

שמואל דוד לוצאטו
כּוּבּוּא לְכּוּחַזּוּר בְּנֵי רוּכּוּא

בצירוף ביאורים וסקירה על המנהג

מאת

דניאל גולדשמידט

הועתק והוכנס לאינטרנט

www.hebrewbooks.org

ע"י היים תשס"ה

וביבליוגראפיה של מחזורים

וסידורי תפילה איטליאני

מאת

י' יוסף כהן

הוצאת דביר תל-אביב תשכ"ו

בס"ד

ספר זה נסרק ונעבד ע"י
"יודאיקה אימג' אוצרות התורה בע"מ".
ניתנת רשות ל"היברא בוקס" שע"י חיים רוזנברג"
להכניסו לאתר ולהפיצו לצורך שימוש אישי בלבד.

וזאת למודעי

אין רשות לאף אחד להדפיסו או להעתיקו
בכל אופן שהוא או בכל אמצעי שהוא
בין בחינם בין בשכר בין ליחיד בין לרבים

ניתן להשיג עותק מספר זה ועוד ספרים
וכן התוכנה **אוצרות התורה** המשולבת
(בשילוב **אוצר הפוסקים**)

אצל:

בית ספריית מורגנשטרן

רחוב רבא 14 ת.ד. 3620 אשדוד

טלפון 08-866-0821 פקס 08-866-5059

OTZROT HATORAH
THE MORGENSTERN LIBRARY
14 RAVAH STREET
P.O.B.3620 ASDOD, ISRAEL
Email- kidosheypolin@bezeqint.net

This sefer has been provided by
Judaica Image OTZROT HATORAH for individual use only.
All rights reserved by Judaica Image OTZROT HATORAH.
Permission is only granted to Hebrew Books Org.
No Permission is granted (in any form to distribute these books)
to anyone else even if they don't sell them.

SAMUEL DAVID LUZZATTO

Introduzione al Formulario delle Orazioni di rito italiano

pubblicata in ebraico, a Livorno nel 1856.

con annotazioni e un saggio sul rito italiano di E. D. Goldschmidt
e una bibliografia di J. J. Cohen del *Machazor* e *Sidur Tefilà* italiani

CASA EDITRICE DEVIR, TEL AVIV, 1966

Printed in Israel

נסדר ונצמד בדפוס דפ"ח, נדפס בדפוס איגרא, ירושלים, תשכ"ז

לזכרם של

ד"ר חיים דינצו מורפורגו
דוגמה ומופת של נאמנות לתורה ולעם
(פאדובה, תרמ"ח — שדה אליהו, תשכ"ד)

של אשתו הצדקנית

אימיליאה מורפורגו לבית מורפורגו
(אודיני, תר"ס — שדה אליהו, תשכ"ד)

ושל בניהם

מרדכי מארקו מורפורגו
חבר שדה אליהו
(פאדובה, תרפ"א — שדה אליהו, תש"ח)

אוריאל אדגארדו מורפורגו

חניך עלית הנוער
(פאדובה, תרפ"ג — חיפה, תש"ח)

הללי מלחמת השחרור

מוקדש ספר זה

מאת

תרצה בן יצחק לבית מורפורגו
ומלכה מורפורגו לבית עוזיגלי
חברות שדה אליהו

עם הספר

מבואו של שד"ל למחזור כמנהג איטליאני בא בראש המתוזר כמנהג איטליאני שנדפס בליוורנו בשנת תרט"ז (1856) בהוצאת שלמה בילפורטי וחברו. מחזור זה זכה בזכות המבוא של שד"ל שייקרא בפי הכלל מחזור שד"ל, אף על פי שאין אחריותו של שד"ל עליו, כי חלקו במחזור הוא המבוא לבדו. עתה הוא יקר המציאות וכמעט לא ניתן להשיגו. והנה, פעמים הרבה במשך שנים מרובות בשעה שהייתי קורא במבוא זה העליתי בדעתי כי ראוי מחקר נכבד זה שיפורסם מחדש כחיבור בפני עצמו. עוד הייתי סבור שההדפסה החדשה לא תיעשה על דרך הצילום או מאמהות. המבוא של שד"ל למחזור צריך להידפס במהדורה חדשה ממש, כשבצידו הערות וביאורים שישלימו מן הצד האחד את המחקר ויביאו את כל מה שנתגלה ונתחדש בחקר הפיוט מאז נכתב החיבור, ומן הצד האחר יבהירו דברים רבים שהיו מובנים מאליהם בימיו של המחבר ושנעשו סתומים לקוראים של ימינו.

יום מלאת מאה שנה לפטירת שד"ל, ביום הכיפורים תשכ"ו, ומלאת חצי יובל שנים של בית הכנסת כמנהג בני רומי בירושלים שהל בראש השנה תשכ"ו נראו לי הזדמנות מתאימה להוציא לפועל את מהשבתי זאת.

באתי בדברים עם המלומד הנודע ד"ר דניאל גולדשמידט וביקשתיו שיתקין מהדורה חדשה מבוארת של המבוא של שד"ל למחזור. הוא גיאות לי, וזכינו עתה לתת בידי ציבור הקוראים והלומדים את המהדורה החדשה של המבוא. נוספו כאן מאתיים ארבעים ושש הערות המסייעות להבנה שלימה יותר את דברי שד"ל. אף יש כאן עדות כי הרבה דברים שהיו בזמנו בחזקת השערה והרבה הברקות של החוקר הדגול נתאשרו ברבות הזמנים, אם על ידי תעודות חדשות שנמצאו לחוקרים ואם על פי מחקרים שנעשו ומסקנות שבאו בעקבותיהם.

עוד ראינו להוסיף במהדורה זו תיאור כולל של נוסח התפילה כמנהג איטליאני, נושא ששד"ל לא נזקק לו בחיבורו. גם מלאכה זו נטל על עצמו ד"ר ד' גולדשמידט, ואף השלימה כיד בקיאותו ודייקנותו הטובה.

כתוספת לסקירתו ניתנת רשימה של פיוטים שנשתלבו בשנים שעברו בתפילות של נוסח איטליאני, כפי שמעידים כתבי היד, אך לא נכללו בספרים שבדפוס. אף ציין ד"ר גולדשמידט את הפיוטים שנכנסו למחזור סונצ'ינו של שנת רמ"ו (1485—1486) ובמחזור בולוניי של שנת ש' (1540), אבל לא במחזורים שנדפסו לאחר מכן.

סקירתו של ד"ר גולדשמידט על מנהג בני רומא נותנת לנו תמונה של אחד ממנהגי

עם הספר

התפילה היותר קדומים של עמנו. ואם כי נשמר מנהג איטליאני בכתבי יד מרובים, וגם זכה להיות הראשון שנדפס במחזור, הרי איננו נפוץ כלל והוא בלתי מוכר לרוב הציבור, כי מחוץ לאיטליה נהגו על פיו במשך הדורות קהילות מועטות בלבד. אף באיטליה עצמה, שאוכלוסייתה היהודית היתה לעולם מצומצמת בכמותה, התפללה כמחצית ממניינה או אפילו יותר בנוסח האשכנזים או הספרדים. המנהג הספרדי התקיים ברומא עצמה מן המאה ה־ט"ז ואילך, ובצד בתי־כנסיות כמנהג איטליאני היו בה אחרים ספרדים. כן היו בתי־כנסיות של איטליאני ושל ספרדים בערים שונות, כגון: פירינצי, אנקונה, פיזארו; קהילות שלימות בפיימונטי התפללו לפי הנוסח האשכנזי, כגון: קאסאלי־מונפיראטו וורצ'ילי. בליוורנו נהג למעשה הנוסח הספרדי לבדו, ואילו בקהילות אחרות, בוויניציה—דרך משל—בפירארה, פאדובה וטרייסטי עמדו זה בצד זה במשך מאות בשנים בתי־תפילה בנוסח איטליאני, אשכנזי וספרדי.

למבוא של שד"ל ולמאמרו של ד"ר גולדשמידט על מנהג בני רומא הוספנו ביבליו־גראפיה של המחזורים ושל הסידורים כמנהג איטליאני. מספרן הרב של המהדורות, משנת 1486 ועד עתה, נראה לנו כמצדיק מפעל זה. הביבליוגראפיה היא מעשה ידיו של מר י' יוסף כהן, מן העובדים המדעיים של בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. ברשימתו קי"ב פריטים, ואף־על־פי שיש להניח כי לא הגיעה לשלימות מוחלטת, מכל מקום יש ברשימה זו, שהיא ראשונה במינה, תיאור ונתונים ביבליוגרא־פיים של כמעט כל המהדורות של ספר התפילה כמנהג איטליאני שיצאו לאור במשך ארבע מאות וחמישים שנה ויותר.

בסיום הספר באים עשרים עמודים המציגים לפני הקורא צילומים של שערים ועמודים שונים של מחזורים ושל סידורי תפילה כנוסח איטליאני, שנבחרו מתוך כל המהדורות, מן העתיקות שבהן עד החדשות שבהן, כדי שיהוו מעין הדגמה קטנה של התפתחות מלאכת הדפוס העברי באיטליה, כפי שהיא משתקפת בספרי התפילה. לבסוף תודתי נתונה לד"ר גולדשמידט ולמר יוסף כהן, לכל אחד על חלקו בספר. אסיר תודה אני לד"ר מ' שפיצר על עצתו הטובה בכל מה שנוגע לצורת הספר, ולמלאכתו. למר מאיר חובב שהביא את הספר לבית הדפוס והגיהו. ותודה כנה ניתנת לגב' תרצה בן יצחק לבית מורפורגו, לגב' מלכה מורפורגו לבית עוזיגלי ולקבוצת שדה־אליהו, אשר עזרתן הנדיבה איפשרה את פרסום הספר הזה.

תוכן הספר

הקדמה מאת דניאל גולדשמידט	11
מבוא שד"ל למחזור בני רומא	15
מנהג בני רומא מאת דניאל גולדשמידט	79
פיוטים שהושמטו במנהג המאוחר	99
ביבליוגרפיה של מחזורים וסידורי תפילה לפי מנהג בני רומא מאת י' יוסף כהן	103
לוחות	139

הקדמה

מואת דניאל גולדשמידט

בשנה הזאת מלאו מאה שנה לפטירתו של שמואל דוד לוצאטו (נולד בטרייסטי בר"ה אלול תק"ס ונפטר בפאדובה ביום כיפור תרכ"ו).

שד"ל נחשב, ובדין, לאחד ממפלסי הדרך לחכמת ישראל. הודות לבקיאותו הגדולה במקרא ובתלמוד ולשליטתו במחקר הלשוניות השמיות היה בכוחו לתרום תרומות חשובות בשטחים רבים בחקר היהדות, וכל זאת על-אף היותו אוטודידקט: בן י"ג עזב את ה"תלמוד תורה" והתמסר ללימוד תלמוד אצל רבה של טרייסטי, הרב ר' אברהם אליעזר הלוי, ומעולם לא למד לימודים סדירים בגימנסיה או באוניברסיטה. אף על פי כן בנה לעצמו שיטות-מחקר, וזכה לכך שכל חוגי החוקרים העוסקים במחקר היהדות על כל אגפיה הכירו בחשיבות מחקריו.

אחד השטחים שעסק בהם שד"ל היה מחקר הפיוט והתפילה. ובשנת תרט"ז יצא לאור היבורו ה"מבוא למחזור כמנהג בני רומא" שחידשנו במהדורה שלפנינו.

עוד מימי ילדותו התעניין ש"ד לוצאטו בשירה העברית. עד שנת 1815 חיבר הוא בעצמו שלושים ושבעה שירים עבריים, אותם פירסם (בשנת 1825) בקובץ בשם "כינור נעים". בשנים אלה הקדיש את זמנו לחקר פייטנים שונים, ובמיוחד חקר את שירי רבי יהודה הלוי. בשנת תקצ"ח—כך הוא מספר בסוף המבוא שלפנינו— התחיל לאסוף ולכנס בדרך שיטתית מהזורים וספרי פיוטים ושירים מכל המנהגים; לאחר שבע שנים החל לרשום רשימת פיוטים ופייטנים, כדי לפרסם צניינים בלתי ידועים, לתת הלקו למחקר של תולדות השירה והפיוט. בדרך דומה הלך גם צונץ בגרמניה. הוא הרחיב את היריעה יותר מאשר שד"ל. ניתן לו לעיין בכתבי-יד וספרים רבים ולבקר בספריות גדולות שבגרמניה ומחוצה לה, ואכן בשנת 1865 פירסם את ספרו הגדול על תולדות הפיוט. פרי עבודתו של שד"ל ראה אור רק לאחר מותו: זהו "לוח הפייטנים והפיוטים" שנדפס ב"נחלת שד"ל" II, ברלין 1880, ועודנו בתזקת מקור חשוב גם כיום.

ה"מבוא למחזור כמנהג בני רומא" נולד באקראי. המדפיסים שלמה בילפורטי וחברו בליוורנו עמדו להוציא מהדורה חדשה של מחזור רומא, לאחר שאזלו מן השוק המהדורות הקודמות. בהקדמת המדפיסים ניתנת לנו ידיעה מלאה על רצונם וכוונתם. "ולמען לא יצא מתחת ידינו יד כהה מכשול ופוקה כתבנו לרוב חכמי איטליאה אשר

דניאל גולדשמידט

ברב חנ"א רב חסד"א יאירו עינינו בשביל האמת להסיר השגיאות שנפלו במחזורים אשר היו מלפנים ונר לרגלינו היו דבריהם, כי מפאדובא ומרומא וממקומות אחרים יצאה לנו תורה לתקן מעוות ולמלא חסרון, ואל המגיהים אמרנו שיתנו עיניהם בראשם ובתוך פי' הרב קמחא דאבישונא עיניהם ישיתו, לחזות בנועם הדרת שירי הכמי איטאליאה ז"ל כאשר יצאו מלבם ומקולמוסם ולא כאשר נמצאו בספרים בלתי מנוקים משגיאה, ואם לא עלה בידינו להגיע אל כל מבוקשנו מצד קושי השירים ההם אשר פעמים רבות גמגם בהם גם הרב המפרש הנו, תשובתנו הנה בצדנו שאם בארזים נפלה שלהבת מה יעשו אזובי קיר? ונאמר על אלה: שגיאות מי יבין מנסתרות נקבי, אך למען יאיר שמש המשוררים האלה לעיני העם קם גבר בגוברין איש גבור חיל בתורה ובדרך ארץ ורב פעלים, הלא הוא החכם המרומם והמליץ המפורסם כמוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נר"ו מרביץ תורה במדרש הרבנים אשר בפאדובא, כי מלבד אשר נדיב נדיבות יעץ להדריכנו בדרך סלולה להרים מכשול מקרב המחזור הפליא עוד חסדו עמנו בשלוח לנו ספר מבוא למחזור בני רומא אשר יסד בחכמתו הנפלאה, למען דעת כל בני ישראל מה יקרו השירים ההם ומי מחבריהם, והדפסנו אותו בראש הספר...

אין לומר שהשתדלויות המדפיסים עלו בהצלחה רבה. המחזור שהוציאו לאור רחוק הוא מלהיות מוגה ומנוקה משגיאות כמו שביקשו, אבל היה זה רעיון מוצלח לשתף את שד"ל בעבודת ההכנה של המחזור ולקבל מידי את ה"מבוא" למהדורה החדשה שעמדה להופיע. נראה בעליל כי שד"ל רק חיבר את המבוא ואין אחריות הטכסט של המחזור עצמו עליו — כי, כמו שרמזנו, בכלל אינו נקי משגיאות ושיבושים. ייתכן אמנם שהוא שימש יועץ למדפיסים, כמו שהם מספרים. אף על פי כן מזכירים לעיתים את המחזור כולו כ"מחזור שד"ל". מטרת המבוא היתה לתת סקירה על תוכן המחזור, הרכבו ותולדות חלקיו. מבוא זה הוא עד היום המבוא היחיד שנכתב לאחד מספרי התפילה בישראל, לבד מכמה הקדמות ל"הגדה של פסח" וסידורים אחרים. אשר גם הם לא באו לתאר את הטכסט אלא נכתבו למטרות אחרות. רוב ספרי התפילה, כגון הסידור, המחזור, סליחות וקינות, של כל המנהגים פורסמו בלי לתת למעיין מבוא על נוסח התפילות ובעיותיו. בזה ייחדו של המבוא למחזור רומא וחשיבותו. המבוא פורסם בשני חלקים בראש כל אחד משני כרכיו של המחזור, ובו בזמן גם בתדפיס מיוחד (עם פאגינאציה שונה), ונוספה עליו העבודה "אתה כוננת" (הנוהגת במנהג קהילות אפ"ם) עם הערות, גם זה מעשה ידי שד"ל⁽¹⁾.

(אחר כך באה העבודה בפאגינאציה משוכשכת). ספירת העמודים שבדפוס המחזור שונה מספירת העמודים של התדפיס בחלק א' בשניים. ב"אוצר השירה והפיוט" מובא המבוא לפי עמודי המחזור (למרות הרישום במפתח המקורות ע' XLII).

1 מבוא למחזור כמנהג בני רומא הנקרא גם כן מנהג לועזים או איטליאני, מלאכת שמואל דוד לוצאטו... ונספח אליו סדר עבודת אתה כוננת שבמנהג צרפת, מוגה ומפורש על-ידי שד"ל. ליוורנו תרס"ו. בדפוס זה כולל המבוא מ' עמוד

הקדמה

בשם "מחזור" גוהגין לציין את מכלול התפילות של כל השנה ("מחזור השנה"), ובאמת שמר "מחזור רומא" על משמעות זאת עד ימינו. "מחזור" כולל מצד אחד את תפילות הקבע של ימי חול, שבת, ראש חודש, חגים ותעניות, ומן הצד האחר את כל הפיוטים הנוספים בימים המיוחדים. בתחילה לא היתה הפרדה בין "סידור" לבין "מחזור" בשום מקום. רק לאחר מאות שנים החלו — בעיקר באשכנז — לכנות את תפילות החגים בשם "מחזור" ולשאר החלקים קראו "סידור תפילה"⁽²⁾. גם באיטליה הדפיסו "סידורי תפילה", אך המושג "מחזור" נשאר במשמעותו העתיקה. גם בדפוס המחזור של ליוורנו, שבעבורו כתב שד"ל את מבואו, באות תפילות כל השנה כולה, כבכל המחזורים שנדפסו לפניו.

אך שד"ל, כצונץ ואחרים, ראה את המיוחד ואת הטיפוסי שבמנהגי התפילה השונים ובתולדותיהם דווקא בפיוטים שבהם. לכן ביקש לתאר בעיקר את הפיוטים שבמחזור רומא, בעוד שבנוסח תפילות הקבע אין הוא נוגע אלא לעתים נדירות ואגב אורחא. בחלק הראשון הוא מדבר על המחזור בכלל ועל מחזורי המנהגים השונים, וכאמור עניינו העיקרי הוא בפיוטים שבמנהגים אלה. כך אירע שבדפוס מאוחר נדפס חלק זה לבדו, ובשם: "תולדות הפיוט בישראל"⁽³⁾. בחלק השני מנתח שד"ל את הפיוטים שבמחזור רומא, עד כמה שהם מופיעים בדפוס ליוורנו. כאן היתה מטרתו לברר את שמות המחברים, לתאר את הצורה החיצונית של הפיוטים ולעתים לפתור בעיות לשון ושאלות שונות של פרשנות. אין מסתמנת שיטה ברורה בעבודתו. הוא רושם מה שנראה חשוב בעיניו עם קריאת הפיוטים. לפעמים מצטער הוא על שאינו יכול לפתור בעיות או שאינו יכול לקבוע יותר מאשר את סימני הא"ב. אך על אף זאת חשיבות רבה יש למבוא עד היום. בחריפותו הרבה הקדים שד"ל את צונץ ואחרים בכמה מהשערותיו, והרבה מחידושויו הם נכסי צאן ברזל של מחקר התפילה עד היום. כן מפליא עד כמה בקיא ומומחה היה שד"ל בנוסח מחזור רומא, אף על פי שהוא חונך וגדל במנהג אחר⁽⁴⁾. מאידך גיסא מובן שיש גם דברים הטוענים היום תיקון וניסוח מחדש. עתה יש תחת ידינו עבודותיהם הגדולות של צונץ ואלבוגן⁽⁵⁾, חקר הפיוט והתפילה נמשך בהתמדה ב"מכון לחקר השירה העברית"⁽⁶⁾;

ברלין 1855; מהד' שניה, פרנקפורט 1920 (מעור-
בדת ע"א' פריימן). צונץ, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie* ברלין 1865. צונץ,
Die Ritus des synagogalen Gottesdienstes ברלין
1859; אלבוגן, *Studien zur Geschichte des jüd. Gottesdienstes*
Der jüd. Gottesdienst in seiner geschichtlichen
Entwicklung ברלין 1913, מהד' ג' 1931.
6 ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ברלין
1933 — ירושלים תשי"ח.

2 רק לשימוש החזנים בבתי כנסיות שמרו האשכנז-
זים על המיבנה המסורתי והדפיסו "מחזורים"
לכל השנה, היינו לכל מחזור השנה (בהם כלולים
גם תפילות הקבע גם החומר הפיוטי).
3 שמואל דוד לוצאטו: תולדות הפיוט בישראל.
מבוא מאת דוד זכאי, תל-אביב תש"ח.
4 הקדים אותו ר' יוחנן טרויס, מחבר הפירוש
"קמחא דאבישונא" למחזור מנהג רומא, בולוניה
ש', מייסד בית הכנסת האשכנזי בפאדובה.
5 צונץ, *Die synagogale Poesie des Mittelalters*,

דניאל גולדשמידט

זכינו לכמה עבודות של חוקרי ארץ ישראל, אנגליה וארצות הברית, ואחרון אחרון: ל"אוצר" של דוידזון (ז).

במהדורת ה"מבוא" שלפנינו נסינו לעדכן את עבודת שד"ל לפי המצב הקיים של המחקר. בהערותינו (או ליתר פשטות בחלק השני בסוגרים [] בתוך הטכסט) הוספנו לכל פיוט ופיוט את מספרו ב"אוצר השירה והפיוט" של י' דוידזון, שהיא הרשימה הביבליוגרפית המקיפה ביותר בשטח השירה העברית, ולפיה נוהגים היום לקבוע ולזהות את הפיוטים. לעתים נאלצנו להוסיף — גם זה בסוגריים בתוך הטכסט — סימון מקורות יותר מדויק מאשר נמצא אצל שד"ל. כן השתדלנו לתת סקירה קצרה של המאמרים בלועזית המובאים על-ידי שד"ל בעבודתו, לטובת הקורא העברי שבימינו (ז).

כאמור, לא טיפל שד"ל הרבה בנוסח תפילות הקבע, ולא נתן תיאור מלא למנהג בני רומא. על עניין זה נדבר במאמרנו שבסוף המבוא.

7 אוצר השירה והפיוט ו-17, ניו-יורק, תרפ"ה — 8 טעויות דפוס שבהוצאה המקורית (כגון ע' 18 פי' אורניסינו במקום פיאורינטינו) תיקנתי בלי סימון. תרצ"ג.

כּוּבוּא לַמַּחְזוֹר בְּנֵי רוּמוּא

מאת

שמואל דוד לוצאטו

חלק ראשון

מבוא כללי למחזור

חלק שני

מבוא למחזור בני רומא

חלק ראשון

והוא מובא כללי למהותו

קדמונינו זכרונם לברכה קבעו לנו מטבע הברכות (י) להודות לה' ולהתפלל לפניו, אך לא נתכוונו בתקנתם שיהיה נוסח התפלותינו קבוע כיתד בל תמוט, עליו אתם להוסיף וממנו אין לגרוע, אבל היה כוונתם לקבוע בקרב כל ישראל הענינים אשר עליהם גידה לאלהינו ונתפלל אליה, ולקבוע לנו סדר הברכות והתפלות, כגון בשחר מברך שתיים לפני קריאת שמע ואחה לאחריה, ובערב שתיים לפני שתיים לאחריה (ז), ושתיה התפלה פותחת בשלש ברכות של הודייה, ראשונה אבות, שניה גבורות, ושלישית קדושת ה', ואח"כ שתיים עשרה ברכות לשאלת צרכינו, ושתיה תחלת הבקשות שנבקש מהאל שיחננו דעה בינה והשכל, ואחריה נבקש על התשובה, ואח"כ על הסליחה, ואחריה על הגאולה, ואחריה על הרפואה, וכן עד שומע תפלה, ואחר כן נסיים בעבודה והודאה ושים שלום (ח); וכל זה כדי שיהיה עיקר התפלה וענין כל ברכה וברכה, וסדר הברכות ופתיחתן וחתימתן שיהיה בקרב כל ישראל בכל מקומות מושבותיהם.

אך לא כתבו קדמונינו ז"ל הברכות והתפלות על ספר, ובהפך אמרו (שבת קט"ו): כותבי ברכות כשורפי תורה (ט), והניחו לכל יחיד ולכל שליח צבור שיאריך ויקצר כפי חכמתו. ולפיכך התקינו שמונה עשרה בלחש כדי שיסדר שליח צבור תפלתו בינו לבין עצמו קודם שיאמרה באזני כל העם (ראש השנה ל"ד: (י), ור' אליעזר אמר (ברכות פרק ד' [מ"ד]) העושה תפלתו קבע אין תפלתו תחנונים, וחברו ר' שמעון בן גתנאל היה אומר (אבות פרק ב' [מי"ג]) אל תעשה תפלתך קבע, אלא רחמים ותחנונים לפני המקום, ופירוש קבע שמתפלל במלות קבועות ואינו מחדש בהן דבר, כמו שפירשו רבה ורב יוסף (ברכות כ"ט ב: (י) ופירש רש"י והיינו לשון קבע, כיום כן אתמול וכן מהר. (ועיין דברי תלמידי וידידי היקר מהה"ר מרדכי מורטרה הי"ו בספר

1 ע"י תוספתא ברכות ד' ה' כל המשנה מוטבע
שטבעו חכמים בברכה לא יצא. — ירוש' ברכ'
ט' א' (דף י"ב ד') אין לך רשות להוסיף על
מטבע שטבעו חכמים בברכות.
2 לשון המשנה, ברכ' א' ד'.
3 אבות גבורות קדושת ה' עבודה הודאה וכו'. ע"י
במשנה ר"ה ז' ה'; על מיבנה שמונה עשרה
ברכות וסדרן ע"י מגילה דף י"ז ב'.

4 לפי המשך הענין שם פירושו שהן דומים לשורפי
תורה מפני שבמקרה של דליקה אין מצילין
אוהם בשבת, אף על פי שיש בהן אותיות של
שם. ולפי מה שסופר בהמשך היו אנשים שכתבו
טופסי ברכות ולא היתה רוח חכמים נוחה מהם.
5 לדעת רבן גמליאל, שם: תניא אמרו לו לרבן
גמליאל לדברייך למה ציבור מתפללין, אמר להם
כדי להסדיר שליח צבור תפלתו.

שמואל דוד לוצאטו

האשכנזי איזראעליטישע אנאלען 1840 עמוד 209 (6) ובספר Rivista Israelitica מן עמוד קל"ז עד קנ"ז (7).

כך היה הדבר נוהג כל ימי חכמי המשנה, ומפני זה היה שהוצרכו ללמדנו (ברכות פרק ה' [מ"ג]) האומר על קן צפור יגיעו רחמין, ועל טוב יזכר שמך, מודים מודים, משתקין אותו; שאם היה הנוסח קבוע ממש, מהיכן יעלה על הדעת שיאמר אדם בתפלתו לשונות אלו שאינם בנוסח המקובל בידנו? וכן בספרי (פרשת וזאת הברכה [שמ"ג], על פסוק ויאמר ה' מסיני בא) שנינו: ואף שמונה עשרה שתקנו חכמים הראשונים שיהיו ישראל מתפללין, לא פתחו בצרכם של ישראל תחלה עד שפתחו בשבחו של מקום, שנאמר האל הגדול הגבור והנורא, קדוש אתה ונורא שמך, ואח"כ מתיר אסורים, ואח"כ רופא חולים, ואח"כ מודים אנחנו לך. הנה נוסח קדוש אתה ונורא שמך, שאנו אומרים בראש השנה ויום הכפורים, הוא נזכר כאן בשמונה עשרה של כל יום ויום (8), ועוד ברכת מתיר אסורים איננה בשמונה עשרה שלנו; ואם היתה תקנת קדמונינו ז"ל שנתפלל שמונה עשרה בנוסח אחד בלי שינוי, איך היה נוסח התפלות המפורסם מכמה דורות בישראל משונה מנוסח התנאים בעלי ספרי דבי רב? ונראה כי מתיר אסורים היא ברכת גואל ישראל; ובאמת יקשה מאד מה ראו להזכיר גאולת ישראל בברכות הראשונות שאינן אלא צרכי היחיד (דעה ובינה, תשובה, סליחה ורפואה)? מלבד כי מה מקום לברכה זו, אחרי שאנו עתידין לומר אחר כן מקבץ גדחי עמו ישראל, בונה ירושלם ומצמיח קרן ישועה? לכן נראין הדברים כי ברכת ראה בענינו לא נתקנה על גאולת האומה, אלא על גאולת היחידים העומדים בשביה ובבית כלא, ויפה נקבעה ברכה זו אחר ברכת הסליחה, כי כן במזמור ק"ז [י—יא] מצאנו יושבי חשך וצלמות אסירי עני וברזל כי המרו אמרי אל ועצת עליון נאצו, ואם עינוי בית הכלא הוא מפני החטא, סליחת העון תהיה סבה ליציאה ממאסר. ויפה נקבעה אחר ברכת מתיר אסורים ברכת רופא חולים, כמו שבא במזמור הנ"ל זכרון רפואת החולים סמוך מיד אחר יציאת האסורים ושבירת דלתות נחושת. והנה נראה קרוב לודאי כי חתימת ברכה שביעית היתה מתחלתה מתיר אסורים, כגירסת ספרי, ואחר זמן (קודם חכמי התלמוד) אולי היה מי שחשב שאיננו כבוד לאומה להתפלל בצבור על יושבי כלא, והחליפו מתיר אסורים בגואל ישראל, שהיא מליצה סובלת שתי כוונות, הגאולה הכללית מן הגלות, והגאולה הפרטית מן השביה ומן המאסר (9).

טאנית, ור' יהושע התנגד, ור' עקיבא תפס עמדה מתוכת בין שניהם.

7 לא הצלחתי לראות עתון זה.

8 הוא הנוסח שהיה מקובל בארץ ישראל ונמצא בקטעי גניזה של נוסח זה, ע"י JQR כרך X, ע' 656. י" מאן, HUCA כרך II (1925) ע' 306. וע"י ג"כ אלבוגן, יד. גוטסדינסט 2 ע' 517.

9 על הקשיים בעריכת י"ח הברכות ובפרט על

6 במאמר זה עוסק הרב מרדכי מורטארה בחילוקי הדעות שבין רבן גמליאל והבריו במשנה (ברכות ד' ג'): רבן גמליאל אומר בכל יום מתפלל אדם שמונה עשרה. ר' יהושע אומר מעין ש"ע. ר' עקיבא אומר אם שגורה תפילתו בפיו מתפלל י"ח ואם לאו מעין י"ח, כאילו השתדל רבן גמליאל להכניס ניסוח קבוע ולהיב את כל העם לאמרו, בו בזמן שהתפילה עדיין היתה ספוג

מבוא למחזור בני רומא

ונשוב לענייננו ונאמר כי גם בימי תלמידי חכמי המשנה מצינו (ברכות ל"ג): ההוא דנחית קמיה דר' חנינא אמר האל הגדול הגבור והנורא והאדיר והעוזז וכו', ורבי חנינא אמר לו סיימתינהו לכולהו שבחי דמרך? למה לי כולי האי? אנן הני דאמרינן, אי לאו דאמרינהו משה וכו', משל למלך ב"ו וכו' (10). ולא אמר לו מי הרשה אותך לזוז מהנוסח המקובל מרבתינו? (11).

וגם אח"כ בימי רבה מצינו (שם) ההוא דנחית קמיה דרבה ואמר אתה חסת על קן צפור, אתה חוס ורחם עלינו. גם מצאנו (יומא דף פ"ז): כי רב ושמואל לא היה להם נוסח אחזי בוידוי יו"ה, כי רב היה מתחיל אתה יודע רזי עולם, ושמואל היה מתחיל ממעמקי הלב (12), ואולי בסורא מקומו של רב נמשך המנהג לומר אתה יודע רזי עולם, ומשם נתפשט בכל ישראל, ובנהרדעא מקומו של שמואל אמרו ממעמקי הלב, ולא נתפשט הנוסח הזה בשאר ארצות, ולבסוף נשכח ונאבד.

והנה נשאר נוסח התפלות והברכות בעל פה עד אחר חתימת התלמוד, כלומר עד שקם אחד ממלכי פרס והרס בתי מדרשות ונטל מישראל כת המשפט וגזר על היהודים ללכת בערכאות של פרסיים (עיין סדר תנאים ואמוראים שהוצאתי לאור בשנת תקצ"ט בכרם חמד רביעי עמוד קפ"ז) (13), אז שרו חכימיא למהוי כתלמידיא, וגם אם בהחבא היו חכמי ישראל דנים דיני ישראל, היו מוכרחים לקרוא עצמם תלמידים בעלמא, ואז נחתם התלמוד ונשלמה ההוראה, כלומר שלא היה עוד רשות לחכמי ישראל להורות ולדון, והחכמים ההם נקראו סבוראי, כלומר תלמידים (כמו שמצינו בירושלמי דשבת דפוס וויז דף י"ד) מה יעביד הדין סבורא דלא יליף ולא שמש, (הכוונה מה יעשה אותו תלמיד); והם (רבנן סבוראי) בראותם חרבן בתי מדרשות וביטול הישיבות ואבדן כבוד התורה, וקודם לכן כבר בטלו גם הנשיאים בארץ ישראל, ראו שלא היה אפשר עוד

ודם שהיו לו אלף אלפים דיגרי זהב והיו מקלסין אותו בשל כסף והלא גנאי הוא לו.

11 מעשה דומה לזה נשמר לנו בתלמוד ירושלמי (ברכות ס' א' דף י"ב ד'), שם סיפרו שר' יוחנן ור' יונתן באו לאיזה מקום ושמעו שחזן אמר האל הגדול הגבור והנורא האביר והאמיץ, ושיתקו אותו. אמרו לו אין לך רשות להוסיף על מטבע שטבעו חכמים בברכות. עי' לעיל הערה 1. ונראה שהיתה נטייה אצל החזנים להרבות בשבחים בתחילת העמידה, ודווקא במקום זה נחשב הנוסח שבתורה "האל הגדול הגבור והנורא" כמטבע שטבעו חכמים שאין להוסיף עליו.

12 ושם בתלמוד מביאים עוד נוסחי הידוי: ולוי אמר ובתורתך כתוב לאמר, ור' יוחנן אמר ריבון העולמים, ר' יהודה אמר כי עוונותינו רבו מלמנות וחטאתינו עצמו מספר, ר' המנוגא אמר אלהי עד שלא נוצרתי וכו'.

13 סדר תנאים ואמוראים הו"ל קלמן כהנא, פרנקפורט ענ"מ תרצ"ה, 45, ע' 6.

מקומה של ברכת הגאולה בין הברכות על צורכי היחיד ועל דמיונה לברכות אחרות כגון מקבץ, בונה וכו', עמדו גם חוקרים אחרים. ברם השערה השד"ל שהברכה נתקנה על גאולת יחידים העומדים בשביה, והיתה בראשונה חתימתה "מתיר אסורים", לא מצאה לה מהלכים, בפרט שמקום ברכת הגאולה (בניסוח חד משמעוטי המוסב על גאולת הכלל) כבר ידוע בתקופת המשנה (תעני' פ"ב מ"ד). ועי' על זה בפרוטרוט בספרו של אלבוגן, ע' 130, 135 ובהערות.

10 הטכסט בשלימותו הוא דלקמן: ההוא דנחית קמיה דר' חנינא אמר האל הגדול הגבור והנורא והאדיר והעוזז והיראוי החזק והאמיץ והודאי והנכבד, המתין לו עד דסיים, כי סיים אמר ליה: סיימתינהו לכולהו שבחי דמרך? למה לי כולי האי? אנן הני תלת דאמרינן, אי לאו דאמרינהו משה רבינו באורייתא ואתו אנשי כנסת הגדולה ותקנינהו בתפילה, לא הווינן יכולין למימר להו, ואת אמרת כולי האי ואולת, משל למלך בשר

שמואל דוד לוץ אטו

לתורה שבעל פה לעמוד שמורה וערוכה בלב התלמידים, לפיכך כתבו המשנה והתלמוד והתוספתא והברייתות והתרגומים והברכות והתפלות על ספר, והיה זה אחר שנת ר"ס לאלף החמישי (500 לחשבונם) (14), ומאז והלאה נשאר נסח התפלות קבוע, ולא היו עוד שליחי צבור מאריכין אותו כרצונם. ומכל מקום עדיין לא חדלו גדולי הדורות וראשי הישיבות להוסיף ולגרוע כה וכה מלה או מלות, כנראה מחלופי נסחאות הנמצאים עדיין בין מנהג למנהג, וגם הוסיפו והכניסו בגוף הברכות קצת פיוטים.

והנה כבר בימי רבנו הקדוש מצאנו כי ר' אלעזר בר' שמעון היה פייטן, עיין ספר הערוך ערך פייטן, שהביא זה בשם ויקרא רבא, והוא שם בפרשה ל', ועוד הביא המאמר בשם פסיקתא דסוכה, והוא בפסיקתא כ"י שבידי (ואיננה כאותה שבדפוס), בפסקת ולקחתם לכם ביום הראשון, הכוללת חציה של פרשה ל' דויקרא רבא, וחציה השני הוא בפסקא שאחריה, שתחלתה ארחץ בנקיון כפי, ואין בין שתי פסקות הללו ובין פרשה ל' דויקרא רבא אלא חלופים קלים מצד שגגת המעתיקים, אלא שהפסקה השניה אין בה קצת מהדברים הנמצאים בפרשה ל' דויקרא רבא, והם מן ואם עשיתם כך אותה שעה אני מתעלה, עד על ארץ יסדה, ומן רבי יהודה בשם ר"ש בן פזי פתח שמע בני עד חכמים מחוכמים (15).

ובתחלת מדרש שיר השירים ובמדרש קהלת על פסוק ונתתי את לבי לדרוש ולתור בחכמה, מצינו שהפייטנים היו עושים שירים על סדר אל"ף ביי"ת, ולפעמים היו משלימין הא"ב, ולפעמים לא היו משלימין אותה (16). נראה מזה כי גם בימי האמוראים נעשו פיוטים על סדר א"ב, ואנחנו לא נדע אם נאבדו כלם, או אולי נשארו מהם בידינו, כגון אל ברוך גדול דעה, אל אדון על כל המעשים, ואשמנו בגדנו, ועל חטא, ועל סדר תשר"ק תקנת שבת.

אך פיוט אל אדון על כל המעשים נראה בעיני שנעשה אחר שנתחדשו הנקודות, כלומר אחרי שנכתבה תורה שבעל פה על ספר (כי גם קריאת ספרי הקדש בתנועות ובטעמים היא מן הדברים שהיו הקדמונים מלמדים לתלמידיהם בעל פה, עד שבאו רבנן סבוראי והמציאו הנקודות והטעמים לבלתי תשתכח הקריאה המקובלת, ולפיכך ספר מנוקד פסול, שאינו כנתינתו מסיני).

14 על רבנן סבוראי, היינו התקופה מימות רבינא עד רב גיזא ורב סימונא (סדר תנאים ואמוראים ו' ע' 9), עיי' בכר, Jew. Enc. כרך X ע' 610—612, ולאחרונה א' וייס, היצירה של הסבוראים (חלקם ביצירת התלמוד). ירושלם תשי"ג.
15 ערוך ערך פייט וערך קרוב. ויקרא רבה ל' א' (ע' תר"צ במהד' מרגליות). פסיקתא דר' כהנא כ"ח דף קע"ט א' (בובר), והיא הפסיקתא שעליה מדבר השד"ל כאן שבימיו עדיין לא יצאה

בדפוס, והיא (כדבריו) אינה כאותה שבדפוס, היינו פסיקתא רבתי.
16 שיר השירים רבה א' א'. קהלת רבה א' י"ג ונתתי את לבי לדרוש ולתור... לתור ולהותיר. הדין פוייטנא כד הוה עביד אלפביתין, זמנין חשל לה וזמנין מחסר לה. — דוגמאות לאלפביתא בלתי שלמה הן הקרובות לתשעה באב לר"א הקלירי "אאביך" (במח' אשכנז), "זכור איכה" (במח' רומא ורומניא), באותיות א-ס, הקרובה

מבוא למחזור בני רומא

כי הנה בתהלים ובקינות מצינו השי"ן השמאלית נחשבת לאות אחת עם הימנית, הלא תראה באני הגבר, שלשת הפסוקים שאחר הרי"ש, הראשון והשלישי מתחילין בש"ין (שמעת, שבתם וקימתם), והאמצעי מתחיל בס"ין (שפתי קמי); וכן במזמור קי"ט מצינו ג' פסוקים בס"ין (שרים רדפוני, שש אנכי, שברתי לישועתך), והחמשה הנשארים מתחילין בש"ין ימנית (שקר שנאתי וגו'), וכל זה היה יען קודם המצאת הנקוד אף על פי שכבר היו שני מיני הש"ין נבדלים במבטא, הנה לא היו נבדלים כלל במכתב; אבל אחר שנתחדש הנקוד נעשו שתי השי"נין כשתי אותיות שונות זו מזו, זו מנוקדת על ימינה וזו על שמאלה. ומאז והלאה התחילו להשתמש בשי"ן שמאלית כאלו היא סמ"ך. והנה בפיוט אל אדון על כל המעשים מצינו שמחים בצאתם וששים בבואם, עושים באימה רצון קוניהם, הס"ין משמשת במקום סמ"ך, וזו בעיני ראייה שנתקן השיר הזה אחר חתימת התלמוד (17). ומדי דברי בפיוט אל אדון, לא אכחד תחת לשוני כי מליצת ראה והתקין צורת הלבנה אין ספק שלא היתה כן מתחלתה, אבל והתקין אינו אלא תקון שתקנו האחרונים, והגירסא הראשונה לא כך היתה, אלא ראה והקטין צורת הלבנה, ועדיין בימי רבותינו חכמי התוספות היתה גירסת והקטין נוהגת קצת, עיין דעת זקנים דף א' וגם במחזור בני רומא כ"י על קלף שבידי מצאתי והקטין (18).

וכן על חטא נכתב אחר חתימת התלמוד, כי מצאנו בו הס"ין משמשת במקום סמ"ך, על חטא שחטאנו לפניך בשיח שפתותינו, וכן אמת ואמונה בשביעי קימת גורת דברת, שאומרים האיטאליאני בליל שבת (19), נתקן גם הוא אחר המצאת הנקוד, כי מצאנו בו מעת ניתנה שמח בה לב ישורון, הס"ין משמשת במקום הסמ"ך.

עדיין לא התחילו לשים אותה במקום סמ"ך. כזה הדבר בכמה פיוטים עתיקים, כגון או בחטאינו (דוידזון 2104), אשר הניא (א8215), אשר בגלל אבות (8188). — שימוש בשי"ן שמאלית לשני צדדים (ברהיטי ר' קלונימוס במח' אשכנז, "שביבי שלהבות בשכל ישהדוך" בא"ב מרובע) בחלק כי אדוקי אש), בכל שיח ושער שמי שכלך, במקום סמ"ך [בחלק "בכל און" ועוד) הוא יוצא מן הכלל.

18 העניין מובא בס' דעת זקנים (בחלק פירושי בעלי התוספות) דף א' א' כדלקמן: ורבותינו דרשו בתחילה גבראו (שמש וירח) שווין בגדולה וקיסרגה הלבנה ונתמעטה והשמש עמד בגדולתו... וגם ביוצר של שבת יש גורסין ראה והקטין צורת הלבנה, וה"פ ראה השי"ת שקסרגה והקטינה. — ובטור א"ח רפ"א מובא בקיצור: וי"מ ראה והקטין ומפרשים אותו על הקטרוג. — כל החומר לעניין זה ראה אצל גינצבורג, The Legends of the Jews, כרך 1 ע' 23—24 והערה 100.

19 דוידזון, אוצר 6010א.

"אורך בקול ערב" לכנחה של יוה"כ לאותו מחבר (במח' רומא) באותיות א"ל, הקרובה "קרב אורך" לתענית צבור במח' רומא, (דף ר') באותיות א"צ, הקרובה [וארץ שפל רומי] "בחדש העשירי אריה עלה" ל"י בסבת (א"ס), "בחדש הרביעי אפרו" (א"ס) במח' ספרד, "אגן המוג" ליי"ז בתמוז (א"כ) במח' רומניא. מאידך גיסא הושלמה הא"ב בקרובות לפורים "ויאהב" לר"א הקלירי (במח' אשכנז), "בן אדם אלות אנח" ל"י בסבת (במח' רומא), "ארבעים יום" ליי"ז בתמוז (במח' רומא), "אבל במר נפש" לצום גדליה (במח' רומא) בברכה האחרונה בקרובה לגעילה "אב ידעך" הושלם הסילוק "שערי ארמון" (א"ל) בקדושה מפוייטת "מלאכים מרופפים" (ע"י הפייטן עצמו?) — קדושה זו נמצאת בכמה כ"י, גם של מח' רומא. במקרים אחרים גרמה הנטייה בקהילות לקצץ בפיוטים לכך שחלקים מהם לא נשמרו כלל.

17 דעת השד"ל נראית נכונה, אבל ייתכן שהיתה גם תקופת-ביניים, בה אמנם חדלו להשתמש בשי"ן שמאלית בעירובי-א עם הימנית, אבל

שמואל דוד לוצאטו

ואולם אם אחר חתימת התלמוד ואחר שנכתבו התפלות על ספר, המנהג לחדש דברים בנוסח התפלה נתמעט ולבסוף נתבטל, הנה בהפך נתרבה מאז והלאה המנהג לחבר פיוטים, לא להכניסם בגוף התפלה, אלא לאמרם חוץ מהתפלה, כגון תחנונים לבקשת סליחה, וסדר עבודת יו"ה, וסדר המצות (אזהרות), וקינוח.

הן אמת כי רוב הפיוטים האלה נאמרים בגוף התפלה, אך נראה לי כי מתחלה לא לכך נתקנו, אלא לאמרם אחר התפלה, אבל מפני שראו שהיו העם יוצאים מבית הכנסת והולכים להם, הכניסו הפיוטים בתפלה עצמה. ואחרי שהותר הדבר להפסיק התפלה בפיוטים, התחילו לחבר גם כן פיוטים אחרים העשויים מתחלתם להיות נאמרים בתוך התפלה, כגון בתוך ברכת קדושת השם ובשאר ברכות (20).

הפיוטים היו מתחלה מתדמים לשירי המקרא, כי היו בלי חרוז (Rima), אם לא לפרקים ודרך עראי, כמו באנשי אמונה אבדו (21), סעו המה למנוחות, עזבו אותנו לאנחות; ולא היה מספר התנועות או מספר התיבות שוה בכל פסוק ופסוק, אבל מכל מקום היו הפסוקים קרובים זה לזה בשיעורם, והיו נחלקים לשני חלקים, שוים או בלתי שוים, כגון:

אל אדון על כל המעשים. ברוך ומברך בפי כל נשמה:

שבח גותנים לו כל צבא מרום. תפארת וגדלה שרפים ואופנים וחיות הקדש:

וכן:

אשר הניא עצת גוים. ויפר מחשבות ערומים:

ראית את תפלת מרדכי ואסתר. המן ובניו על העץ תלית:

ורובם בסדר א"ב, או בסדר תש"רק, ולא נרשם בהם שם המחבר. ולפעמים לצורך הענין היו הפסוקים רחוקים זה מזה בשיעורם, כגון בסדר העבודה שבמנהג ספרד (22):

המקורות רומזים על אותה הרדיפה — וראו בפיוט תמורה לדרשה בבית הכנסת (כן דעת רוב החוקרים) או תמורה לתפילה עצמה (עי' אדלמן, Bestimmung, Heimat und Alter der synagogalen Poesie, בעתון Oriens Christianus, כרך VII [1932], 163 והלאה). אברמסון, סיני טבת-שבט תשכ"ה מציע דרך חדשה ומוכיח כי חזנים היו מוציאים את הציבור ידי חובתו. לא הציבור ולא חכמים הוצרכו להבין את הפיוטים. לאחרונה קבע שירמן, XLIV, JQR (1953) ע' 123 והלאה, וביתר דיוק במאמרו "בקשת", ו' ג (תשכ"ד) ע' 64—66, אחר בחינה מדוייקת של המקורות את זמן הפייטנים העתיקים לא מאוחר מהמאה ה'י"ו, בנימוקים מכריחים.

21 ד. 6850א, סליחה שנתקבלה ברוב המנהגים, ואיגנה במח' רומא.

22 בסדר אתה כוננת, חלק "תכנת כל אלה", ד. 8816א.

20 למרות תיאור זה של השתלשלות העניינים עד היום עדיין לא הובררה כהוגן בעיית תחילת הפיוט. ייתכן שפיוטים אחדים נכתבו לשם אמירה שלא בתוך תפילות הקבע, כהימנון סתם או כתוכחה, לסימון מאורע וכדומה, דוגמה החלקים השיריים שבכתבי הקודש ובספר בן סירא. אבל עובדה היא שכבר מתקופת התלמוד ידועים פיוטים, כגון תקיעתא דבי רב, אשר בלי שום ספק היו מיועדים לאמירה בתוך התפילה. עמדת חוקרי המאה ה'ט, וביניהם השד"ל, בדבר קדמותה של השירה הפיוטית היתה כי הפיוט המפותח לא היה קיים קודם המאה ה'. אחר כך תלו את מוצא הפיוט במאורעות היסטוריים, כגון איסור הקיסר יוסטיניאנוס על חרגום התורה עם המדרש (בשנת 553), עי' ס' העתים לר' יהודה הברצלוני ע' 252, או איסור השלטונות על קריאת שמע ותפילה, לפי פרקוי בן באבוי (גנזי שכטר ב' 551) — וייתכן ששני

מבוא למחזור בני רומא

נתנו לו בגדי זהב ולבש וקדש ידיו ורגליו:²³
מיד יקבל את כבש התמיד ושוחט בו רוב שנים ומניח אחר לגמור השחיטה
ומקבל את הדם וזורקו על המזבח כמצותו:
וכיוצא בזה באזהרות אתה הנחלת שבמנהג אשכנז (23) מצאנו:
דיני ממונות ודיני נפשות ונתינת מום בגנותי מומים:
הזהרת שופטים בל שחד רשע למות וצוואת שופטים לבל הכר פנים:
ושבועת העדות ושבועת הפקדון ושבועת העלם דבר ושלום גזל והשב
אבדה:
נקיות לבית לבא לשמוח בכלה, מארס ובונה ונוטע ורך הלבב, וקדוש מחנה
מְעֻרֹת דבר:

ולפעמים עשו הפסוקים בעלי שלשה חלקים הקרובים זה לזה בשיעורם, כגון:

אל רחום שמך / בגו נקרא שמך / עשה למען שמך:

אתאנו עדיך / לחלות פניך / בזה יום עשור:

בעבור תרחם / דופקי דלתיך / כמודה ועוזב: (24)

(מנהג צרפת כ"י שבידי)

ואחרי אשר פשטה מלכות ישמעאל בעולם, ונתפשטה עם זה לשון ערבית ושיריה
וחרוזיה, התחילו הפייטנים לעשות פיוטיהם בחרוז, דבר שלא נמצא בשירי המקרא
ובפיוטים הקדמונים רק לפרקים ודרך עראי, ומן הישמעאלים למדו משוררי ישראל
לעשות שיריהם בחרוז דרך קבע (25).

ומאז והלאה התחילו גם כן לחתום שמם בראשי הבתים, מה שלא מצאנו בפיוטים
היותר קדמונים, העשויים בלי חרוז, ועל כן נאבדו שמותם. ומתוך שנשכחו שמות
הפייטנים הראשונים, נמשך שיוחסו לפעמים קצת פיוטים לאנשים שמעולם לא
עלתה על לבם לעשות פיוטים, וזה אמנם לא נעשה בטעות, אלא בכוונה טובה לחזק
האמונה. והנה אני השתוממתי ונבהלתי זה כ"ד שנים כשראיתי במחזור ויטרי (כ"י

שחיו שניהם, כפי מה שיש ללמוד מיצירותיהם, בארץ ישראל קודם שלטון הערבים, ולא היה להם שום מגע עם השירה הערבית המאוחרת בהרבה מתקופתם. אפילו באחת מיצירותיו של יוסי בן יוסי (הקודם להם בזמן) יש חריוה. על כל זה עי' שירמן JQR XLIV (1953), ע' 136, 142. הוא קבע (שם 147) שאין צורך לייחס את המצאת החריוה לאומה אחת שממנה למדוה שאר האומות, אלא אפשר שהתפתחה בכמה מקומות בלי השפעה מבתוך. ברם, אשר להשוואה בין הפיוט העתיק וההימנולוגיה הנוצרית, חשוב הוא שמתקבל יותר על הדעת כי הנוצרים (ובניהם גם מומרים) הושפעו מאלמנטים עבריים. — על מוצא החריוה עי' גם א' מירסקי, תחילתו של החרוז, מאזנים, ניסן-אייר תשי"ח.

23 ד. 8788, והוא גם במחזור רומא, דף קנ"ו ב'.
24 ד' 8637. סליחה זו נדפסה, לפי העתקת השד"ל, אחרי מותו בספר טל אורות, כולל אחד ושמונים שירים העתיק הרשד"ל עם הערות שזה"ה, פרעמישל 1881, ע' 65. — דוגמאות נוספות לפיוטים בשלושה חלקים בכל טור: אתה מבין סרעפי לב (ד. 8819); אבן מעמסה (ד. 315); או לפנות ערב ד. 2146; אדם אם יבא (ד. 1140); אנוש איך יתכפר (ד. 6403). מהזור רומא כרך ב' דף קל"ג א'.

25 דעת השד"ל על מוצאה הערבי של החריוה בפיוט תלויה גם כן בתקופה המאוחרת שקבע לפיוט בהתפתחותו ובשיאו, ואיננה יכולה לעמוד בפני העובדות שנתגלו ושנתבררו בזמן האחרון. החריוה נמצאת הרבה בפיוטי ינאי ור"א הקלירי

שמואל דוד לוצאטו

ביד ידידי החכם היקר יוסף אלמנצי הי"ו (26) תשובת רבנו תם, כתוב בה כי שמעון כיפה יסד סדר של יו"הכ אתן תהלה; וסרה תמיהתי אחרי עשרים שנה, כשראיתי בפירוש המחזור כ"י שבידי (דף קנ"ה) אתן תהלה, שמעון כיפה שקורין ק' פיירו מרומי (מלות שקורין וכו') כתובות על המחק, ולא אדע מה היה כתוב בתחלה) עשה השבח הזה לאחר שתקן להם אמונת... ושם עצמו במגדל רומי כל ימיו בלחם צר ומים לחץ, ושלח להם זה השבת, להודיע להם כי כלל לא היה מאמין ב... אבל להשקיט הפריצים שהיו פורצים בישראל נתכוון עכ"ל, אז הבנתי כי דברי רבנו תם מיוסדים על שמועת שוא שנתפשטה בישראל בימי קדם, בזמן הצרות והשמדות, בכוונה טובה לחזק אמונת ההמון, כשישמעו כי ראש האפוסטולי כתב פיוטים בשבת האמונה הישראלית, ושכוונתו כשיסד האמונה החדשה לא היתה אלא לשם שמים ולטובתם של ישראל.

והנה משמות הפייטנים הראשונים שלא חתמו שמם בפיוטיהם, לא הגיע אלינו רק אחד, והוא יוסי בן יוסי (27), או יוסף היתום, אשר לפי הנראה מת אביו קודם לידתו, או קודם מילתו, ולפיכך קראוהו בשם אביו (יוסי בן יוסי), וגם קראוהו היתום. והנה בפירוש מחזור אשכנזי כ"י על קלף שהזכרתי למעלה (זמן כתיבתו שנת חמשת אלפים וששים ואחת) מצאתי (דף כ"ב) "טפשו בני כנען דר' יוסף היתום" משמע שכך היתה קבלה בידם שפיוט אהללה אלהי (28) (מלכיות זכרונות ושופרות ליום שני דר"ה במנהג אשכנז) הוא לר' יוסף היתום. ולקדמונים אחרים נמצא כי יוסי בן יוסי הוא בעל סדר עבודת יו"הכ שתחלתו אתה כוננת, ויש שחשבו שהכוונה על אתה כוננת שבמנהג ספרד, ואינו כן, אבל הכוונה על אתה כוננת שהיה נוהג בצרפת (29),

27 על יוסי בן יוסי עי' צונץ, ל. ג. 26—28, אלבוגן, Der jüdische Gottesdienst ע' 306—308.

28 ד. ת. 1494א.

29 ד. ת. 8815א. עבודה זו נדפסה פעמיים על ידי השד"ל, בקובץ מעשי ידי גאונים קדמונים לר"י רוזנברג, ברלין תרט"ז, ע' 107—116, עם מבוא והערות מצומצמות, ובסוף מחזור כל השנה כפי מנהג ק"ק איטאליאני, ליוורנו תרט"ז, כרך ב' דף רי"ב ואילך (וגם יחד עם תדפיס המבוא למחזור כמנהג בני רומא). — יוסי בן יוסי כתב שלושה סדרי עבודה, אחד הפותח ב"אתה כוננת" הנזכר, השני הפותח ב"אזכיר גבורות" (ד. 2230א, בשמר בסידור ר' סעדיה גאון (ע' רסד—רפ) ונדפס גם בקובץ מעשי ידי גאונים (רוזנברג) ב' 1—9; במבחר השירה העברית (ברודיוינר) דף כו—לו ובמהד' מקוצרת של הברמן ע' יא—לו; מהשלישי הפותח "אספר גדולות" (ד. 6965א) קיים רק שריד בקטע מהגניזה, והוא נדפס ע"י אלבוגן, Studien z. Gesch. d. jüd. Gottesd. ע' 118. — השד"ל היה הראשון שהכיר ביוסי בן יוסי כמחבר העבודה

26 מחזור ויטרי לא היה בדפוס בחיי שד"ל. המקום המובא נמצא במח' ויטרי הנדפס (ברלין תרנ"ג) ע' 362: "... כעין קרובות תפילות וסליחות שמסרו לנו רבותינו אנשי השם מימות שמעון כיפה יסד סדר של יום הכפורים אתן תהלה... ומה שמצא השד"ל בפירוש מחזור כ"י הדפיס ג"כ בקובץ מעשי ידי גאונים קדמונים לר"י רוזנברג, ברלין תרט"ז, ע' 107. וכמובן צדק בזה שהעניין מבוסס על שמועת-שווא. גם חיבור תפילת "נשמת כל חי" ייחסו לשמעון כיפה, ורש"י מחה נגד טענה זו, עי' מחזור ויטרי ע' 282, אלבוגן, Studien zur Geschichte des jüdischen Gottesdiensts, ברלין 1907, ע' 74. פו"גלשטיין-ריגר, Geschichte der Juden in Rom, ברלין 1907, ע' 166 ואילך. — הפיוט "אתן תהלה" הנזכר כאן (ד. 8958א), שמחברו בלתי ידוע, שימש בימי הביניים בקהילות צרפת כרשות לסדר העבודה "אתה כוננת עולם ברב חסד" (ולא קיבלו אותו בקהילות אפ"ם אלא אמרו את העבודה בלי ה"רשות"). הוא נדפס לחד אצל צונץ, ליט. געש. 646, ובמבחר השירה העברית (ברודיוינר) ע' כד.

מבוא למחזור בני רומא

ונשאר עד היום בשלש קהלות שבפיימונטי שסימנם אפם (אֶסְטִי, פּוֹסָאנו, מוֹנְקֶלוֹ), שבאו לשם מגלות צרפת⁽³⁰⁾. ויש שכתבו יוסי בן יוסי כהן גדול, וזה גם כן נעשה בכוונה טובה, להגדיל מעלת הפיוט ההוא, ובקצת ספרים כתוב יוסי בר אביתור היתום, ומלות בר אביתור אינן אלא טעות, כי ר' יוסף בן אביתור, או בן שטנאש, היה בספרד בימי רבנו האי גאון⁽³¹⁾, וגם הוא עשה סדר עבודה והוא בידי במחזור מונפלייר, והוא בחרון, אבל אהללה אלהי וסדר אתה כוננת שבמנהג אפ"ם הם בלי חרון, ולשונם רחוק מאד מלשונו של בן שטנאש, ואין ספק כי יוסי בן יוסי קדם הרבה לר' יוסף בן אביתור.

והנה זה יוסי בן יוסי וחבריו בעלי הפיוטים בלי חרון אין ספק שלא היו באיברופא, אלא באזיאה, אם בארץ ישראל⁽³²⁾, ואם בבבל.

כי אמנם התחלת הפיוטים בלי חרון נראה שהיתה בא"י, ושם פייטן נמצא באגדות ירושלמיות (כמו שהם הפסיקתא, ויקרא רבא ומדרש חזית)⁽³³⁾, ולא בתלמוד בבלי; ובסדר אתה כוננת שבמנהג אפ"ם מצאתי שלשה דברים שהם על פי תלמוד ירושלמי, ולא על פי תלמוד בבלי, ואלה המה. הראשון הוא:

רד בדמעות כי נחשב לפתי, והם בכי יזילו כי לכך הוצרכו:

והטעם הזה (שהיו בוכים על שהוצרכו להשביעו) הוא בתוספתא ובתלמוד ירושלמי, ולא בבבלי. והשני הוא:

שיר ישוררו לו פרחי דוכן, בפה וחד ערב ונעימות צרדה:

ומליצת 'נעימות צרדה' היא לקוחה מתלמוד ירושלמי. והשלישי הוא:

נבהל לשוע בקוצר בהיכל, לבל רדות עם קדש רב בצעיר:

וכן בירושלמי (יומא פרק ה' וגם בויקרא רבא פרשה ב') ורבנן דקיסרין אמרין ועל עמך ישראל שלא יגביהו שררה זה על גב זה, ובבבלי (יומא ג"ג: ותענית כ"ד:) לא נמצא כזה⁽³⁴⁾.

הכפירים שלו נשמר במחזורי אראגון, קטלאן ומונפלייר, ונדפס בקובץ מעשי ידי גאונים (רוזנברג) ב' 18—25.
32 יוסי בן יוסי חי בארץ ישראל, כפי שטען כבר צונץ, ליט. געש. 27. רוב פיוטיו (סדרי העבודה ליר"כ הנוכרים, תקיעתא "אהללה" הנזכרת לעיל ע"י השד"ל, התוכחה "אמנם אשמנו", ד. 5748א) הם בלי חרון, אבל גם ממנו נשמר פיוט אחד מחורו שגילהו מ' זולאי (ע"י שירמן, JQR XLIV, 142).

33 פסיקתא דרב כהנא כ"ח דף קע"ט א'. ויקרא רבה ל' א' (ע' תרצ מהד' מרגליות). שה"ש רבה [=מדרש חזית] ג' ו' (בסוף). שירמן במאמרו הנ"ל ע' 130, ועיין לעיל הערה 16.
34 מקורות לשלושה חרוזי העבודה "אתה כוננת" שקובע השד"ל הם: (א) תוספתא יומא א' ח'

"אתה כוננת", ובעקבותיו הלך צונץ, ליט. געש. 27—28 בהסתייגות מסויימת, והוא הציע (שם 643—645) 80 מקבילות בלשון שתי "עבודות" שלו. גם אלבונון (שם) ודוידזון מייחסים לו את העבודה.

30 על מנהג קהילות אפ"ם ומחזורם ע"י י' מרקון, על המחזור מנהג אפ"ם, בקובץ Jewish studies in memory of G.A. Kohut, ניו יורק 1935, 89—101. ד' גולרשמידט, קרית ספר ל' (הש"י) 118—136, 265—278. ד' דיוני, 'Apam' Il rito בספר זכרון לש' ס' מאיר, תשס"ז, חלק איטלקי, 78—81.

31 על ר' יוסף אבן אביתור שחי בספרד במחצית השנייה של המאה העשירית ומת בדמשק אחר 1012 ע"י שירמן, השירה העברית בספרד ובטרובאנס, כרך א', 53 ואילך. סדר עבודת יום

שמואל דוד לוצאטו

אבל הפיוטים בחרוז, והמנהג להכניס פיוטים בגוף הברכות, דעתי נוטה להאמין שהתחילו בבבל, בימי הגאונים, שמהם היתה תורה יוצאה לכל ישראל: שאלמלא לא היה הדבר יוצא משיבותם, לא היו אנשי איברופה, ואף לא אנשי א"י אחר שבטלו הנשיאים, מתירים לעצמם חדוש גדול כזה, להפסיק התפלה בחרוזים שאינם מתאחדים בגוף הברכות כמו שהם אל ברוך ואל אדון, אבל הם נבדלים מהברכות בענינם ובצורתם, והם כמו גופים מן החוץ הנתונים בתוך גוף אחר ובלתי מתערבים עמו⁽³⁵⁾.

ולענין זמן התחלת הפיוטים, הנה מצאנו לרבנו סעדיה גאון (ספר האמונות והדעות, מאמר ה' פרק ג') שכתב: החכמים הראשונים נהגו לומר ביום הכפורים כמו אלה החבורים, אתה מבין שרעפי לב, ואל תבא עמנו בתוכחות, אדון כל פעל, והדומה להם עכ"ל⁽³⁶⁾. והנה רבנו סעדיה היה בשנת ת"ש לאלף החמישי (940 למנינם), ואחר שהוא מיחס הפיוטים לחכמים הראשונים, אין ספק שקדמו לו יותר ממאה שנה. ומלבד זה הפיוטים והסליחות נזכרים בדברי רב גטרונאי רוב עמרם (לדוגמא עיין טור א"ח סימן תר"ך)⁽³⁷⁾ שהיו זה אלף שנים. ומלבד זה הנה נא לנו פיוטים בחרוז לרבי משה בירבי קלונימוס, שהוליך אותו קרלו הגדול מרומי למגונצה (עיין מה שכתבתי בספרי האיטלקי יודאיזמו אילוסטראטו, קונטרס א' עמוד ל'). והנה קרלו מניו היה זה אלף וחמשים שנה⁽³⁸⁾, ואם כבר בימיו היה איש איטלקי עושה פיוטים בחרוז והיו מתקבלים בקהלות, אין ספק שכבר קודם לכן נתקבל המנהג הזה בישיבות הגאונים.

לפיכך נ"ל כי בין שנת ת' לת"ק לאלף החמישי כבר נעשו פיוטים בחרוז, והוא הזמן שפשטה מלכות ישמעאל בעולם, והפיוטים בלא חרוז קדמו לביאת מחמד⁽³⁹⁾.

37 שם מובא מסדר ר' עמרם גאון סי' קכ"ה (בשחרית יוה"כ) ויורד ש"ץ ואומר במגן ובמחיה ובהמלך הקדוש מעמד שיש בו (נ"א דברים שיש בהם) ריבוי וסליחה ולא דבר של חובה הוא... אבל סליחות ורחמים חובת היום היא... שם סי' קכ"ה והכי אמר ר' גטרונאי בסוון מחסיה... ומנהג שלישיבה בשחרית אומר ז' ובמוסף ה' במנחה ובנעילה ג' ג'.

38 על משה ב"ר קלונימוס עי' צונץ, ליט. געש. 104—108, שם הוא רומז גם למה שכתב השד"ל בספרו האיטלקי Giudaismo illustrato חוב' 1 ע' 30 ואילך. הוא בוחן שם את כל המקורות המודיעים על העניין (ביניהם בעיקר את ס' עמק הבכא לר' יוסף הכהן, או בכ"י, עי' מהדורת מ' לטריס, קרקא 1895, ע' 23) וקובע שר' משה ב"ר קלונימוס, אולי יחד עם אביו קלונימוס בן משה, הועבר למגנצא מאיטליה על ידי המלך קרולוס הגדול.

39 עי' לעיל הערה 25.

(לדברי המשנה הוא פורש ובוכה והן פורשין ובוכין) למה פורש ובוכה, מפני שצריך להשביעו, למה פורשין ובוכין, מפני שצרכו להשביעו. ירושלמי יומא א' ה' דף ל"ט א' הוא פורש ובוכה שנחשד, והן פורשין ובוכין שצרכו לכך. — (ב) ירושלמי יומא א' ז' דף ל"ט ב' פתר לה נעימה הנאמרת באצבע צרידה אומרה בפה לא בנבל ולא בכינור. — (ג) ירוש' יומא ה' ג' דף מ"ב ג' ורבנן דקיסרין אמרין... (מה שכתב השד"ל על ויק"ר ב' כנראה טעות היא).

35 עי' לעיל הערה 20 ומה שנקבע שם על מוצא הפיוט וקדמותו, וברור שהתנועה להוסיף פיוטים לתפילות הקבע או גם לכתוב תפילות מפוייטות במקום העתיקות יצאה מארץ ישראל בתקופה קדומה מתקופת הגאונים.

36 'אתה מבין שרעפי לב', ד. א. 8819, גשמר לנו בכמה כ"י של מחזורי אשכנז ובמחזור רומניא. 'אל תבא עמנו בתוכחות', ד. א. 4099, וגם 'אדון כל פעל', ד. א. 548, לא גשמרו.

מבוא למחזור בני רומא

ועתה אם תשאל מי היה הפייטן הראשון בעל פיוטים בחרון, ומי היה השני, אשיבך כי הראשון בין הידועים לנו נראה שהיה שמו ינאי או ינאי, והשני הוא ר' אלעזר בירבי קליר, ומלאכת שניהם נזכרת בכל תפוצות ישראל בהגדה של פסח (40), כי הפיוט אז רוב נסים הפלאת בלילה הוא לרבי ינאי, והוא לקוח מן הקדושה לשבת הגדול (מנהג אשכנז), כי מלות ובכך כי אין לפניך לילה (בסיום הקדושה ההיא) דבקות עם הפיוט ההוא, שתחלתו וסופו ויהי בחצי הלילה, ובתחלת הקדושה ההיא חתום ינאי; והפיוט אומץ גבורותיך הפלאת בפסח, הוא לר' אלעזר בר' קליר, והוא לקוח מן הקדושה ליום ב' של פסח (מנהג אשכנז), ובקדושה ההיא נרשם אלעזר בירבי קליר.

בספר שבלי הלקט סימן י"א מצאנו תשובת רבנו גרשום מאור הגולה, וכתוב בה: וגם יש לנו ללמוד מן הפייטים הראשונים שהיו חכמים גדולים, הרי רבי ינאי שהיה מן החכמים הראשונים ופייט קרובץ לכל סדר וסדר של כל השנה, וגם רבי אלעזר בירבי קליר היה מן החכמים הראשונים ופייט קרובות לכל הרגלים עכ"ל (41). על ר' ינאי זה יצאה דבה רעה (מצא אותה החכם צונץ בפירוש המחזור כ"י) כל השומע יצחק לה, וזה הוא מה שכתוב באותו פירוש, ביוצר לשבת הגדול: אוני פטרי רחמתי, אומרים העולם שהוא יסוד ר' ינאי רבו של ר' אלעזר בר' קליר, אבל בכל ארץ לומברדיאה אין אומרים אותו, כי אומרים עליו שנתקנא בר' אלעזר תלמידו, והטיל לו עקרב במגעלו והרגו, יסלח ה' לכל האומרים עליו, אם לא כן היה עכ"ל (42). ואני אומר כי אחרי שפיוט אז רוב נסים הפלאת בלילה נתקבל בכל תפוצות ישראל בהגדה של פסח, והוא בלא ספק חלק מהקדושה לשבת הגדול שחתום בה ינאי, ואחרי שרבנו גרשום מאור הגולה הזכיר את רבי ינאי לשבח ולא לגנאי, מבואר הוא כי השמועה ששמע המפרש ההוא אינה אלא שמע שוא ועלילה בדויה ומזוייפת. גם מה שכתוב באותו פירוש, שאין אומרים היוצר ההוא בכל ארץ לומברדיאה, אינו מובן, שהרי עכשו אומרים אותו גם בלומברדיאה, בכל מקום שיש שם מנהג אשכנז, והוא נמצא במחזור אשכנזי הנדפס באיטליאה על ידי שונצין זה יותר משלש מאות שנה (43). ואם הכוונה על

40 היא היתה מיועדת ליום א' של פסח (ובני אשכנז אמרוה ביו"ט שני שלהם).

41 תשובת רבנו גרשום מובאת כאן לפי ספר שבלי הלקט המקוצר (ויניציאה ש"ו) שהיה ידוע בימי השד"ל, והיא נמצאת ביתר אריכות בספר שבלי הלקט השלם שנדפס על ידי ש' בובר, וילנא תרמ"ז, סי' כ"ח דף י"ג א'.

42 ינאי נזכר בכ"י כרבו של ר' אלעזר הקלירי (צונץ, ל. ג. 28), ואת האגדה המסופרת כאן לא הזכיר שם אף במלה אחת.

43 מהדורה זו של מחזור אשכנז שהדפיסו בני שונצין (בפירורו או ברימיני, רפ"א בערך) תוארה לפי הסופס שבאוקספורד ע"י שטיינר שניידר, Catal. libr. Hebr. bibl. Bodlei. 369 לפי המספר 2444.

40 לאו דווקא בכל תפוצות ישראל, שהם נתקבלו בעדות אשכנז צרפת איטליה ויוון, ולא בקהילות ספרד ותימן (רק בזמן האחרון למדו אותם בקהילות המזרח, המתפללים לפי מנהג ספרד, מן האשכנזים). — הפיוט 'אז רוב נסים' לקוח מהקרובה (קדושתא) 'אוני פטרי רחמתי' (ד. א. 1921), שבקהלות אשכנז המערבית (לא במנהג פולין) אמרוה בשבת הגדול, והיא היתה מיועדת ליום א' של פסח (השערת ש"י רפפורט, המגיד 1863, ע' 23) או לערב פסח שחל להיות בשבת (צונץ, ל. ג. 28), על כל פנים נכללת היא במחזור הקרובות לשבתות שהפייטן כתב (פיוטי ינאי מהד' זולאי, ע' פח ואילך). הפיוט 'אומץ גבורותיך' לקוח מקרובת ר' אלעזר הקלירי 'אסירים אשר בכושר שיעשעת' (ד. א. 6937) שגם

שמואל דוד לוצאטו

מנהג איטליאני, אין ללמוד כלום ממה שאין היוצר הזה נוהג בו, כי כמה וכמה פיוטים מחשובי הפייטנים, וגם מר' אלעזר בר' קליר אינם נוהגים בו. ונבוא עתה לרבי אלעזר ברבי קליר. הנה חתימת שמו היא בכמה מקומות אלעזר בירבי קליר מקרית ספר, והקדמונים האמינו שהיה מעיר קרית ספר הנזכרת ביהושע ובשופטים, וחשבו שהיה רבי אלעזר אחד מן התנאים, אם רבי אלעזר ברבי שמעון שכבר ראינו שהיה גם פייטן (וזה היא דעת רבנו תם), או רבי אלעזר בן ערך, ושתי הדעות האלה מובאות בספר יוחסין⁽⁴⁴⁾. ובמחזור כ"י על קלף אחוזת ק"ק אשכנזים בפאדובה מצאתי במוסף יום ראשון של פסח, במלות בכך ערך תחן למוליד אגלי טל, אותיות בן ערך כתובות בדיו אדום, וזה נעשה לפי דעת החושבים שהקלירי הוא ר' אלעזר בן ערך.

ורבי שמואל שולם שעשה הגהות לספר יוחסין כתב: זה אי אפשר, שאני מצאתי במחזור אשכנזים קרובות יום ז' של פסח, ראשי תבותיו אני אלעזר ברבי יעקב הקלירי מקרית ספר, והבן (כוונתו לומר שאם היה בן יעקב, לא היה בן ערך, או בן ר' שמעון). ועדות המגיה הזה תמוהה מאד, כי ביום שביעי של פסח לא נמצא פיוטים לקליר, ומלבד זה מלת אני לא נמצאה בשום מקום בחתימת ר' אלעזר, לפיכך גם חתימת בר' יעקב הקלירי (שלא מצאנוה בשום מקום) אין לנו לקבלה, ובפרט כי המגיה לא אמר שראה כן במחזור כ"י, אבל אמר במחזור אשכנזים סתם, ואני יש בידי הדפוסים הראשונים ממחזור אשכנזים, דפוס שונצין, אויגשפורג וסאלוניקי, וכלם שוים, ואין בהם לא פיוטים לקליר ליום ז' של פסח, ואף לא חתימת ברבי יעקב הקלירי בשום פיוט אחר⁽⁴⁵⁾.

וזה שלשים שנה עמד בעיר פראג ר' משה לנדא ע"ה והוציא לאור ספר הערוך עם פירוש המלות בלשון אשכנז ועם קצת תוספות בלשון אשכנז ובלשון הקדש, וקרא לו מערכי לשון, ובערך קרוב⁽⁴⁶⁾ כתב שאי אפשר שיהיה ר' אלעזר מקרית ספר הנזכרת במקרא, כי כבר בימי יהושע לא היתה נקראת קרית ספר, אלא דביר, וזה אמת ונכון. אך הוא הוסיף על זה רעיון חדש, ואמר כי קליר היא עיר קליירי (Cagliari) אשר בארץ סרדיניאה, ואמר שהיא היתה עיר ואם בישראל, שהיה בה בית המדרש גדול ליהודים, ואולי לכך נקראה בכנוי קרית ספר. ואחריו נפתו גדולי חכמי אשכנז ופולין, וכתבו כדבר פשוט ומוסכם שהקלירי היה מעיר קליירי: ואני התקוממתי נגד הסברה הזאת זה שבע עשרה שנה באגרותי לידידי החכם המופלא מהר"ר יום טוב

אין שחר לדבריו.
46 הערוך לר' נתן ב"ר יחיאל מעיר רומי... עם ס' מערכי לשון לר' משה לנדא, פראג 1819—1824, ע' 1475. דעתו של לנדא נתקבלה גם ע"י ש"י רפאפורט, תולדות הקליר (בכורי העתים י' ע' 110).

44 ספר היוחסין לר' אברהם זכות, ברשימת התנאים, ערך ר' אלעזר בן ערך (ע' 36 מהד' פיליפובסקי) ובערך ר' אלעזר ב"ר שמעון בר יוחאי (ע' 53).
45 דברי ר' שמואל שולם נמצאים אחר ערך אלעזר בן ערך, וחזר עליהם בקיצור אחר ערך ר' אלעזר ב"ר שמעון, ולא ידוע על מה סמך. מכל מקום

מבוא למחזור בני רומא

צונץ, אשר נדפסו בכרם חמד חלק ששי (47), ועתה מקרוב (בספרו די סינאגוגאלי פואיזי, עמוד ק"י) (48) חזר בו ממה שכתב מלפנים שהקלירי היה באיטליאה הדרומית, בעיר קלירי, או אולי בעיר בארי, אך לא חזר בו בפה מלא, רק כתב כי מקומו של ר' אלעזר הוא עדיין בלתי ידוע.

ואני דעתי נוטה לחשוב שהקלירי היה בבלי, ותחלה הייתי אומר כי קרית ספר הוא כנוי לפומבדיתא, וסמכתי על מה שהוכיח ידידי הרב הגדול החכם המופלא מוהר"ר שלמה יהודה רפאפורט (בכורי העתים תקצ"ב, עמוד ט"ל) כי רבנו חננאל בקינתו על רבנו האי גאון קרא לפומבדיתא קרית יעבץ, על שם מאמרם הוא יעבץ הוא עתניאל, ועתניאל לכד את קרית ספר, א"כ קרית יעבץ היא קרית ספר, ונקראה פומבדיתא בכנוי שיריי קרית ספר, מפני שהיתה אז ראש משכן למוד התלמוד, וממנה יצאה תורה לכל ישראל, ששייבת מתא מחסיא הלכה וגידלדלה קודם ימי רבנו סעדיה גאון ואחריו. והיה נראה לי שאין לתמוה על הקלירי הרודף אחר משלים וחידות, אם קרא לעירו קרית ספר, אחר שבאמת היא היתה בימיו משכן החכמה בישראל.

אחרי כן בסיון תר"ד הראני בני בכורי אוהב גר זצ"ל (ואז לא שלמו לו עדיין חמש עשרה שנה, חבל על שמש גדול שאבד מן העולם) כי קרוב לפומבדיתא ולנהרדעא יש עיר נקראת Sippara, ויתכן שהיא היתה עירו של רבי אלעזר, והוא קרא לה קרית ספר, ועיין מה שכתבתי על זה בספר הליכות קדם (אמשטרדם, תר"ז עמוד ס"א) (49).

ולענין מלת קליר, ידוע מה שכתוב בספר הערוך (ערך קלר): שמענו שיש מקום שקורין לעוגה קליר, ועל כן נקרא רבי אלעזר בירבי קליר, שאכל עוגה שהיה כתוב בה קמיצה ונתפקח עכ"ל, וכבר הלעיגו על זה קצת מחכמי הצפון, ואני מצאתי כי בלשון סורי קורין קלורא לעוגה שכתובים עליה דברי תחנונים, ומאכילין אותה לתינוק, גם מצאתי שגם בישראל היה מנהג שביום ראשון שהיו מוליכין תינוק לבית הספר היו מאכילין אותו עוגה שגילושה בדבש וכתובים עליה קצת פסוקים, והיו אומרים כי זה טוב לפתיחת הלב, כך מצאתי בספר בעלי אסופות כ"י, והענין נזכר ג"כ במרדכי דשבת סוף פרק כלל גדול, וברוקח סימן רצ"ו, וקצתו גם בכל בו סימן ע"ד, ועיין

47 כרם חמד VI, תר"א, ע' 4. 10 ואילך.
48 שם הוא כותב שעדיין לא הצליחו לזהות את העיר 'קרית ספר' שהקלירי מסמן בתפילת טל (בחלק 'אאגרה') ובתפילת גשם (בחלק 'אקשטה כסל וקרב'). אבל בשנת מותו של השד"ל (1865) טען צונץ בפה מלא שמוצאו מארץ ישראל או מסוריה (ליט געש. ע' 33), בנימוקים מכריעים. וקדם לו ר' וולף היידגהיים במאמרו "הפיוטים והפייטנים" (מבוא למחזור הרו"ה לשמיני עצרת) בטענתו שהוא ירושלמי, גם הוא בנימוק שפיוטיו בנויים על מקורות ארצישראליים, וע' גם ביאורו לפיוס "אהללך בקול רם" (סוף שחרית יו"כ).
49 השערת השד"ל על מוצא בבלי של ר"א הקלירי נחשבת היום כבטלה, וכן השערת בנו בכורו שנפטר בן כ"ד שנה בשנת 1854 (ראה תולדות השד"ל באיגרת שנדפסה בסוף מהד' חמשה חומשי תורה שלו, פדובה תרל"ו, כרך ה', 279-282). לפי מה שכתב באיגרת שנדפסה באוסף "הליכות קדם" ע' 61, העיר בנו את תשומת לבו לספר C. de Gébelin, Le monde primitif VIII p. 12 (במשמעות "עיר הספרים") על שם אסכולה מפורסמת של הכשדים שהיתה שם; אח"כ קרויה העיר Hipparenum.

שמואל דוד לוצאטו

הליכות קדם עמוד ס"ב, ויהי מה, אין ספק כי אביו של הפייטן כך היה שמו קליר⁽⁵⁰⁾. ולענין זמנו של ר' אלעזר, כבר השבו רבים כי מלות 'אאבין תשע מאות ועוד כי לא דש בן גרני' (הכתובות בקרובות לתשעה באב, מנהג אשכנז) הכוונה כי בימי הפייטן עברו תת"ק שנים אחר חרבן הבית, ולפי זה היה הפייטן עומד בשנת תשכ"ח (968 למנינם), וזה שבוש⁽⁵¹⁾, כי מליצת 'לא דש בן גרני' לא יתכן שיהיה ענינה שאין לנו מלך, כי בן הגרן הוא הדגן, והוא הנידוש, ולא הדש, המתפעל ולא הפועל. אבל הכוונה כי לא דש הקב"ה את דגני, כלומר כבש חמתו ולא דש את ישראל, וכן יונתן בפסוק מדושתו ובן גרני (ישעיה כ"א י') תרגם מלכין דאומנין לאגהא קרבא ייתון עלה למיבזה, הא כאיכרא דאומן למידש ית אידרא, וכוונת הפייטן על תשע מאות שנה שהיתה שנאה כבושה, הנזכרים בויקרא רבא ריש פרשת צו, ואליהם גם כן רמז הפייטן בסוף הקינה לך ה' הצדקה, ומלבד זה כבר הבאתי בכרם חמד ז' עמוד ס"ד דברי רבי שבתי דונולו שהיה בשנת ת"ש, וזה לשונו: וכן למדנו בחכמי ישראל זכרונם לברכה, ומחכמי בבל והודו כמו כן, כי כימה היא ראש מזל שור. ורבי אלעזר בירבי קליר זכר צדיק לברכה פייט בקרובה המתחלת אור חמה ולבנה, הנאמרת בשבת וראש חודש, כימה מהם אינה נספרת, והיא לטלה זנב ולשור עטרת עכ"ל, הרי מבואר כי הקליר קדם הרבה לרבי שבתי, כי מי יאמר וכן למדנו מחכמי ישראל זכרונם לברכה, על אדם שהיה בזמנו או קרוב לזמנו? ואין ספק כי כבר בימיו היו דברי הקליר נחשבים כדברי קבלה, לא כסברת יחיד, אלא כדעת חכמי ישראל, כלומר שהיה קצת דורות קודם ר' שבתי.

ואבאה לענין לשון הפייטנים, ואומר כי רבים חושבים כי המלות הזרות והמליצות הקשות הנמצאות כה וכה בפיוטים, היתה סבתם מיעוט ידיעת הפייטנים בחכמת לשון הקדש, ואחרים תולים הדבר בדוחק החרון והא"לף בי"ת, ושם המחבר החתום בראשי החרוזים. ואני לא אומר שהיו הפייטנים בקיאים הרבה במעמקי הדקדוק ובמשפטי הנחים והחסרים אשר נגלו אחר זמנם בעמל החוקרים, דונש חיוג וגנאח ואחרים, גם לא אכחיש כי קצת מלות קשות וזרות באו לפעמים בפיוטים מפני דוחק הא"ב והחרון; אבל אומר כי רוב המלות החמורות שבאו בפיוטים לא נכתבו מפני שום דוחק, ולא מפני חסרון ידיעה, אבל נכתבו בכוונה ורצון, כדי לפאר ולרומם את המליצה, כדרך שמצאנו בשירי המקרא מלות ארמיות ומלות יוצאות ממנהג הלשון,

50 על פירושו של בעל הערוך לשם "קליר" אפשר לעבור בשתיקה, למרות כל החומר הפולקלורי שהביא השד"ל מהראשונים. אבל בזה הוא צודק ששמו של אבי ר' אלעזר היה קליר, ובצדק קורא הוא לבנו תמיד הקלירי. בנוגע לשם אביו, המופיע לעתים בצורת קיליר או אפילו קלליר — וייתכן שיש לנקד אותו קליר — שיער פ. פרלס (Byz. Ztsch. II 582) שיש לפנינו הפיכת

51 שיבוש זה נמצא גם בסדר הקינות לט' באב, מהד' י' בער, רדל היים תרכ"ג, דף ל"ג א', ובסידור עבודת ישראל שלו, מנהג אשכנז, רדל היים תרכ"ח, ע' 722.

מבוא למחזור בני רומא

לתפארת המליצה, כי כל דבר המתרחק מן המורגל עושה רושם יותר הזק בנפש (עיין מה שכתבתי בבית האוצר דף ל"ז ול"ח על רמה בים) (52).

וגם בתלמוד מצינו שהספדנים היו לפעמים מפארים לשונם במשל ומליצה, כגון: ועמו ספר מלחמות, קאת וקיפוד הכופלו, באו רוב שלישיית במים (מועד קטן כ"ה:), וחכמי התלמוד כשבאו להמציא שירה לכבוד הארון, אמרו: רני רני השיטה (עבודה זרה כ"ד:), דרך מליצה קראו לארון שיטה, להיותה מעצי שטים, וכן כשנסמך ר' זירא שוררו לו לא כהל ולא שרק ולא פרכוס ויעלת חן (כתובות י"ז:), והוא משל ומליצה לקוח ממה שהיו רגילים לשורר בשבת הכלה, ולסמיכת רבי אמי ורבי אסי שוררו לא תסמכו לנא לא מן סרמיסין וכו'. וגם זה משל ומליצה.

ומדרשי אגדה הם מקור גדול לדבורים מושאלים, כגון אין לבנון אלא בית המקדש, אין ראשית אלא תורה, אבות ואמהות קרויים הרים וגבעות, יבא ידיד ויבנה בית ידיד לידיד וכו' (ספרי וזאת הברכה ומנחות נ"ג), יבא אדיר ויפרע לאדירים וכו', יבא טוב ויקבל טוב וכו', יבא זה ויקבל זאת וכו' (מנחות שם) (53); ובפרט כל מה שכתוב בשיר השירים הוא גדרש דרך משל וחידה כידוע, ודברי אגדה היו מפורסמים הרבה בקהל החכמים ואפילו בהמון העם, כי מתחלתם לא נעשו אלא להועיל להמון, ולהכניס יראת שמים בלבם, ולחזק אותם באמונת האמת; והפייטנים לקחו מהם מליצות שיריות לרוב מאד, בלי שיהיו דבריהם סתומים ותמוהים כאשר הם למי שלא הורגל בדברי אגדה.

והנה הפיוטים היותר קדמונים, כגון אל ברוך ואל אדון ותקנת שבת ואשמנו בגדנו ועל חטא ואשר הניא, לא יראה ולא ימצא בהם בקשת הלשוניות הזרים, אבל לשונם פשוט כלשון התפלות והברכות, או כלשון שירי המקרא היותר מובנים, ורק לפרקים תבא בהם מליצה בלתי פשוטה או מלה זרה, מפני דוחק הא"ב, כגון נץ פרח מלולב, שושנת יעקב, וכמו סעו המה למנוחות, במקום נסעו, כדי להתחיל בסמ"ך (54).

בסדר העבודה (אתה כוננת) שבמנהג ספרד אנו מוצאים קצת מלות בלתי רגילות, שבתר בהן הפייטן בלי שום הכרח, רק בכוננה לרומם מליצתו, אבל אינן רק מעט מזער, כגון בשורך עולם תהו ובהו, שהיה יכול לומר בראותך (55).

54 אל ברוך [גדול דעה], אל אדון, תקנת שבת, אשמנו בגדנו, על חטא — כל אלה נתקבלו בכל תפוצות ישראל. הפיוט אשר הניא עצת גוים (ד. א 8215) — כנראה ברכה מפוייטת אהר קריאת מגילת אסתר, דוגמת הפיוט "אשר בגלל אבות" (ד. א 8188), שהוא ברכת מסיים התורה — נתקבל רק במנהג אשכנז וצרפת. — "נץ פרח מלולב", "שושנת יעקב", שניהם מהפיוט אשר הניא; "סעו המה למנוחות" מובא מהסליחה אנשי אמונה אבדו (ד. א 6850).

55 אתה כוננת עולם מראש (ד. א 8816); שם שורה 2: בשורך עולם . . .

52 שם עומד השד"ל על המליצה "רמה בים" במקום "השליך בים", והמלה "רמה" במשמעות "השליך" נמצאת כמלה רגילה בשפה הארמית, כי שתי השפות היו בעיקרן שפה אחת, ובשירים שבמקרא באות לפעמים מלים ארמיות לשם הבלטת שפה מרוממה ובלתי מורגלת.

53 אין לבנון אלא בית המקדש, גיטין דף נ"ו ב'; מדרש תהלים ק"ד י"ג, ועי' גם ספרי ואתחנן כ"ח; אין ראשית אלא תורה, ב"ר א' (ע' 2); אבות ואמהות קרויים הרים וגבעות, ספרי וזאת הברכה שנ"ג; יבא ידיד וכו' שם שנ"ב, מנחות דף נ"ג ב'. יבא אדיר וכו' שם נ"ג א'.

שמואל דוד לוצאטו

בסדר אתה כוננת שבמנהג אפ"ם, וכן באהללה אלהי שבמנהג אשכנז, המלות הבלתי מורגלות והמשקלים החדשים והכנויים השיריים מתחילים להראות ברבוי יותר, כגון באתה כוננת 'לעטה והלעיטה' במקום אכלה והאכילה, 'ניניו' במקום בניו, 'רבעו' להור-רות תשמיש המטה, 'כדברו' (כמנהגו), 'גוי' במקום גותו, 'תמור' במקום תמורה, 'מי שעל' על שם מי מדד בשעלו מים, וכן באהללה אלהי, תמור, מי שעל, מן, דצתי, שני עפרים (כנוי למשה ואהרן), חלק (יעקב), ידים שעירות (אדום). שני אלה הפיוטים הם מיוחסים ליוסי בן יוסי, והם לדעתי מאוחרים לאתה כוננת שבמנהג ספרד, וקודמים לינאי ולאעזר בר קליר (56).

הפייטן ינאי לא היה רודף הרבה אחר המלות החמורות, ורוב המלות הקשות הנמצאות בקרובות לשבת הגדול אינן אלא לדוחק החרוז והא"ב. כגון 'אוני' (מן כי הוא ראשית אוני), אך על הרוב לשונו פשוט ומובן ויפה, כמו שהוא אז רוב נסים הפלאת בלילה וכו', ובכן כי אין לפניך לילה וכו'; והוא משתמש בכנויים שיריים נכונים ומובנים, כגון גר צדק (אברהם), ארמי (לבן), נגיד חרושת (סיסרא), מחרף (סנחריב), איש חמודות ופותר ביעתותי לילה (דניאל), משתכר בכלי קדש (בלשאצר), אוני (ציון) ובית המקדש על שם אוה למושב לו (57).

רבי אלעזר ברבי קליר החל להיות גבור בארשת שפתיו, כי חכמתו ובקיאותו בכל חלקי המדע הישראלי היתה רחבה מני ים, וכחו וגבורתו היו בלי קץ וגבול לחדש אליצות ומלות דרך משל וחידה, ולבנות תיבות חמורות ובלתי גהוגות אשר אמנם יש להן דוגמא במקרא, לא במלות ההן, אבל במלות אחרות. הפייטן הזה היו בו כל המדות והכחות הצריכות למשורר גדול ותקיף, אבל היו בו בשיעור מופלג יותר מן הראוי, או שרצה להראות עוצם כחו, או כי בני דורו אהבו כן. וכמה חכמים גדולים מצינו שגמשכו אחר המנהג הגובר בימיהם, ומעטים הם אשר ימלאם לבם להיות במלחמה עם בני דורם, ולהיות למרמס תחת כפות רגלי השועלים, בתוחלת ממושכה שהדורות הבאים כבוד וגדולה יתנו לשמם (58).

56 דיון זה צודק גם לדעת חוקרי זמננו.

57 תיאור זה מבוסס על המעט שהיה ידוע בזמן השד"ל מיצירותיו של ינאי — למעשה הקרובה הנ"ל 'אוני פטרי רחמתי' שבמחזור האשכנזים מיועדת לשבת הגדול. בימינו, אחרי שנמצאו מאות של קטעי גניזה עם פיוטי ינאי — רובם נאספו במהדורת מ' זולאי, פיוטי ינאי, ברלין תרצ"ח, וגם אחר כך עוד נודעו פיוטים, עי' I. Sonne, An unknown Keroba of Yannai, HUCA (1944) ע' 199—220 — ואנו יכולים לדון ביתר בטחון וביתר דייקנות על טבעו ועל הישגיו, דברי שד"ל צריכים תיקון. אנו מוצאים בפיוטיו גם מלים קשות לרוב — עי' זולאי, עיוני לשון בפיוטי ינאי, ידיעות המכון לחקר השירה

העברית, ו', קסה—רמת, גם שימוש רחב של ההלכה והאגדה הארצישראלית — עי' ליברמן, חזנות ינאי, סיני ב' כרך ד' ע' 221 ואילך, ועל הערכתו של ינאי בכלל שירמן, JQR XLIV, 143 ואילך. 58 החוקרים של ימינו רואים ביצירות ר"א הקלירי את שאי התפתחותה של הפייטנות הארצישראלית. התקדמותו כלפי קודמיו ובפרט כלפי ינאי בולטת לא רק בחריזה ובשימוש אקרוסטיכון יותר מרווח לסימון שם המחבר, אלא גם בסיגנון. סיגנונו ומיבנה יצירותיו נהיו למופת ולדוגמה למספר פייטנים בארץ ובחוץ לה. רבות מיצירותיו עדיין לא פורסמו — בפרט אלה שנמצאו בגניזה.

מבוא למחזור בני רומא

הקלירי אסר עצמו פעמים רבות בכבלי ברזל, כדי להראות כחו בהתגברו עליהם. הוא עשה חרוז כפול ומכופל במלות סמוכות זו לזו, כגון אנסיכה מלכי, לפניו בהתהלכי, אמצו בהמליכי, וכו' (מוסף לראש השנה במנהג אשכנז); ובמוסף לשמיני עצרת התחיל חרוז ראשון שלישי חמישי וכו' בתיבה אחת מפסוק יפתח ה' לך את אוצרו הטוב וגו', וחרוז שני רביעי ששי וכו' בתיבה אחת מפסוק כי כאשר ירד הגשם והשלג מן השמים וגו', ומלבד זה אותיות הא"ב רשומות בראשי חרוזות אחר תיבת הפסוק. ויותר קשה מזה הוא העול אשר נתן על צוארו בקרובות לתשעה באב מנהג בני רומא, והוא כי כל בית מתחיל בתבה שבתחלת פסוקי סי' חמישי מהקינות (בית ראשון זכור, בית שני נחלתנו וכו'), ומסיים בתיבה שבסוף הפסוקים ההם (בית ראשון חרפתנו, בית שני לנכרים וכו') ומלבד זה כל בית כולל ששה חרוזים, הראשון (אחר מלת זכור) מתחיל במלת איכה, והשני מתחיל אך, השלישי אותי, הרביעי אני, החמישי איכה והששי איכה שהם ראשי פסוקי שאר הקינות מלמטה למעלה, איכה יועם, אך בי ישוב, אותי נהג, אני הגבר, איכה יעיב, איכה ישבה, ומלבד זה כל החרוזים הם בסדר א"ב, וכל אות כפולה ז' פעמים. ובסוף כל בית יש עוד ששה חרוזים קטנים, הראשון מהם מתחיל בתבה שבסוף הבית שלפניו, והתבה השניה מתחלת באות אחת מחתימת הפייטן (אלעזר בירבי קליר), והחרוז השלישי מתחיל במלות 'למה תהיה כ...'. ואח"כ האות הנ"ל מחתימת הפייטן, והחרוז החמישי מתחיל במלת זכור, ואחריה תבה שבתחילתה האות הנ"ל מחתימת הפייטן, באופן שחתימת המחבר כפולה שלש פעמים. אמנם הנחשתים האלה היו כבדים יותר מדי גם לגבור כמהו, וכשהגיע לאות הזי"ו גלאה גשוא כלם יחדו, ומשם ואילך עזב הא"ב ושמר שאר החקים הנ"ל כאשר בחמשה בתים הראשונים, אך לא רשם עוד הא"ב בראש כל חרוז אחר התבות הלקוחות מפסוקי איכה⁽⁵⁹⁾.

בדרכי הקלירי הלך רבי שלמה ברבי יהודה, שהזכירו רש"י בכנוי הבבלי (שמות כ"ו ט"ו ושיר השירים ד' י'), ובתחלת איכה הזכירו בכנוי הפייטן), והוא בעל אור ישע מאושרים (ליום א' של פסח)⁽⁶⁰⁾ וכמה פיוטים אחרים, ואין ספק שהיה בבלי, ויצא משם ובא לאיברופה, ומהר"ש (תשובה כ"ט) הזכירו בין גדולי לו"תיר (היא לוטארינגיאה, היא לורינה), אם כן היה בצרפת, ור' יוסי הכהן בספרו עמק הבכא (עמוד ט') כתב כי מת בספרד ויקבר שם, ואולי בטעות החליף ר' יוסף צרפת בספרד⁽⁶¹⁾.

גבירול.

61 ר' שלמה בן יהודה הבבלי היה כנראה יליד רומא (כפי שהראה ש"י רפאפורט, קראו במקורות עתיקים לעיר רומא בכל) וחי באיטליה בסוף המאה הצעירית. מלבד היוצר הנ"ל נתקבלו הרבה סליחות, למרות שפתן הקשה, במנהגים שונים. סדר עבודת יום כיפור שלו (מתחיל

59 פיוט "אנסיכה מלכי" ד. 6823א. — ממוסף לשמיני עצרת (תפלת גשם במח' אשכנז) עומד השד"ל כאן על מיבנה החלק החמישי, המתחיל "יפתח ארץ ליסע", ד. 3466. — על המיבנה המסובך של הקרובה "זכור איכה" לתשעה באב במנהגי רומא ורומניא ע"י ד. 1081. 60 ד. 1962א, לפעמים בטעות מיוחס לר' שלמה אבן

שמואל דוד לוצאטו

אך גדולי הפייטנים שעמדו אח"כ עזבו הלשון הסתום, ובחרו שיהיה דבורם מובן, בלי שיחדל להיות בלשון קצר וחזק, ומפואר במליצות שיריות; וכך הוא על הרוב לשונם של ר' משה בר' קלונימוס, רבי משלם ברבי קלונימוס, רבי שמעון בר יצחק הגדול, רבנו גרשם מאור הגולה, ר' יוסף טוב עלם, ר' מאיר בר יצחק שליח צבור, ורש"י ז"ל, ואחרים רבים (62).

והנה מלאכת הפיוטים התחילה במזרח, בא"י ובבבל, ופיוטי הקלירי וחבריו (שהיו לפניו ואחריו) נתפשטו באיברופה, ומהם למדו גם חכמי איברופה ועשו להם פיוטים חדשים, אם להוסיפם על הראשונים ואם לאמרם תמורתם וישן מפני חדש הוציאו. כי כמו שמתחלתם לא היו הפיוטים חובה, אלא רשות, כן היתה הרשות נתונה ביד חכמי כל מדינה ומדינה לקבל קצת מן הפיוטים ולעזוב קצתם, או לתת חדשים תחתיהם; ומכאן נמשך חלוף המחזוריים במדינה ומדינה.

'מחזור' ענינו 'הקף', והוא מלשון חזור חזור שהוא תרגום ירושלמי של סביב, ומזה מחזור הלבנה ומחזור החמה, ענינם הקף (Ciclo); ובלשון סורי אומרים להוראת הסבוב 'חדר' (בדל"ת תמורת זי"ן), ובספרי די רוסי נמצא ספר גדול בלשון סורי, הכולל סדר תפלות ופיוטים לכל השנה כפי מנהג קצת כומרים היושבים אצל נינוה, ושם הספר 'חודרא', כלומר מחזור (63).

המנהג והמחזור היותר קדמון במנהגי איברופה הוא מנהג רומניא, שנקרא כך על שם Romania, הלא היא ארץ טורקיא אשר באיברופה, והיה נוהג בכל ארץ יון, ועכשו כמעט נשכח זכרו, והוא ספר גדול נדפס שתי פעמים, ראשונה בויניציאה בבית דניאל בומבירג, ושנית בקוסטנטינופולי שנת שס"ב; הדפוס הראשון נמצא פה פאדובה ביד ידידי הקצין המהולל ברוב התשבחות, המשכיל ונבון כמ"ר גבריאל ישראל חיים יוסף טריאסטי, יאריך ה' ימיו בנעימים, לטובת קהלתנו, ולתפארת עמנו ותורתנו, והדפוס השני נמצא בקרית מלך רב ויאניה, בבית ספרי הקיסר יר"ה. וכבר דברתי על המחזור הזה בכרם חמד רביעי, מעמוד ל"ו עד ל"ט.

פיוטי רבנו גרשם על ידי הברמן, ירושלם תש"ד; יצירוהיו של ר' יוסף טוב עלם הגיעו בעיקר למחזור צרפת, וברובם לא נדפסו, ורק הקרובה "אלהים בצעדך" (א4691) לשבת הגדול זכתה להפצה גדולה במחזור מנהג פולין; מיצירות ר' מאיר בר' יצחק ש"ץ נתקבלו הרבה סליחות, יוצרות, מעריבים, גם פיוטים בארמית, כגון ה"אקדמות מלין" המפורסם (רשות למתרגם פרשת "בהרש השלישי" לשבועות) במנהג אשכנז; פיוטי רש"י נאספו ועובדו פעמיים, על ידי ש' ברנשטיין, ניו יורק 1940, ועל ידי א"מ הברמן, ירושלם תש"א. 63 ספר זה גרשם בשם חודרא Circulus seu Missale syriacum, ונכתב בשנת 1675/76, עי' Catalog. libr. Hebr. bibl. de Rossi כרך 111, ע' 160 (מס' 1-2).

"אדרת תלבשת", ד. 1225) נתקבל במח' רומניא. אשר לסענת השד"ל שהבבלי הולך בעקבות הקלירי, ודאי צודק הוא בזה שדרכי הקלירי השפיעו עליו בהרבה, אבל אין הוא שולט בשפה ובאמצעים השיריים כקדמו, ולכן לשונו יותר סתום וסיגנונו יותר קשה. 62 מהפייטנים הרשומים כאן ע"י השד"ל הראשון, ר' משה בר' קלונימוס, חיבר את הקרובה "אימת בוראותיך" (ד. 2979) ליום ז' או ה' של פסח במח' אשכנז, השני ר' משולם בר' קלונימוס, את הקרובה "אימך נשאתי" (ד. 2976) לשהרית יו"כ במח' אשכנז, ושני סדרי עבודה, "אמין כח" (א5703) ו"אשוחח נפלאותיך" (א7844), שניהם נוהגים באשכנז; פיוטי ר' שמעון בר' יצחק נאספו והוצאו על ידי א"מ הברמן, ברלין תרע"ץ;

מבוא למחזור בני רומא

אך המחזור הזה, וכן כל שאר המהזורים, לא היו מתחלתם כאשר הם עתה בדפוס, כי בכל דור קבלו תוספת וגרעון, ויש בידי הלק ממנו כתיבת יד, ויש בו ענינים שאינם בדפוס.

המחזור הזה איננו כולל כל פיוטי הקליר הנמצאים במחזור אשכנז, רק מיעוטם, ובהפך יש בו קצת מפיוטי הקליר שאינם במנהג אשכנז⁽⁶⁴⁾.

מארץ תוגרמה ויון אחשוב שנתפשטו הפיוטים באיטליאה הדרומית, ומשם לרומא, והכמי רומא (הקהלה היותר קדמונית שבאיברופה, ומפורסמת בימי קדם לתהלה ולתפארת בתורה ובחכמה) קבלו קצת מהפיוטים אשר באו להם ממזרח, ועוד הוסיפו עליהם כהמה וכהמה. גם המחזור הזה הוא כולל בספרים כ"י ענינים רבים שאינם בספרי הדפוס. המחזור הזה (וגם מחזור רומניא) כולל קרובות לתשעה באב משונות מאותן שבמנהג אשכנז, ואלו ואלו מלאכת הקלירי, וחתום בהן אלעזר בירבי קליר, אבל קינת שבת סורו מני הנמצאת גם במחזור אשכנז וגם במנהג רומניא ובמנהג בני רומא, היא דבקה עם הקרובות שבמנהג רומניא ובני רומא, ולא עם אותן שבמנהג אשכנז, כי באו בה ראשי פסוקי איכה מאות הס"מך ואילך, שאינן בתוך הקרובות, והיה זה מפני שהקרובות כוללות ארבעה עשר בתים, בית אחד לכל ברכה וברכה עד בונה ירושלם, ומשם ואילך אין עוד קרובות, כי הפייטן הכניס כל קינותיו ונחמותיו בברכת בונה ירושלם, וחתם מנחם ציון ובונה ירושלם, ושאר שמונה אותיות שלא היה להן מקום בקרובות, עשה להם בתים בקינת 'שבת סורו מני'. ואמנם הקרובות לתשעה באב הנמצאות במנהג אשכנז אין בהן ראשי פסוקי איכה, ואינן מלאכה אחת עם הקינה שבת סורו מני, ונראה שעשה אותן רבי אלעזר לאמרן לבדן בתוך התפלה, והקרובות האחרות עשה לאמרן עם הקינות הכל בתוך התפלה, והאשכנזים בחרו להם הראשונות שהן יותר מובנות, כי לא נדחק הפייטן להכניס בהן ראשי פסוקי איכה, והתקינו לומר הקינות לבדן אחר התפלה, ולקחו הקינות כמו שמצאו אותן, ולא רצו להשמיט הראשונה, אע"פ שבאמת כשאין לפניה הקרובות השייכות לה הרי היא כגוף בלי ראש, כי תחלתה מאות הס"מך⁽⁶⁵⁾.

מחזור בני רומא נדפס קודם לכל שאר מחזורים, כי הדפוס הראשון ממנו היתה

ע"י ג"כ צונץ, ריטוס ע' 81 — יש השונים זה מזה בהרבה בחסר ויתר. עריכת המחזור לדפוס היתה כנראה מאוחרת מכל שאר המנהגים, וע"י מה שכתבתי בספר זכרון ליצחק בן-צבי, ירושלם תשכ"ד, ע' רוז-רלו, שם נתתי ג"כ תיאור קצר לשלוש המהדורות הידועות: קושטא ר"ע (או רע"א); ויניציאה, בלי תאריך; קושטא של"ב — של"ד, וייתכן שישנם עוד דפוסים אחרים השייכים למנהג זה. השד"ל מתאר בכרם חמד ד' 36—39 את דפוס ויניציאה.

65 ע' לעיל הערה 59. לפי דברי שד"ל יש לתקן

64 קשה לומר מה גרם לשד"ל לראות בכחזור רומניא היותר קדמון במנהגי אירופה. כנראה תיאר לעצמו את מהלך הפצת הפיוטים ככה, שמבבל הגיעו ראשונה לארצות רומניא ומשם הלאה לאיטליה, אשכנז וצרפת. יותר מסתבר שהפיוטים הגיעו מארץ ישראל לאיטליה — מסתמא מנהג רומא הוא הקדמון בין מנהגי אירופה — ומשם נפוצו הלאה גם צפונה גם מזרחה. אין לומר בדיוק, מתי הורכב מחזור רומניא הראשון. בין כתבי יד מנהג זה — על הח" לך שהיה בידי השד"ל אין לנו ידיעות מפורטות,

שמואל דוד לוצ'טו

התחלתו בתשרי שנת רמ"ו (1485) בעיר (קטנה) שונצין, והשלמתו בסוף השנה הנ"ל בקזאל מיורי (ב' המקומות הם בלומברדיאה במדינת קרימונה) ע"י המדפיסים המפוארים בני שונצין, ועוד שתי פעמים נדפס אחר כך על ידי המדפיסים הנ"ל, ואחר כך נדפס בבולוניי בשנת ש', והיתה השלמתו בערב חג הסוכות ש"א, והוא עם פירוש נכבד, מלאכת הרב רבי יוחנן טריויס ז"ל, וקרא לפירושו קמחא דאבישונא, והפירוש הזה לא נדפס עוד פעם אחרת, אך המחזור בלא פירוש נדפס כמה פעמים, במנטובה ובויניציאה.

סדר התפלה כמנהג בני רומא נדפס מתורגם איטלקית בכתב אשורי בעיר בולוניא, והיתה השלמתו בתשרי שנת בעז"רך (1538), גם נדפס עם תרגום איטלקי שלי בעיר ויאנינה בשנת תקפ"ט ובליורנו שנת תקצ"ז.

המנהג הזה נוהג ברוב קהלות איטליאה, וגם בסלוניקי הוא נוהג בשני בתי כנסת, אחד נקרא איטליאה ישן, ואחד נקרא איטליאה חדש. המנהג הזה עיקר שמו מנהג בני רומא, והוא נקרא גם כן מנהג לועז, מנהג לועזים, מנהג ק"ק איטליאני, ובדפוס מנטובה שנת ש"ך דפוס קטן, בסוף החלק השני (והראשון לא בא לידי) מצאתי כתוב מחזור איטלי (יהי שם ה' מבורך אשר זכנו כרחמיו וכרוב חסדיו להגיע אל תכלית מלאכת המחזור האיטלי הזה) (66).

מאיטליאה ובפרט מעיר רומא (אשר משם הלכו למגנצה עם קרלו הגדול רבי קלונימוס ורבי משה בנו, והם הפיצו מעינות התורה באשכנז) נתפשט המחזור בארצות הצפון, וגם חכמי הצפון הוסיפו בו פיוטים רבים ועזבו קצתם. מחזור אשכנז יפרד והיה לשלשה ראשים, שנים מהם קיימים עד היום ומפורסמים בעולם, ונדפסו פעמים רבות, ועם פירושים שונים, ותורגמו כמה פעמים, והם מחזור אשכנז, ומחזור פיהם (בואמיאה) ופולין (פולוניאה); והשלישי לא נדפס עדיין, והוא מנהג צרפת, קצת ממנו נמצא בידי בכתיבת יד ישן נושן, וקצתו נשאר בפיימונטי במנהג אפ"ם שהזכרתי למעלה, ועל מחזור צרפת זה נעשה הפירוש כ"י שבידי, שהיתה כתיבתו בשנת ס"א לאלף הששי, אבל חבורו היה בזמנים שונים, כי איננו מלאכת מחבר אחד, וקצת מחלקיו נכתבו בחיי רש"י ז"ל (67).

אלבה מזרחה, בפולין, ליטא ובכל ארצות רוסיה, באוסטריה ואונגריה ובארצות הבלקאן במקומות שהיו בהם אשכנזים, וברוב קהילות אנגליה ואמריקה) לחוד. למעשה אין שינוי ניכר בין שני ענפים אלה בנוסח תפילות הקבע, ובמבחר הפיוטים יש שינויים מעטים. הענף השלישי, מחזור צרפת, לא הגיע לידי הדפסה מחמת גירוש היהודים מצרפת הצפונית במאה י"ג-י"ד, ומנהגו חדל להתקיים. וכבר העירו על כך שקצת ממנהגי צרפת עברו למנהג פולין דווקא. ועל שרידי מנהג צרפת בקהלות אפ"ם ע"י לעיל הערה 30. אבל נשאר מספר די גדול של מחזורי צרפת

דברי ר"י בעיר במהר' הקינות לפי מנהג פולין (רדליהים 1875) בראש קינת "שבת", שהיא תשלום הקרובה "אאביך" שבמנהג אשכנז. 66 על המהדורות השונות של מחזור רומא ועל התרגומים ע"י הביבליוגרפיה שבסוף כרך זה. 67 שלושה ענפי מחזור בני אשכנז, המתוארים כאן, נמצאים עד היום במצב שתיארו השד"ל. הם נדפסו לסובת המתפללים, "מחזור אשכנז", ר"ל המערבי (הנפוץ בגרמניה מנהר אלבה מערבה, בבליה והולנד, צרפת ואיטליה הצפונית, ובקצת קהילות אנגליה ואמריקה) לחוד ומחזור פולין (פיהם), ר"ל המזרחי (הנפוץ בגרמניה מנהר

מבוא למחזור בני רומא

רב עמרם גאון שלח סדר תפלה לספרד, ואין ידוע אם שלח להם גם הפיוטים שהיו בימיו⁽⁶⁸⁾, ואולי באו להם מאיטליאה, על ידי ר' משה ור' הנוך בנו, שבאו לשם מעיר בארי אשר במלכות נאפולי, והפיצו מעינות התורה בספרד, זה תשע מאות שנה. אבל הכמי ספרד להיותם בין הישמעאלים למדו חכמה יונית וישמעאלית, ולא היתה רוחם נוחה בפיוטי הקלירי וחבריו, ועזבו ועשו להם פיוטים חדשים. וגדולי משוררי ספרד הם ר' יוסף בן אביתור המכונה בן שטנאש (שתרגם התלמוד למלך ישמעאל), ורבי שלמה בן יהודה גבירול, ורבי יצחק גיאת (שהיה גדול בחכמת התלמוד, וגם גבור במלאכת השיר), ורבי יהודה הלוי (בעל הכוזרי, לא קם כמהו במשוררי הגלות), ורבי משה אבן עזרא, וראב"ע, ור' אברהם חזן⁽⁶⁹⁾.

פיוטי הספרדים הם מרובים מכל פיוטי שאר ארצות, ואולי כמעט כל מדינה ומדינה מארץ ספרד היה לה מחזור בפני עצמו, ואחר הגירוש עזבו הספרדים רוב פיוטיהם, ונשארו בספרים כ"י, ובסלונקי יש עד היום קהל קטאלוניאה, ויש להם מחזור לר"ה ויו"הכ דפוס שאלוניקי (היתה השלמתו ערב יו"הכ שנת תנ"ד), ובשער הספר כתוב: מחזור לנוסח ברצילונה מנהג קאטאלוניאה, והוא מאתים דפים אין קוארטו, וסדר העבודה אשר בו הוא לר' יוסף בן אביתור⁽⁷⁰⁾. גם יש שם עוד קהל אראגון, ויש להם מחזור לר"ה ויו"הכ דפוס שאלוניקי שנת תנ"ט, ובשער הספר כתוב: מחזור לר"ה ויו"הכ למנהג קה"ק אשר היה מאז ומקדם במלכות אראגון, והוא קפ"ד דפים אין קוארטו (כל זה הודיעני באגרותיו ידידי החכם היקר הר"ר יהודה נתמה הי"ו, איש סלונקי)⁽⁷¹⁾. גם בארץ אפריקא יש קהלות המתפללות עדיין בר"ה ויו"הכ במחזור מיוחד להם הכולל שירי משוררי ספרד הנ"ל, וכבר נדפס בוניציאה בשנת ת"ח

ספק שלא כלל גם פיוטים במידה רחבה. כה"י היחיד הכולל פיוטים (סליחות וקרובות) הוא כ"י שבמוזיאון הבריטי, והפיוטים הנמצאים בו שייכים למחברים (ספרדיים לרוב) שהיו מאות שנים אחר תקופת ר' עמרם גאון.

69 על פייטני ספרד ניתנת כעת אינפורמציה מלאה בספרו של ח' שירמן: השירה העברית בספרד ובפרובאנס, כרך א-ב, ירושלים תשט"ו-תשי"ז, הכולל מבהר די רחב של טכסטים עם מבואות וביאורים. על הפייטנים שרשם השד"ל: יוסף אבן אביתור, ע"י שירמן כרך א ע' 53; שלמה גבירול, שם 176; יצחק גיאת, שם 301; יהודה הלוי, שם 425; משה אבן עזרא, שם 362; אברהם אבן עזרא, שם 569; אברהם חזן, כרך ב' 291.

70 מחזור קטלוגיה (קטלאן) יצא לאור שנית בשאלוניקי תרכ"ג ושם תרפ"ו. עבודת ר' יוסף אבן אביתור נדפסה גם בקובץ מעשי ידי גאונים קדמונים לר"י רוננברג, ברלין תרס"ז, ו, 18-25.

71 מלבד מהדורה זו היקרה מאד יצא מחזור אראגון עוד בשלונקי תרע"ז.

בכתבי יד בספריות הגדולות בלונדון, אוקספורד, פאריס, פרמה ובשווייצריה.

68 סדר ר' עמרם גאון היה ידוע לשד"ל רק מתוך הבאות בחיבורי הראשונים, כי בימיו לא יצא עדיין בדפוס, וגם כתבי יד של חיבור זה לא היו ידועים בחוגי המלומדים. הספר הוצא ראשונה ע"י קורנל (ורשא 1865) מתוך כ"י ארם צובה שהגיע אחר כך למוזיאון הבריטי בלונדון, שנית ("סדר ר' עמרם גאון השלם") ע"י פרומקין (ירושלים תרע"ב) מתוך כ"י אוקספורד, עם פירוש, ולאחרונה החלק הראשון על ידי מלומד נוצרי, ד' הדגד (Hedegård), שהשתמש בכל כ"י, עם ביאור באנגלית (Lund 1951). הספר כולל הלכות התפילה ונוסח התפילה ביחד. הוא שימש כנראה מאות שנים כספר שימושי שנהגו בו חופש די גדול בהעתקתו ובעיבודו, וכתבי היד שלו שונים ביניהם בהרבה אף בחלק ההלכתי, וכל שכן בנוסח התפילה שכל כ"י נותן לפי מנהג מעתיקו. בכל זאת נראה שהסדר כלל גם במקורו את נוסח תפלות הקבע, אבל אין

שמואל דוד לוצאטו

גם בשנת תע"א ספר שפתי רננות הוא כמנהג ק"ק טריפולי (72), ובעיר פיסא (Pisa) נדפס מנהג תוניס (דפוס שני, תקנ"ד) (73), ומנהג אלגזאייר (היא Algeri) נדפס בקושטנדינא שנת ת"ק, וכארבעים שנה אחר כך נדפס בפיסא, ועוד נדפס שם פעם שנית בשנת תקנ"ב, ואח"כ בליוורנו בשנת תקס"א (74), ואני יש בידי מחזור כ"י בארבעה חלקים, ואחד מהם (ואולי כלם) נכתב בעיר והראן, (Oran), והוא כולל שירים רבים ונכבדים, הבלתי נמצאים בכל הדפוסים הנזכרים, ואני קורא לו מנהג והראן, ועיין מה שכתבתי עליו בכרם חמד רביעי (75).

פיוטי המשוררים הספרדים עשו להם שם גדול, ונתפזרו בארצות רחוקות, ונתקבלו קצת מהם גם במחזור רומניא ובמחזור בני רומא, וקצתם נתקבלו ג"כ בין הקראים, והנם נדפסים בסידור התפלות שלהם (Eupatoria, 1836) (76). וביותר נתקבלו שירי הספרדים בארץ לינגואדוקא הקרובה לספרד, ומשם בפרובינצא, ונשאר עדיין מחזור מיוחד למנהג אויניון, ומחזור מיוחד למנהג קארפינטראץ, ואני אין בידי אלא מחזור לימים נוראים מנהג אויניון דפוס אמשטרדם (מתנת הנכבד רבי אברהם יחיאל בעיר מודינה הי"ו) ומחזור לד' צומות וארבע פרשיות מנהג קרפינטראץ. גם יש בידי מחזור כ"י הדומה ממש לכ"י אחר הנמצא באקספורד, וזה האחרון כתוב על גבו מחזור מונפלייר (77). והמחזוריים האלה כוללים מלבד פיוטי הספרדים גם פיוטים רבים מלאכת חכמי לינגואדוקא עצמם, כגון ר' זרחיה הלוי בעל המאור, ואביו ר' יצחק, ואחיו ר' ברכיה, ור' שלמה בן יצחק, ואיננו רש"י ז"ל, כי רש"י לא היה חותם בן יצחק, אלא ברבי יצחק, או בר יצחק, אבל היה תלמיד הרמב"ן (עיין תשובות

גם מנהג תימן שהיה בזמנו קיים רק בכתבי יד. 76 תפילות הקראים נדפסו כמה פעמים, כגון ויניציאה רפ"ח, קלעא תצ"ו, תק"ב, וינה 1854, וילנא תר"ן, Eupatoria 1903, ולאחרונה ברמלה בישראל, תשכ"ב—כ"ד.

77 מחזורי קהילות הפרובינצא (Provence) אינם שונים בהרבה זה מזה, ויש שנהגו לקצר בקהילה אחת מה שנשאר בשלימות בשנייה. מכל הקהילות זכו למחזור מודפס רק שתיים: אויניון (Avignon), שמהורה נדפס באמשטרדם תקס"ה כ"ו בתבנית גדולה (4°), וקרפינטראץ (Carpentras) שמה זורה נדפס גם הוא באמשטרדם ב"8 תצ"ט—תק"ט. מאידך גיסא נשאר הרבה כ"י מקהילות קבליון (Cavaillon), ליסלא (L'Isle), מונפלייר (Montpellier) ועוד. מחזור אויניון תואר תיאור מלא ע"י צונץ, Allg. Zeitung des Judentums II (1838), III (1839), IV (1840) לאחרונה נדפס סדר התפילה של קהילות הפרובינצא (עם מבחר פיוטיהם) בספר Rituel des prières en hébreu à l'usage des israélites de l'ancien comitat... publié par Michaël Milhaud. I-II. Aix 1855.

72 ספר שפתי רננות יצא עוד בטריפולי תרפ"ו ובג'רבה תש"ז.

73 מחזור תוניס לר"ה וכפור נדפס כמה פעמים, כגון ליוורנו תקס"ב, תר"ד, תרל"ח, תוניס תרנ"ט, ולאחרונה סוסה תרפ"ו ותוניס תרצ"ב.

74 מחזור לימים נוראים כמנהג אלגיר יצא לאחרונה בליוורנו תרצ"ב. — יצא גם מחזור לרגלים כמנהג אלגיר, בשם: חכמת מסכן, והוא ספר קרוב"ץ שנהגו לאומרם הקהלה הקדוש שבעיר ארג"ל, ליוורנו תקל"ב, ואחר כך בכמה הדפסות (בלי הפירוש שנוסף במהדורה זו), וכנראה השתמשו באוסף זה גם קהילות אחרות.

75 גם מנהג זה (שתואר השד"ל מתוך כ"י שבידו בכרם חמד ד' ע' 27 והלאה) יצא בדפוס, ליוורנו תרס"א, ולפי השם: מחזור... כמנהג ק"ק והראן תלמסאן ומעסטר ואגפיהם, וינה תרמ"ח. — כמובן נעלם ממנו מחזור קצנטינה (מנהג העיר Constantine שבצפון אפריקה) שגדפס ליוורנו תרל"ב, וספר אהבת הקדמונים, הכולל כמה תפילות ופיוטים לפי מנהג ק"ק פאס (Fez) במרוקו, ירושלים תרמ"ט. כנראה לא הכיר השד"ל את מחזור ארם צובה (ויניציאה רפ"ו ועוד). וכנראה נעלם ממנו

מבוא למחזור בני רומא

הרש"בש סימן תנ"א ותנ"ו), וטעות גדולה היא לייחס לרש"י ז"ל פיוט אל נגלה במדות שלש עשרה בסיני (אויניון יו"ה כ דף י"ד), כי מלבד שהוא התום בן יצחק, הנה עוד כתוב בו: ויען כי בחיק האדמה, הוא אמון הרבה אשמה, והדרך הזה להשתמש במקראות שלא כמשמען הוא דרך צחות הנוהג בין משוררי ספרד וההולכים בדרכיהם, ואיננו דרך רש"י ז"ל וחבריו (78).

וחכם אחד ממשפחת כרמי עשה פירוש לפיוטי מנהג פרובינצה, ולא ראיתיו עד הנה (79). ודע כי הפיוט הקדמון מלך עליון, חציו הסר במחזור אשכנז (והם הבתים המתחילים מלך אביון), והוא נמצא במנהג אוניון (80).

מלינגואדוקה ופרובינצה נשתרבבו שירי הספרדים גם לצרפת הצפונית, והרבה מפיוטי הספרדים נתקבלו במנהג צרפת, והרבה זמירות לליל שבת ולמוצאי שבת ממשוררי ספרד מצאתי במחזור ויטרי כ"י; ומעט מזער מפיוטי הספרדים נתקבלו גם במנהג אשכנז ופולין. ורבנו תם החל בצרפת לחבר שירים שקולים על דרך הספרדים (עיין מה שכתבתי בכרם חמד שביעי מן עמוד ל"ה עד ל"ח) (81).

בארצות המערב הקרובות לספרד נמשכו הפייטנים גם אחר הגירוש ואולי עד היום, ומגדולי משורריהם הרש"בץ ויוצאי חלציו, ומשפחת קנשינו, ומשפחת גבישון, ור' מנדיל בר' אברהם אבי זמרה, ועיקר שמו יצחק, והיה בשנת ש' (82).

גם אחר שנדפסו המחזורים ונקבעו המנהגים, לא חדל רוח האמונה ורוח השיר לחדש זמירות חדשות, ואם לא נתקבלו עוד פיוטים חדשים בתוך סדר התפלה, הנה שירים ופזמונים רבים ותחנות וקינות הוברו ונתקבלו לאומרם אם בבית הכנסת, ואם בבית איש ואיש, לחתונה ולמילה, ובסעודות שבת, ואם בתעניות ובמשמרות שנתחדשו, כגון ערב ראש חדש ושובבים, וליל שבועות והושענא רבא, ותקון חצות; מלבד מה

נמצא יותר (במח' נירנברג ב' ד' ת; בכ"י מינכן 69 ב, ד, ו, ר, ת, ובכ"י אוקספורד אופנה. 166 נמצא הפיוט בשלימות).

81 שני פיוטי רבנו תם שהשד"ל עסק בהם שם הם: יום הודו וכבודו (ד. 1665), מאורה לשבת חנוכה, שהיתה נהוגה במנהג וורמיזא בשבת ב' של חנוכה (מערכות יוצרות וזולתות וסליחות . . . דק"ק ווירמיזא . . . פפד"מ תע"ד, דף י"ב א') ונדפסה בקונטרס הפיוטים הנלווה אל מחזור ויטרי, מהד' ברודי, ברלין תרנ"ד, סי' כ"ד; יגוני ומר הכי (ד. 225), פיוט לסוכות, נדפס בקונטרס הפיוטים סי' ע"ד ולאחרונה אצל ברודי ויגר, מבחר השירה העברית ע' רכו.

82 על הרשב"ץ (שמעון בר צמח דוראן) ע"י צונץ, ליט. געש. 521 ואילך, על רשב"ץ השני שם 534: על מספ' קנשינו כתב השד"ל בכרם חמד ד' 34—35, על יצחק מנדיל בר' אברהם אבי זמרה ע"י צונץ 535 ואילך.

78 על זרתיה הלוי, בעל המאור, ע"י צונץ, ליט. געש. 460—462. שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס II 7—10; על ברכיה אחיו ע"י צונץ 463; על בנו יצחק — כנראה יש טעות בידי השד"ל שכתב אביו — צונץ שם, וגם 410; על שלמה בן יצחק יירונדי, מחבר הקינה הידועה "שכורת לא מיין", צונץ 482, שירמן II 326—328. הפיוט אל נגלה במידות שלש עשרה בסיני. ד. א 3900.

79 כנראה לא נדפס.

80 דברי השד"ל דורשים תיקון קל. נכון הוא שקהילות אשכנז נהגו להשיט מהפיוט "מלך עליון" (ד. 1653) את הבתים המתחילים מלך אביון (ב, ד, ו וכו'), וכן נהגו בני צרפת גם בפיוט זה גם בפיוטים דומים של יוסף הנקדו, בנימן בר שמואל, יהודה, ועוד (שחזיים אבודים עד היום); אבל בפולין נהגו לומר לכל הפחות את ההרוז הראשון (ב) והאחרון (ת), ובכ"י

שמואל דוד לוצאטו

שמזמרים בקצת קהלות להודות לה' על התשועות שעשה להם, ביום הזכרון שקבעו להם בכל שנה ושנה⁽⁶³⁾.

ר' שלמה הלוי אלקבץ, מעיר צפת, קרוב לשנת ש', חבר לכה דודי להכנסת שבת, ונתקבל ברוב בתי כנסיות⁽⁶⁴⁾, ובדור ההוא ר' יצחק לוריא חבר שירים בלשון ארמי לסעודת שבת, ונתקבלו על שלחן המקובלים⁽⁶⁵⁾.

ואחריהם ר' ישראל נג'ארה, מעיר דמשק, חבר פזמונים לכל השנה, ונדפסו בחייו בשנת שנ"ט בויניציאה, בשם זמירות ישראל, ומקרוב נדפסו שנית בבילגראדו, ומזמירות ישראל גשטרבב בסדורי תפלות האשכנזים הפזמון הארמי יה רבון עלם ועלמיו. גם יש בידי בכתובת יד ספר שארית ישראל, הכולל שירים אחרים לר' ישראל הנ"ל⁽⁶⁶⁾.

ובימיו היה בצפת רבי אלעזר אזכרי, בעל ידיד נפש אב הרחמן, וקצת פזמונים אחרים, הגם בספרו ספר חרדים (ויניציאה, שס"ה)⁽⁶⁷⁾.

ר' מנחם די לונזאנו חבר גם הוא פזמונים ובקשות, ונדפסו בספרו שתי ידות (ויניציאה, שע"ח).

ועל הכל באיטליאה עמדו משוררים נכבדים, כגון רבי מרדכי דאטו, רבי עזריה מהאדומים (בעל מאור עינים), הרב שמואל ארקיוולטי (רב בפאדובה, בעל ערוגת הבושם), הרב שמואל מארלי (במנטובה)⁽⁶⁸⁾, ואחרים, קצת משיריהם נדפסו בסדר ברכות מנהג איטליאני⁽⁶⁹⁾, והחכם די רוסי ראה בכתובת יד ספר זמרת יה לר' מרדכי דאטו.

גם הוקמו חברות להודות לה' ולומר ולהתחנן לפניו בבקר השכם, כגון במנטובה חברת שומרים לבקר, והסדר שלה נדפס ראשונה במנטובה שנת שע"ב בשם אילת

ובמהדורה ביקורתית ע"י י' פריס = חורב, ת"א תש"ו. שירים מתוך היבורו "שארית ישראל" נדפסו ע"י ד' ילין, ניו-יורק תרצ"ו, שירים אחרים בספר פזמונים ע"י מ' צ' פרידלנדר, וינא הרי"ח.

87 השיר "ידיד גפש אב הרחמן" (ד. 407) לר' אליעזר אזקרי נדפס בנוסח משובש בכמה סידורי הפילה. לאחרונה מצא מ' בניהו את כתב יד המחבר בספריית בית המדרש לרבנים בניו-יורק וההדיר אותו על פיו, מגוקד ומבואר ע"י א' מירסקי, בעלון בהוצאת מכון בן-צבי [ירושלים תשכ"ד].

88 הפייטנים המנויים כאן רשומים גם בספרו של שירמן, מבחר השירה העברית באיטליה: מרדכי דאטו ע' רמו, עזריה מן האדומים ע' רמד, שמואל ארקיוולטי ע' רנא, שמואל מארלי ע' רסא.

89 ספר זה יצא בשם "סדור מברכה לפי מנהג האיטלי" יאני" בויניציאה שפ"ז ובפררה תנ"ד, ובשם "סדר ברכה . . ." בויניציאה תצ"ז, תצ"ט, תקי"ז, תקמ"א, תקנ"ו. בליוורנו תקפ"ג, תקצ"ב, תרכ"ג ועוד.

83 קבצי פיוטים לכל הזמנויות הולכים ונדפסים, בפרט בחוגי הספרדים, עד הזמן האחרון, ואני מסמן כאן רק שלושה מהם שנדפסו בירושלים: ספר שיר ושבה . . . מהד' ב', נקבץ ונערך על ידי רפאל חיים הכהן, תרפ"א; ספר פזמונים . . . הובא לבית הדפוס על ידי מרדכי חיים אליהו לוי, תרפ"ט; ספר שירים, תהלה ישירים השלם . . . העורך צאלה מצנור, תשי"ד.

84 השיר לכה דודי, ובכלל מנהג קבלת שבת, חסר במהדורות הראשונות של מתווז רומא, גם במהד' בולוגיא ש"ן (1540), אבל נדפס בסידור ספרדי בויניציאה באותו הזמן לערך.

85 בפרט נתקבלו שלושה שירים: אומר בשבחין (ד. 2322א) לליל שבת, אסדר לסעודתא (ד. 6898א) ליום השבת, בני היכלא (ד. 956) לסעודה שלישיית. הם נדפסו בהרבה סידורי תפלה, ועי' זמירות של שבת, מהדורת נ' בן מנחם, ירושלים תש"ט, ע' קיח. קנת. קפ.

86 ספר זמירות ישראל לר' ישראל נג'ארה נדפס ויניציאה שנ"ט-ש"ס, בבילגראדו תקצ"ז-צ"ט

מבוא למחזור בני רומא

השחר⁽⁹⁰⁾, והחכם המסדר, רבי מרדכי ירא, אסף וקבץ בו שירים יקרים מחשובי המשוררים הקדמונים, אשר מצא בספרים עתיקים כ"י, גם הכניס בו משירי רבי הננייה אליקים ריאטי שהיה בימיו. ר' הננייה זה הבר ג"כ ספר מקיץ רדומים, כולל פיוטים להושענא רבא קודם עלות השחר (מנטובה, ת"ח).

בשנת שע"ז הוקמה בעיר מודינה הברה דומה לזו, ונקראה בשם מעירי שחר, וסדר שלה נקרא אשמורת הבקר, והמסדר הוא רבי אהרן ברכיה ממודינה, בעל מעבר יבק; גם סדר זה כולל ענינים קדמונים, וגם בקשות חדשות מלאכת המסדר, רובן על דרך הקבלה (מה שאין כן באילת השחר)⁽⁹¹⁾.

בימים ההם ר' יוסף ידידיה קרמי חבר ספר כנף רננים, כולל שירים ותפלות ותוכחות לכל השנה, והלך גם הוא בדרך המקובלים, ונדפס הספר בויניציאה שנת שפ"ז. ואחר הדור ההוא זרחה בויניציאה ואח"כ במנטובה שמשו של הרב המפורסם רבי משה זכות, שהיה גם כן משורר גדול ותקיף, וגם הוא על דרך הסוד, ושיריו ופיוטיו רבים ונכבדים. ואם היה בדורות הראשונים, היה אחד מגדולי המשוררים. גם תלמידו הרב בנימן הכהן חבר ספר עת הזמיר (ויניציאה, תס"ז), כולל שירים לכל השנה, גם הם על דרך הנסתר, והכניסם אח"כ באילת השחר דפוס שני (מנטובה, תפ"ד). אח"כ היה באנקונא הרב יוסף פיאמיטא, וחבר גם הוא תחנונות ובקשות ושירות ותשבחות, בספר אור בקר (ויניציאה, תס"ט). והיודוי שחבר לשובבים⁽⁹²⁾ נדפס שנית בסליחות (ויניציאה, תע"ב), ונתפשט באיטליאה, גם נדפסו במחזור בני רומא פזמונים שלו לשמחת תורה.

ובעיר קורפו (Corfu) רבי משה הכהן חבר שירים ותשבחות אין מספר, ובפרט השיר והשבח המפואר אשר גהגו לאמרו בעיר קורפו ביום האדיר יו"ה, שמתחיל מי כמכה באלים ה'⁽⁹³⁾, כך כתב אחד מתלמידיו בסוף ספר ישיר משה הכולל שירת רבי משה הנ"ל על מגלת אסתר, והספר נדפס במנטובה שנת שע"ב, אחרי מות המחבר. ובעיר שפאלטו (או ספלטרו) הרב הגדול ר' דוד פארדו, המפורסם בחבוריו התלמודיים רבים ונכבדים, חבר ג"כ קצת פזמונים, ונדפסו במחזור ספרדי.

זה מעט מהרבה ממה שגוגע למחזורים ולפיוטים דרך כלל, וכמה ענינים אחרים היה לי להוסיף, לולא כי אץ לי המקום ולא אוכל להאריך.

ופה אשים קנצי לחלק ראשון מן המבוא הזה, ובחלק השני יהיו דברי על מחזור בני רומא בפרט, ועל כל הפיוטים הנמצאים בו, והאל אשר עד כה עזרני הוא יהיה עמדי ויצילני משגיאות, אמן.

90 ספר אילת השחר נדפס עוד במנטובה שפ"ב ותפ"ד.
91 ספר אשמורת הבקר יצא במנטובה שפ"ד ובוניציאה ת"פ.
92 הוידוי (מתחיל: רבוננו של עולם גלוי וידוע 93 רשום אצל דוידזון, 1164; כנראה לא נדפס.
לפני כסא כבודך כי בהעלותי על לבבי כל אשר הכעסתיך, 484) נדפס גם בתקון שובבים, ויניציאה ת"ע, ומכאן ואילך כמה פעמים.

חלק שני

והוא מבוא מיוחד למחזור רומא

א

הפיוט הראשון הנמצא במחזור בני רומא הוא יעידון יגידון כלם כאחד [2825], הכתוב אחר שירת היים. וראוי לדעת כי מלות כל ברואי מעלה ומטה אינן מעיקר הפיוט, ואינן בשום כ"י ובשום דפוס קדמון, רק בסדור בני רומא הנדפס במנטובה שנת שי"ז ושנת של"א (ביד ידידי אלמנצי) נדפסו מלות כל ברואי מעלה ומטה בין השיטות ובאותיות קטנות (בכתב רש"י), ובמנהג אויגיון הדפיסו מלת יעידון באותיו גדולות כשאר התחלו הפיוטים, וגם זו ראייה כי מלות כל ברואי נוספות. ואמנם תחלת הראותן הוא בסדור מנהג ספרדי הנדפס בוויניציאה שנת ש"ד (ביד אלמנצי), ונראה כי הספרדים לקחו הפיוט הזה ממנהג בני רומא או ממנהג בני פרובינצה, שאומרים אותו בסוף הזמירות, ומלות ה' אחד ושמו אחד נקשרות עם הפסוק והיה ה' למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד, והספרדים קבעוהו בתוך הבקשות קודם התפלה, וראו כי יעידון יגידון הוא מאמר בלתי שלם, כי לא פורש מי הם המעידים והמגידיים, על כן הוסיפו בראשו כל ברואי מעלה ומטה. ובמחזור בני רומא מדפוסים אחרונים, אע"פ שהתחילו הפזמון במלות כל ברואי, שכחו השנוי הזה, וכתבו בתחלת שחרית, קודם על נטילת ידים ונוהגין לומר אדון עולם, יעידון יגידון, קודם הברכות, וכתבו זה כמו שמצאו באיזה דפוס ישן.

הפזמון הזה איננו שקול במספר תנועות, ומכל מקום חרוזיו יעידון שהפייטן הזה לא עשה מלאכתו חפשית לגמרי, אבל נתכוון (כמתנבא) למה שחשב אחר כך בעל מאור עינים על שירי המקרא, באמרו שהם שוים לא במספר התנועות, אלא במספר התבות (חוץ מן המחברות במקף), וכן בשיר הזה כל חרוז הוא בעל ארבע תבות, כגון

יעידון יגידון כלם כאחד

יי אחד ושמו אחד

וכן הם כל חרוזי השיר הזה, חוץ מחרוז ואתה האל המיוחד, וידוע כי בנוסח הספרדים גם זה בעל ד' תבות (ואתה האל המלך המיוחד), אבל בסדור בני רומא כ"י שבידי מצאתי נוסחא אחרת, והיא גם בדפוס במנהג קרפנטראץ וזו היא: יי רועי יחיד ומיוחד. ועיין למטה ביום ראשון של פסח, פיוט אחר (איש מלאכי חפצתי בו) שכל חרוזיו הם בעלי ד' תבות. והדבר מובן מאליה כי בענין חבור שתי מלות לעשותן כמלה אחת, לא היו הפייטנים משועבדים לכללים מצומצמים, כגון בחרוזה האחרונה צריך לחבר

מבוא למחזור בני רומא

והם-יאבדו, או יאבדו-אבוד, וכן צריך לחבר לך-יתן, או יתן-כבוד, וכן הלא-אב, או אב-אחד, אע"פ שלפי הדקדוק אין כאן מקום למקף. ולענין מלות מראש ועד סוף הנמצאות בפיוט הזה ב' פעמים בב' חרוזות הסמוכות זו לזו, דע כי בשני כ"י שלי מצאתי בחרוזה אחרונה מי בראנו הלא אב אחד, ובכ"י אלמנצי מצאתי מי הוא בראנו הלא אב אחד, ובמחזור ספרדי דפוס אמשטרדם שנת 'נפשו' מצאתי מי הוא מראש ועד סוף, והיא נסחא מורכבת משתי נסחאות. עוד זאת ראיתי להעיר כי חרוזי ימצאו כל יש בלתך שנוי הוא קשה, והמשורר הנכבד שלמה פיאוריניטינו ז"ל תרגם *cangiato*, ואחריו הלכתי גם אני בתרגומי שכתבתי בשנת תקפ"ח, וכן בהעתקה הישנה דפוס בולוניה כתוב טרמוטטו, וכל זה אינו אלא טעות, כי מלת שנוי בבנין הקל אין ענינה שינוי וחילוף, אבל ענינה כמלת כפול, כאמרם כתוב בתורה ושנוי בנביאים, וכאן כוונת המשורר לומר כי כל יש (חוץ מהאל) הוא שנוי וכפול, כלומר שיש לו שני, ואיגנו יחיד. ואמנם מי הוא בעל הפזמון הזה, נראה לי שאיגנו לא ר' שלמה גבירול ולא רש"י ז"ל, אבל שלמה אחר הבלתי נודע לנו, ונראה לי שהיה מאנשי איטליאה או מאנשי פרובינצה, ואין ספק שלא היה מן הראשונים, ובמחזור כ"י שלי הנכתב סביבות שנת ק', איגנו. אבל הוא נוסף בדף אחרון בכתיבה אחרת, וכתוב עליו חרוז לרש"י; ובמחזור כ"י שלי משנת קצ"ב, איגנו, אבל נוסף בגליון בכתיבה אחרת; ובסדור כ"י שלי בלתי קדמון הרבה (כי נזכר בו רלב"ג בתוספת זצ"ל) כתוב עליו ייחוד לרבינו שלמה ז"ל. והנה הפיוט הזה איגנו במחזור אשכנזי, ועם כל זה מצאתיו בכ"י על קלף הכולל יוצרות ומעריבים כמנהג אשכנז (ביד הנכבד ר' שלמה באזיבי הי"ו), ויש בו גם כן קצת פיוטים אחרים מלאכת משוררי ספרד ופרובינצה, כגון הָאֵל הָעִירָה וְרָאָה, שהוא לר' יצחק השנירי, איש פרובינצה, וכגון יחֲדִיו בשיר מעלות על אור נגהים, עמי במקהלות ברכו אלהים, חתום בו יוסף, ונ"ל שהוא ר"י קמחי (והוא ג"כ במחזור ויטרי, ובמחזור ויטרי מצאתי גם כן פיוט יחיד וזולתו עזרי מאין, חתום בו יוסף קמחי), ובסוף הפיוטים האלה כתוב פיוט אחר. שלשים ושתים נתיבות שבילך, לכל מבין סודם יספרו גדלך, ומהם יכירו כי הכל שלך, יעידון יגידון כלם כאחד. יי אחד ושמו אחד. וכן בסוף כל חרוזה כתוב באותיות קטנות ה' אחד ושמו אחד, בלי מלות יעידון יגידון וכו'; ומלות ואתה האל המיוחד או ה' רועי יחיד ומיוחד, אינן כלל בכ"י זה. והנסח הזה נראה שהוא העיקרי אשר יצא מיד המחבר, ובאו אחרים ולקחו מלות יעידון יגידון וכו' מהחרוזה הראשונה, וקבעום בבית החזור חלילה, וכדי להשלים החרוזה הראשונה הוסיפו בסופה ואתה האל המיוחד, או ה' רועי יחיד ומיוחד; אבל בראותנו כי כל שאר החרוזות מסיימות במלת אחד, הדעת נותנת כי גם החרוזה הא' היה סופה 'אחד' ולא 'מיוחד'. ואמנם סיום הפיוט בכ"י זה כך הוא 'מי הוא בראש ובסוף הלא אב אחד' (1).

1 למרות ריבוי הידיעות שהשד"ל משפיע כאן בקשר לפיוט זה אי אפשר לקיים את דעתו. זמן

שמואל דוד לוצאטו

בערבית ליל שבת יש במנהג בני רומא השיר הידוע יגדל אלהים חי [195]. ושם מחברו לא נתפרסם עדיין. ואני ראיתי סדור כ"י על קלף מנהג בני רומא, נכתב בשנת קמ"ג (והוא ביד אלמנצי), ושם הסופר שכתבו הוא משה בכמ"ר יקותיאל חפץ ממשפחת הצפרוני וכתב אותו לכמ"ר דניאל מו"ח בכמ"ר שמואל הרופא יש"ר בכמ"ר דניאל זלה"ה דייץ; ועל גבי יגדל כתב: אילו הם י"ג עיקרים שסידרם כמה"ר דניאל זקני זלה"ה בכמ"ר יהודה דייץ. וכן בחומש כ"י על קלף הגמצא [באוסף הספרים] של תלמוד תורה בויניציאה (ובסוף הפרשיות כתוב בו: והותחל לכתוב בעיר פיסא המהוללה שנת קנ"ח לפרט, זנשלם לבקד והמסורת הנה בפירושא היום שלישי י"א בחדש תשרי שנת קס"ה) כתוב: אילו הם י"ג עיקרים שסדרם כמה"ר דניאל זצ"ל בכמ"ה יהודה זלה"ה דייץ: יגדל אלהים חי וכו' (2).

אחר יגדל יש כאן גם כן השיר הידוע אדון עולם [א575], ובדפוס בולוניה הוא בראש המחזור; וקרוב הדבר שגם הוא נעשה באיטליאה, ועדיין לא מצאתי שם המחבר (3). במוסף לשבת תקנת שבת כתוב בקו"ף בכמה ספרים כ"י ובדפוס רמ"ו, וכן צ"ל, כי הוא מלשון תקן משלים הרבה (קהלת י"ב ט') וענינו עשה, יסד, העמיד; אבל תכן בכ"ף אין ענינו אלא ידיעת הדבר בצמצום, על ידי מגין, מדה או משקל, עיין פירושי על מי תכן את רוח ה' (ישעיה מ' י"ג) (4).

בשבת וראש חדש יש כאן יוצר תיאמת אור בקדש [ת26], והוא בא"לף ב"ת בלי שם המחבר ולא מצאתי במנהגים אחרים, ונראה שנעשה באיטליאה, והוא קדמון (5).

JQR כרך 48 (9), 305. השיר נדפס אצל שירמן, מבחר השירה העברית באיטליה ע' קעב.
3 גם היום אין המחבר ידוע. בנוסח הספרדים נוספו חמישה טורים שאינם שייכים לפיוט.
4 נראה שאין לעניין זה אלא חשיבות גראפית בלבד. אין ספק שצודק השד"ל בפירוש המלים "תקנת שבת", אבל למרות הבחנת השרשים תקן-תכן שהוא נותן כאן (ומסכים לו עורך מלון בן יהודה, כרך XVI ע' 5574 הערה 1. 7755 הערה 1) יש לומר ששתי המלים קרובות זו לזו במשמעותן (ע' ג"כ Gesenius-Buhl, Hand-wörterb. ע' 878. 888), כגון תהל' עה ד תכנתי עמודיה (=הכינותי), ומתערבבות בספרות הרבנית. בסידורי הגאונים נמצא הכתיב "תקנת", בכ"י מחזור ויטרי "תכנת", וכתוב זה נשמר ברוב כ"י מנהגי צרפת ואשכנז ואיטליה; מאידך גיסא אנו קוראים "תקנת" במח' רומא דפוס רמ"ז ובדפוסים מה' רומניא, ובזמן האחרון תפסו בכתיב זה חסידי חב"ד.

5 תיאמת אור בקדש (ד. ת26) הוא היוצר "אורות גדולים שנים" (2002א), והקהילות תפסו בחרון האחרון כחרון חוזר, וסידרוהו בהתהלה, והשאר (א-ש) נשאר. בצורה זו נמצא הפיוט גם בכ"י גם בדפוסים, ע' צונץ, ל. ג. 69, שגם הוא מדגיש קדמותו.

קצר אחר מותו ייחס צונץ, ליט. געש. (1865), 188 את השיר לר' שלמה אבן גבירול, והוא על סמך הסגנון ועל סמך המשקל הספרדי הניכר בו. רק בנוגע לחרוז הראשון היה צונץ מסופק, אם יש בידינו הוספה מאוחרת מהמאה הי"ג (ע' שם ע' 589). אבל גם דעה זו נחשבת היום כבטלה. השיר נמצא, יחד עם החרוז "כל ברואי מעלה ומטה...". במחזורי הספרדים ונתקבל כנראה מספרד גם באיטליה גם בצרפת, ולאחרונה גם בסידורים אחרים של אשכנזים (שער השמים, תע"ו. סדור יעב"ץ, תק"ה), שם חיברוהו או עירבוהו עם פיוט אחר, מרומם על כל ברכה לר' משה אלשקר (וכך נדפס בסידור עבודת ישראל ע' 9 ובסידור אוצר התפילות ע' 99). ראה על כל זה דוידזון, אוצר 282. מהדורה משוכללת של הפיוט עם באור קצר נמצאת בספרו של שירמן, השירה העברית בספרד I ע' 249.
2 אחרי שגילה השד"ל את מחבר פיוט זה בשני כ"י, העיר צונץ, ל. ג. 507 על דמיון כמה ביטויים בין "יגדל" לשירו של עמנואל הרומי "אפתח בכנור על עלמות שיר". ההשערה המוזרה של הירשפלד, Curiosities of Jew. literature, 1913 ע' 13-18, שלמרות תעודת שני כ"י לא דניאל בן יהודה דייץ אלא עמנואל הרומי הוא מחבר הפיוט, נדחתה ע"י מארכס,

מבוא למחזור בני רומא

ובספרים כ"י יש כאן עוד זולת אתה המאזין עתירה, ביטה להושיע מהרה [א878], וגם הוא בא"ב, בלי שם המחבר (*). בדפוס שנת תקב"ל צריך להגיה בראתם לאותות (במקום להודות), דבקו אור לאור (במקום לאור), ואורו כמשנים (בג' ווי"ן), שָנו (בשין שמאלית) רעות (בשורק), וכל ההגהות האלה הם על פי ספרים כ"י ודפוסים ישנים.

בתפלת מוסף לשבת ור"ח, וכן במוספי ימים טובים, כתוב מפני היד שנשתלחה, ובנין נתפעל השגור בלשון חכמים, יש לו שלשה עדים גם בתנ"ך (ונכפר להם הדם, [דבר כ"א ח]), ונוסרו כל הנשים [יחזק' כג מח], ואשת מדינים נשתה [משלי כז טו]), ורי יצחק סטנאב (בברלין בשנת תקמ"ה) בספרו ויעתר יצחק שלח ידו והגיה מפני היד השלוחה, ונפתו אחריו רבים, והוא שבוש, כי השלוחה משמע שעדיין היא שלוחה. ודע כי במחזור בולוניה בחלק הראשון (כאן ובמוסף פסח ושבועות) כתוב שנשתלחה, ובחלק השני כתוב אשר שלחה. הרי כי כבר בשנת ש' היה באיטליאה מי שהרגיש כי מלת שנשתלחה היא מלה זרה, אבל הגהת האיטלקי (אשר שלחה) היא תקון, והגהת הצפונית (השלוחה) אינה אלא קלקול. ומכל מקום גירסת שנשתלחה לא זזה מדפוסי איטליאה, ויפה עשו (†). כי אמנם רבותינו בעלי התפלות מעולם לא נתכוונו שיהיה לשונם כלשון המקרא ממש, ולא הרחיקו כמה מלות שאינן בתנ"ך אבל נתחדשו אחר כך והיו שגורות בפי העם, כגון תמידין כסדרן ומוספין כהלכתן, מחילה, קבעת, על הנסים ועל הפורקן, עוסקי תורתך, ויציב וקיים; וכמו שהגביאים עצמם ושאר בעלי ספרי הקדש לא נמנעו מלהכניס בדבריהם כמה מלות שנתחדשו בזמניהם.

לשבת בראשית יש כאן יוצר לרבי בנימן, אלהינו אלהים אמת [א4794], והוא נוהג במנהג אשכנז בשבת וראש חדש, ובאמת איננו מיוחד לא לשבת וראש חדש ולא לשבת בראשית, אך נעשה לכל שבת ושבת, וכן בכ"י אלמנצי מצאתיו ביוצר לכל שבת, ולפניו ואחריו עוד שני יוצרות וכן כתוב שם: יוצר אחר לשבת לר' בנימן זצ"ל אהלל בצלצלי שמע [א1459], יוצר אחר לר' בנימן ז"ל אלהים אלהינו אמת, יוצר אחר גם לר' בנימן איהל בעוז גבורותיו [א1428]. והנה אהלל בצלצלי שמע אומרים אותו באשכנז בשבת לפני שבועות, ובאמת איננו מיוחד לאותו שבת ולא לשבת אחרת, וכן איהל בעוז גבורותיו איננו מיוחד לשום שבת פרטית, ויפה עשה רבי אהרן ברכיה ממודינה שקבע אותו באשמורת הבקר שלו, לפתיחה לשבת. וכבר היו ברומא שני פייטנים או שלשה שהיה שמם בנימן (כן כתב החכם צונץ בספרו החדש, עמוד שי"א), ובמחזור אשכנזי יש לנו בנימן בר זרח ובנימן בר שמואל, ואין בידי להכריע מי מכלם הוא ר' בנימן זה (‡). ודע כי מאמר מחזור הלבנה אותיות מודיעות, יסודתו

6 גדפס בספר "אילת השחר" הנזכר לעיל חלק א' הערה 90 ובספר "סדר נכון לסליחות", מנטובה תקל"ב. צונץ, שם.
7 ע"י ג"כ צונץ, ריטוס ע' 175 ובאריכות ע' 229

על הצורה "נשתלחה" בספרות המדרשית וה- פיוטית.
8 שלושה פיוטי "יוצר" הנזכרים כאן "אלהינו אלהים אמת", "אהלל בצלצלי שמע", "אהל

שמואל דוד לוצאטו

על חשבון כ"ט י"ב תש"ך, לא על כ"ט י"ב תשצ"ג, וגם הקלירי ביוצר לשבת החדש יסד דבריו על החשבון ההוא, והוא לפי ברייתא דשמואל ופרקי רבי אליעזר, וכבר דברתי על זה בכרם חמד שמיני (9).

ודע כי באות העי"ן במקום ען כתוב במחזורים אשכנזים עץ, כלומר יעץ וגזר, ובאות הפ"א מנהג אשכנז גורס פוזז, וכן הוא גם במחזורי בני רומא כ"י ודפוס שונצין, ובעל קמחא דאבישונא הגיה (לפי הדקדוק) מפוזז וגשחתה האל"ף בי"ת.

היוצר לשבת והנוכה אודך כי אנפת בי [א1651] נמצא גם במנהג אשכנז, ובסופו חתום יוסף בר שלמה, ורש"י ז"ל הביאו ביתחקאל כ"א י"ח. ור' חיים בר יוסף מיכל ע"ה מעיר המבורג מצא בספר יוצרות כ"י שהיה ר' יוסף זה מעיר קרקשונא (Carcassonne). הפייטן חתם שמו שתי פעמים בראשונה ('יען יועד' סוסי 'פלדות, 'במו 'רוכבים וכו') חתם בר, ובסוף (יחידך וידידיך) חתם בן (10).

הפיוט לעושה שלום יתנו צדקות יי [4348], הוא על סדר אח"ס בט"ע גי"ף, וחתום בו יצחק בן שמואל, ואולי הוא ר"י הזקן בן אחותו של רבנו תם. והשם הוה והקודם לא מצאתים בשום פיוט אחר (11). ואמנם סדר אח"ס בט"ע הנזכר גם בתלמוד (שבת ק"ד). מצאתיו ג"כ במעריב לראש השנה ליל שני, בחלק אחד כ"י ממנהג רומניא (הכולל במנתה ליו"הכ יונה מתורגם יונית), תחלתו אני אל ממעמקים קראתיך ה' [א6575] (12).

היוצר לשבת שניה של חנוכה, אזכור מעללי יה [א2219], חתום בו משה, והוא נמצא גם במנהג רומניא, וכמה פייטנים נקראו בשם משה (13).

הקרובות לעשרה בטבת, בן אדם אלות אנח בשמעך [ב838], הן על סדר א"ב ובראש כל חרוזה תבה אחת מפסוק בן אדם כתוב לך את שם היום (יחזקאל כ"ד ב') (14). ודע כי בדפוס רמ"ו קרה מקרה שנקטעה רגלה של כ"ף במלת סמך (בחרוזות השיבה שופטינו) ונשארה דומה לדל"ת. ובעל קמחא דאבישונא לא ראה כי כל החרוזות מתחילות בתבה מהפסוק הג"ל, ולא הבין שצ"ל סמך, וכתב: סמד אין לשון פסוק, רק לשון חכמים, כמו גהמא דסמידא, והוא לשון שחרות, כשד שהוא עם כשדים השחיר את פני עכ"ל, והמקום יצילנו משגיאות.

והסליחות שם 262. לפי דעת צונץ הי המחבר בתחילת המאה הי"ב בנרבונה. הסימן אח"ס בט"ע נמצא בחמש מיצירותיו.

12 השיר (שכנראה לא היה ידוע לצונץ) נזכר גם בגחלת שד"ל ב, לוח הפייטנים והפיוטים, ברלין 1880, 47, ועוד לא נדפס.

13 גם לדעת צונץ, ל. ג. 581, אי אפשר לזהות את המחבר ולקבוע זמנו. אשר לפיוט אזכור מעללי יה שנקרא "יוצר" במחזור רומא, ברור שמחברו כתב אותו לשם "זולת" (לפיכך הוא מסתיים "ועל זאת שבחו אהובים"), וכן הוא מסודר במחזור רומניא. 14 הקרובה שייכת לסוג פיוטי מחברים עלומי שם מתקופת הקלירי ואילך, עי' צונץ, ל. ג. 64. 67.

בעזר גבורותיו" מייחס צונץ (ל. ג. 121) לבנימן בר זרח, אף בהסתייגות מסויימת, מפני שהסיגנון של הראשון והשני מתאים גם לבנימן בן שלמה. וצודק השד"ל שיוצרות אלו אינם מיוחדים לשבת מיוחדת אלא כתובים לשבתות סהם. — הספר החדש של צונץ הנזכר הוא "די זינאג. פאעזי דעס מיטטעאלטערס", 1855.

9 בכרם חמד ח' (תרי"ד), ע' 37 מסביר השד"ל את העניין ביתר אריכות באיגרת לעורך, ר' שניאור זק"ש.

10 על המיבנה המסובך של פיוט זה ראה במיוחד צונץ, ל. ג. 123.

11 פיוטי מחבר זה רשומים אצל צונץ, ל. ג. 168.

מבוא למחזור בני רומא

הסליחה אבותינו בשלותם בעטו [א151], לא נרשם בה שם המהבר, ובכ"י אלמנצי כתוב עליה: סליחה לרבינו סעדיה ז"ל⁽¹⁶⁾.

גם שתי הסליחות, אז בעזבי [א2111], אריה מסבכו [א7602], לא נרשם בהן שם המהבר. הסליחה זכור ברית אב המוני [א114], התום בה בנימין, ואיננה במנהג אחר, ולדעת צונץ היה הפייטן הזה מעיר רומא, וזמנו קרוב לשנת ת"ת (1040)⁽¹⁶⁾.

גם הסליחה אליך ה' אקרא [א5015=5011] היא בלי שם⁽¹⁷⁾.

אל דמי לך [א4196=3549], היא נוהגת גם בצום גדליה, והיא ג"כ בסליחה מנהג אשכנז כ"י על קלף גדול שבידי אבל תחלתה אל תעזבנו ה' ואל דמי לך גואל. שם הפייטן אליה, ונראה שהוא אליה בר שמעיה, החתום בכמה סליחות במנהג אשכנז, ושמר חתום בתשובה המובאת בהגהות מיימוניות הלכות אישות פרק כ"ג, וזמנו לדעת צונץ בין תת"ס (1100) לתתק"י (1150)⁽¹⁸⁾.

תהיינה עיניך פקוחות [א118], חתום בה יוסף בר יצחק, ובמקום שכתוב שלמו אלף ומאתים ועוד שנים (וכן הוא גם בכ"י שבידי בשנת קצ"ב), מצאתי בכ"י אלמנצי אלף ומאה ועוד, ובכ"י אחר שבידי מצאתי אלף ועוד שנים. רבי יוסף בר יצחק מובא בש"ת מהר"ם דפוס פראג סימן רס"ה ותתק"כ, ובמרדכי פרק שנים אוחזין, ובהגהות מרדכי סוף קדושין כתב שאלה לר"י מפריש, ור"י מפריש בתשובתו קרא עצמו משרתו ותלמידו⁽¹⁹⁾. ודע כי גם רבי יוסף קמחי היה בר יצחק, אבל שיריו הם שקולים, כמו שהוא יחיד וזולתו שהבאתי למעלה.

יוצר לשבת שקלים, אל המתנשא [א3853=3592], נמצא גם במנהג אשכנז ואולי הוא לר' אלעזר בר' קליר, כשאר פיוטי היום ההוא. וכן זכור את אשר עשה [א1125], לשבת זכור, הוא חלק מפיוטי הקלירי שבמנהג אשכנז⁽²⁰⁾.

הפיוט אדון חסדך בל יחדל [א536] הוא לרבי יהודה הלוי בעל הכוזרי, וכבר דברתי על קצת חלופי נסחאותיו בספרי בתולת בת יהודה⁽²¹⁾.

(16) צונץ, ל. ג. 254. סליחה זו נדפסה אצל ברודי וינר, מבהר השירה העברית ע' רלה.
19 ע' צונץ, ל. ג. 171, שם הוא משער שפייטן זה הי במאה י"א-י"ב, וקרוב לוודאי ביוון (רוב יצירותיו ידועות לנו ממחזור רומניא). תקופתו נקבעה על פי התאריך שבסליחה שלפנינו. אבל אין לזהות אותו עם ר' יוסף בר יצחק בכור שור מאורליינס, מבעלי התוספות, שאליו מתייחסות ההבאות בתשובות מהר"ם בר ברוך ובשאר מקומות שהוכיר השד"ל (ע' גרוס, Gallia Judaica ע' 34. אורבך, בעלי התוספות, בכמה מקומות).

20 ייחוסם של הפיוטים הנ"ל אל ר' אלעזר הקלירי מהקבל על הדעת, אף אם אין הוכחות ברורות לכך, מפני שאינו נוהג לסמן את שמו ביוצר, אבל סגנונם דומה לסגנון הקרובות.

21 ע' בתולת בת יהודה, לקוטי שירים מדיואן

15 אף על פי שאי אפשר לייחס לר' סעדיה גאון את כל הפיוטים הכלולים בסידורו (סדור ר' סעדיה גאון, יו"ל ע"י י' דודון, ש' אסף, י' יואל, ירושלם תש"א), יש לייחס לו סליחה זו (שם ע' שלה) בוודאות, לדעת מ' זולאי, האסכולה הפייטנית של ר' סעדיה גאון, ירושלם תשכ"ד, ע' מה.

16 ע' צונץ, סינ. פאעזי 205. ל. ג. 258.

17 ע' צונץ ל. ג. 240. הסליחה מיוחסת בכ"י ישן (שצונץ אינו מסמן) לבנימין בן זרח, וגם בכ"י אחרים מקומה בין יצירותיו של פייטן זה. צונץ מקבל דעה זו בהסתייגות.

18 ע' צונץ, ל. ג. 394, והוא לא קיבל את השערת השד"ל אלא ייחס את הסליחה לאיזה אליה בלתי ידוע, אף שהודה שהוא בן המאה י"ב. — בדפוסים העתיקים באה כאן עוד סליחה "אחרת לרבי יצחק", תחילתה "יומם עינינו תלויות" (א1997), ומחברה ר' יצחק בן מאיר מנרבונא

שמואל דוד לוצאטו

הסליחה לתענית אסתר, אבשרה בקהל רב [397א], חתום בה בנימן, וקרוב שהוא מעיר רומא, כי לא מצאתי הסליחה הזאת במנהג אחר⁽²²⁾.

אלופי דת והכמי דורות [4883א], חתום בה שמואל. וכן הסליחה הבאה אחריה, אתה האל עושה פלא [8736א], חתום בה שמואל, והתחנה הבאה אחריהן [שוכן עליונים, ש619] חתום בה שמואל בר מייזו הקטן חזק, ונראה כי גם אלופי דת ואתה האל לשמואל בר מייזו הן, וגם הפייטן הזה נראה שהיה איטלקי ורומי, אך מי ומתי היה, ברוך היודע⁽²³⁾.

אל אחד ואין שני [3350א], חתום בו אברהם, והוא הרא"בע, וכל חרוז הוא בעל י"ב תנועות, ונחלק לשני חלקים בעלי שש תנועות, ואין ספק כי הרא"בע לא כתב ואתה תשוב תחייני (שהן שבע תנועות), אלא וְאֵת. גם קוראי מגלה [ק242] הוא לרא"בע, והוא לקוח ממנהג ספרד, ובכ"י קדמונים איננו, רק בכתיבת יד קצ"ב הוא נוסף בגליון בכתיבה מאוחרת. הפיוט הזה כתוב ג"כ במחזור ויטרי, ובמקום קץ פדות כתוב בו כוס פדות, וכן נכון, והוא על שם כוס ישועות אשא. ומלת במיכאל ג"ל שצריך להפרידה לשתיים, בְּמִי כָאֵל.

היוצר לשבת פרה, אום אשר בך דבוקה [1830א], והיוצר לשבת החדש, אות זה החדש [2051א], הם גם במנהג אשכנז, ונראה שהם לרבי אלעזר בר קליר, ושמו חתום בשאר פיוטי השבתות האלה, הנמצאים במנהג אשכנז⁽²⁴⁾, ובני רומא לקחו החלק ראשון מהם והניחו השאר.

היוצר לשבת הגדול, אני הומה ושדי כמגדלות [6688א], חתום בו יהודה, אבל בספרים כ"י יש כאן גם זולת, ארוסת אמונה צדק ומשפט [7556א], ובו חתום יהודה בר מנחם, ובספר אשמורת הבקר לחברת מעירי שחר נדפס פיוט לפורים [ימלא פי תהלתך, 2996], חתום בו יהודה בר מנחם⁽²⁵⁾. ולא מצאתי השם הזה בשאר מתוזורים, ועיין למטה בשבועות.

אז כגולגל שעבוד הורים [2138א], חתום בו בנימן, והוא ג"כ במנהג רומניא⁽²⁶⁾. ללילות פסה בדפוסים ראשונים ובקצת כ"י יש כאן ליל שמורים אותו אל חצה [226ל], פסח אכלו פחוזים [140פ], כמו במנהג אשכנז, ודע כי זה זה נמצאים ג"כ במנהג מונפלייר כ"י ובכ"י והראן, אבל אזכרה שנות עולמים [2302א] הנמצא במנהג אשכנז, איננו לא במנהג בני רומא ולא בשני כ"י הנ"ל.

22 ספק אם הוא שייך אליה. — אשר לשמואל בר מייזו, מחבר התחינה שוכן עליונים, הוא חי לדעת צונץ (ל. ג. 263) לא יאוחר מהמאה ה"ב.

24 ע"י לעיל הערה 20.

25 יהודה בן מנחם הוא כנראה אבי מנחם בן יהודה שהיה רב ברומא באמצע המאה ה"ב. ע"י צונץ, ל. ג. 140 ואילך.

26 המתברר הוא בנימן בר שמואל מקוסאנץ, ע"י צונץ, ל. ג. 115 ואילך. הוא חי שני דורות לפני רש"י.

ר' יהודה הלוי, עם הקדמה והערות מאת שד"ל, פראג 1840, ע' 23 ואילך.

22 צונץ, ל. ג. 240, מסופק אם הסליחה שייכת לבנימן בן זרח או לבנימן בר שמואל.

23 שתי הסליחות שייכות למהברים בלתי ידועים ששמן שמואל (צונץ, ל. ג. 407, 408), ויש להעיר שהבית האחרון של הסליחה "אתה האל עושה פלא", שחתום בו שמואל, חסר במנהג אשכנז, גם במנהג האשכנזים שבאיטליה, ויש

מבוא למחזור בני רומא

בפיוט ליל שמורים אותו אל הצה הסרו במנהג אשכנז ושני כ"י הנ"ל החרוזים המתחילים באותיות טיכ"למן, והם נמצאים במנהג בני רומא. ובפיוט פסח אכלו פחוזים יש כה וכה (ובפרט בסופו) חלופים בין מנהג בני רומא ושלשה המנהגים הנ"ל (27).

אז רוב נסים הפלאת בלילה [א2175], כבר כתבתי בחלק ראשון כי נ"ל היותו לרבי יגאי, ושם כתבתי כי אומץ גבורותיך [א1871] הוא לדעתי לר' אלעזר בר קליר (28). כי לא נאה [2155], לא נודע זמנו ושם כותבו, ודע כי בדפוסים ראשונים ובספרים כ"י הוא משונה מעט ממה שהוא במנהג אשכנז, ובדפוסים אחרונים עשו בו קצת חלופים כדי להשוותו למנהג אשכנז, אבל גירסת הספרים הישנים היא כי לא נאה כי לא נאה (נאה בני"ן גם בפעם שניה), לך ולך לך ולך לך יי הממלכה (לא: לך ולך לך כי לך אף לך). ונ"ל ברור כי כפילת המלות בלא חילוף (כי לא נאה כי לא נאה, לך ולך לך ולך) היא הגירסא הקדמונית, והאחרונים החליפו כדי להסיר הכפילה, ועלתה בידם במה שאמרו בפעם השנית יאה במקום נאה, אבל במה שאמרו לך כי לך לך אף לך, נ"ל שהמירו טוב ברע. ודע כי כפל ענין במלות שונות הנוהג בשירי המקרא הוא לתפארת השיר, אבל כפל המלות בלא שום חלוף הוא גוהג גם בדבור הפשוט, והוא מוסיף חוזק ואומץ לדבור, כגון מאד מאד, מעלה מעלה, מטה מטה, צדק צדק תרדף, חלמתי חלמתי (ירמיה כ"ג כ"ה), וכן בתלמוד מעיזה ומעיזה (גיטין ס"ד:); וכן כאן כי לא נאה כי לא נאה, הכוונה: לו, ולו לבדו נאה; וכן לך ולך ענינו: לך, ותמיד לך, ורק לך; אבל לך כי לך אף לך, הם לשונות שאין להם מובן, ונראין כחוכא ואטלולא (29).

הרשות לנשמת לפסח, בקר אעיר אקראך [ב258], חתום בו בנימן, והיא במשקל (שש תנועות ויתד), ואין ספק שאין זה בנימן בר זרח, או בנימן בר שמואל, שבמנהג אשכנז, אבל היה איטלקי, והוא רבי בנימן בר אברהם איש רומי, שמצאנו לו סליחות שקולות במשקל תנועות, כגון אבות עולם אמת אולם [א142] (היא במחזורים כ"י, ונדפסה באשמורת הבקר לחברת מעירי שחר), וחתום בה בנימן בר אברהם העניו, ובמחזור כ"י ישן נושן שבידי, במנחה ליו"ה, על סליחת בת עמי לא תחשה [ב1931] כתוב להר' בנימן זלה"ה מן הענווים איש רומי, ובנעילה כתוב סליחות לתפלת נעילה לה"ר בנימן זלה"ה דלימאנצי, וכשהודעתי הדבר לידידי החכם צונץ, פירש

שבמח' רומא ורומניא. הפיוט נמצא בדפוסים עתיקים כגון שונצינו רמ"ו ובולוניא ש"י.

28 ע"י לעיל חלק א' הערה 40.
29 את הלשון "לך ולך. לך כי לך. לך אף לך" פירשוהו מכבר כרמו לשלושה פסוקים תהי' סה ב לך דומיה תהלה... ולך ישולם נדך; דה"א כס יא לך ה' הגדולה... כי כל... לך ה' הממלכה; תהי' עד סו לך יום אף לך לילה...; ושמא דעת השד"ל עיקר.

27 פיוט זה (וגם ההוספה באמצע "פסח אכלו פחוזים") מחברו עלום שם (בטעות ייחס אותו דוידון למאיר בן יצחק ש"ץ, מחבר ה"ביכור" אזכרה שנות עולמים), ע"י צונץ, ל. ג. 73. — תיאורו המסובך והמטעה של דוידון אפשר לסכמו כדלקמן: בית אחד (ט—ג) נשמר אך ורק במח' רומא וחסר במח' אשכנז רומניא וצפון אפריקה; בשני הבתים האחרונים (ק—ת) שונה הנוסח באשכנז וצפון אפריקה מהנוסח (המקורי?)

שמואל דוד לוצאטו

ואמר שהכוונה delli Mansi, והוא כמו מהענוים, כי כן mansus בלשון רומי, ובאיטלקי קדמון manso ענינם כמו mansueto, ובל"ק ענו. וזה נכון מאד. ובסליחה אחרת כ"י (תחלתה: אמנה אנכי חטאתי לה') מצאתי התום בנימן בר' אברהם הרופא, ולדעת צונץ א' הוא עם הקודם, והיה בזמן מה"רם מרוטנבורג אשר מת בשנת נ"ג (1293) (30).

הרשות לקדיש, יה שמך ארוממך, הוא לר' יהודה הלוי [1143], והוא במנהג ספרד בראש השנה, וכן במנהג אויניון ובכ"י והראן, והוא ג"כ בדיואן ר' יהודה הלוי, אשר בידי כ"י (31).

היוצר אנעים חדושי שירים [א6831], התום בו שבתי הקטן בירבי משה מעיר רומא יחיה ויגדל בתורה ובמצות, והיה ראש ישיבה בעיר רומא זה שמנה מאות שנה (32). יעידון כל עבדיך [א3138] הוא במשקל יתד ותנועה, וחתום בו יצחק, והוא גם במנהג רומניא (33).

הפיוט להוצאת ס"ת, אפתח נא שפתי [א7199], נמצא ג"כ במנהג ספרד בדפוסים ישנים, וחתום בו מתתיה, והוא חתום ג"כ ברשות לנשמת לסוכות, ויותר מזה לא ידעתי על אודותיו (34).

איש מלאכי חפצתי בו [א873=3159], חתום בו אני בנימן חזק, ואיננו בשאר מנהגים, ונראה שהוא לר' בנימן בר' אברהם הנ"ל. הפיוט הזה הוא שקול במשקל תבות כי כל חרוזיו בעלי ארבע תבות, חוץ מהמוקפות, כמו שכתבתי למעלה על יעידון יגידון, ובחרוזה האחרונה מלת אחי קשורה למעלה (תאמרו כה לחי אחי, ורעי אדברה נא שלום), והפייטן התיר לעצמו להשמיט המקף מאדברה נא, ועיין למטה אתיו אמונים (35).

היוצר ליום שני של פסח, אור ישע מאושרים [א1962], הוא לרבי שלמה הכבלי, והוא גם במנהג אשכנז ופולין, וגם במנהג רומניא (36).

היוצר ליום שביעי, אתה הארת יומם ולילה [א8745], הוא במנהג אשכנז ביום שמיני,

108), עי' צונץ, ל. ג. 140.
33 עי' החומר המובא אצל דוידזון, ומה שהביא שם מנחלת שד"ל ב'.
34 המחבר הוא מתתיהו בר' יצחק מבולוניה, בן המאה ה"ד, עי' צונץ, ל. ג. 513.
35 פיוט זה נעלם כנראה מעיני צונץ; לנדסהוט, עמודי עבודה 53, רושם אותו כיצירת ר' בנימן סתם.

36 במחזור הנדפס בליוורנו תרי"ז נמצא מיצירת הפייטן רק היוצר הנ"ל והסילוק "צאינה וראינה משכיל שיר ידידים", והסר בו האופן "ראשו כתם פז" (קיים עוד במח' בולוניה ש"ן), הזולת "אהבוך נפש" והגאולה "ברח דודי עד שהחפץ אהבת כלוליו" (המצויים בכ"י ובמנהג אשכנז ופולין).

30 מחבר הרשות "בקר אעיר" הוא בנימן בן יואב מן הכנסת ממונטלצ'ינו לפי צונץ, ל. ג. 365 שמצא ידיעה זו בכתבי יד. לעומת זאת הסליחות "אבות עולם" ו"בת עמי" שייכות לר' בנימן בן אברהם הענו כמו שקבע השד"ל, עי' צונץ, ל. ג. 353, רטם 352 באה שלשלת היוחסין של משפחת הענוים.

31 השד"ל עצמו עיבד שיר זה במהדורתו של דיוואן ר' יהודה הלוי א', 1864, דף כ"ד.

32 במחזור רומא הנדפס נמצא רק חלק מיצירת הפייטן, היינו היוצר הנ"ל והאופן "גן נעול אושר" (179ג), וחסר בו הזולת "איומה נכונה כשחר" (א2706, כנראה עדיין לא נדפס), גאולה קצרה "כרם אשל ידוד" (כ536) וההמשך "ברח דחי אל שכן" (ב1693, נדפס ב"אשמורת הבקר"

מבוא למחזור בני רומא

והוא ג"כ במחזור רומניא, ונראה שהוא לר' שמעון בר יצחק, החתום בזולת הבא אחריו במנהג אשכנז (37).

אסר רכבו בשלישי חילו [א6991], הוא גם במנהג רומניא, ולא נודע מהברו, ובדפוסים אחרונים כתוב עליו ראה זה חדש לכמ"ה עזריה מהאדומים וזה שבוש, שהרי הוא נמצא בדפוס שונצין, שנדפס קודם הולדת ר' עזריה, ואולי רבי עזריה חבר ארוממך אלהים המרומם [א7539], הכתוב אחר זה (38).

אתיו אמונים גזעי שלשה [א8894], חתום בו בנימן הזק אמן, וגם הוא (כתברו איש מלאכי חפצתי בו) בעל ארבע תבות. אפס כי מפני שרצה הפייטן לסיים כל חרוזה בפסוק, לפעמים לא הקפיד על מדתו של פסוק, וסיים אחת מהחרוזות במאמר וילכו מאתו בשלום, אע"פ שאין בו אלא שלשה תבות. וכיוצא בזה יתכן לומר על אדברה נא שלום (בסוף איש מלאכי חפצתי בו) שלא נתכוון להשמיט המקף, אבל לא הקפיד אם יהיה החרוז חסר מדה אחת, והספיק לו להביא הפסוק כצורתו. וכן כאן בחרוז האחרון (פניו אליך וישם לך שלום) אולי נתכוון ר' בנימן לחבר וישם לך כמלה אחת, ואולי לא הקפיד אם יהיה החרוז בעל ה' תבות, כדי להביא הפסוק ככתבו וכלשונו. והדבר הזה איננו חדוש שחדש רבי בנימן איש רומי, כי גם משוררי ספרד בפיוטיהם השקולים במספר התנועות, לפעמים סיימו כל חרוזה בפסוק בלי הקפדה על מדתו. כגון הפזמון הידוע, מלאכת רבי שלמה גבירול, שופט כל הארץ ואותה במשפט יעמיד [ש712], כל חרוזיו הם בעלי י"ב תנועות, והפסוק החוזר בסוף כל חרוזה (עולת הבקר אשר לעולת התמיד) אין בו רק י"א תנועות. וכן ירצה צום עמך אשר דמו לך מזה [י3920], הוא במשקל י"ב תנועות, והפסוק החוזר (מחר יהיה האות הזה) הוא בעל ה' תנועות.

אופל המוגי [א1927], חתום בו אליה, ועיין למעלה עשרה בטבת (39).

תאיר נוגה תאיר נוגה [ת22], מצאתי תחלתו גם בכ"י שבא אלי מעיר קורפו (ליום שמחת תורה), ונראה כי נעשה בארצות המזרח, והוא קדמון מאד, ומשונה מכל שאר הפיוטים. וכאן ראיתי להודיע כי במחזור כ"י שבידי משנת קצ"ב, ובמחזור כ"י שבידי אלמנצי, כתוב יתרומם היה ויהיה, בלא מלת והוה, וכן בהאוחזו ביד מדת משפט במחזורים כ"י ודפוסים ישנים ממנהג בני רומא וכן במחזורים כ"י ממנהג אשכנז כתוב וכל מאמינים שהוא היה ויהיה, ובדורות אחרונים הגיהו (תחלה במנהג אשכנז

הקודם, כנראה הוא אופן, כמו במח' בולוניא, וברור שלשניהם מחבר אחד, וצודק השד"ל שאין לו שום שייכות אל ר' עזריה מן האדומים. וגם השערותו שר' עזריה חיבר את הפיוט "ארוממך אלהים המרומם" אושרה מן הכותרת במחזור משנת שמ"ז, ע"י צונץ, ל. ג. 417.

39 מחבר יוצר זה אליה בלתי ידוע, ע"י צונץ, ל. ג. 90.

37 השערת השד"ל אין לה שחר, אלא הפיוט "אתה הארת" שייך למחבר עלום שם, ע"י צונץ, ל. ג. 69, והוא חי כנראה במאה י"ז. א. מאידך גיסא שייך הזולת הנזכר "אי פתרוס" ליוצר "ויושע שושני פרח" לר' שמעון ב"ר יצחק לו' של פסה, רק שבקצת קהילות הפרידוהו ממנו. וע"י פיוטי ר' שמעון ב"ר יצחק, מהד' א' מ' הברמן, ע' לו-מ.

38 הפיוט "אסר רכבו" הוא לדעת צונץ המשך

שמואל דוד לוצאטו

ואח"כ במנהג בני רומא) וכתבו שהוא הוה ויהיה, כי לא ידעו הוראת מלת הוה, וחשבו שהיא נאמרת על מה שהוא עתה, ואינו כן. אבל הוראתה שהדבר עומד להשתנות ולהיות מה שאינו עתה, כמו ואתה הוה להם למלך (נחמיה ו' ו') שענינו עוד מעט תתהפך ותהיה למלך עליהם, וכן כי מה הוה לאדם (קהלת ב' כ"ב) הכוונה מה עתיד להיות לאדם, וכן במשנה (עבודה זרה פרק ג' משנה ח') והוה להן לזבל, הכוונה העלים הנושרים מן האילן הם נהפכים ונעשים זבל ומועלים לירקות שנזרעו תחתיו. והנה האומר על הבורא שהוא הוה הרי זה כאומר שהוא מקבל שנוי.

היוצר לשבת לפני שבועות, אמונת עתים [א5647], חתום בו אברהם, והוא גם כן בכ"י קורפו, ואיגנו לרא"בע, וקרוב בעיני שנעשה בארצות המזרח⁽⁴⁰⁾.

סדר מצות עשה ולא תעשה, שמור לבי מענה [ש1482], ידוע שהוא לר' שלמה גבירול הספרדי, שהיה בשנת ת"ת (1040).

הרשות לנשמת לשבועות, אזכור מקדם פלאי אל [א2225], חתום בו יואב, ובכ"י אלמנצי כתוב עליו: לה"ר יואב מרומא ז"ל, ובכ"י שלי משנת קצ"ב וכן בקצת כ"י בפארמה כתוב עליו: לכמ"הר יואב מבית אל ז"ל. וכנוי מבית אל, או מבית הכנסת, היה שם משפחה בעיר רומא. ובפיוט יה נמצא (שחרית יו"הכ) [י1023], חתום יואב ברבי יחיאל, ובמתחור כ"י שבידי מצאתי יוצר אחר לפסח (אמת צדק ומישרים, יהגו שפתי ישרים, אטופף לפניו כשרים, שיר השירים [א6073]) חתום בו: יואב ברבי נתן הקטן ממדינת רומא חזק בתורה ובמצות אמן, ובצאינה וראינה חתום: יואב בר נתן בר דניאל ממדינת רומא חזק בתורה⁽⁴¹⁾.

היוצר ליום ראשון של שבועות, אור ישראל קדושי [א1967], חתום בו יהודה, והוא יהודה ברבי מנחם, כי כן חתום באופן לשבועות הנמצא בכ"י אלמנצי ובכ"י גבריאל טריאסטי. וכבר ראינו השם הזה בשבת הגדול, ועוד נראהו בשבת נחמו⁽⁴²⁾. אזהרת ראשית [א2186], הוא גם במנהג אשכנז במוסף ליום שני, והוא גם במנהג רומניא, ודע כי בכמה מחזורים כ"י מנהג בני רומא, ובדפוס בני שונצין השני (בלי שנה ומקום), כתוב עליו: אזהרות דרבנן. ודוקס מצא בכ"י בעיר המבורג כתוב על הפיוט הזה: אזהרות דמתיבתא קדישא דרבנן דפומבדיתא. ואין ספק שהוא קדמון מאד, וקרוב הדבר שנעשה באחת משיבות בבל⁽⁴³⁾.

141. השד"ל ייחס את הפיוטים כאן ליהודה בן מנחם, וזוהי גם דעת צונץ. ומה שכתב בשנת תקצ"ח (באגרות ע' 465), וייחס אותו לר"א הקלירי, על פי חשבון מוזר (שהמלים "אור ישראל" הם כחשבון "מני אלעזר קליר"), דעה זו לא הזכיר עוד כאן, וכנראה חזר בו.

43. על הפיוט "אז שש מאות ושלוש עשרה מצות" [א2179], המשמש כסיום לאזהרות ונדפס במחזור רומא גם בסוף אזהרות רשב"ג גם בסוף "אזהרת ראשית" ו"אתה הנחלח", עבר השד"ל בשתיקה.

40. גם לפי דעת צונץ, ל. ג. 89, יצירת מחבר בלתי ידוע מתקופה קדומה.

41. על שני הפייטנים האלה, יואב בר יחיאל מן הכנסת (או מבית אל), מחבר יוצר זה והפיוט "יה נמצא", ויואב בר נתן בר דניאל, מחבר היוצר לפסח, ע"י צונץ, ל. ג. 501—502.

42. שאר חלקי יצירתו, הסילוק "וירד אב לנביאים", האופן "אנכי אדיר באדירים" והזולת "יש לפעולתך שכרים" חסרים בדפוס מחזור רומא, אבל הם נמצאים בכ"י, וע"י על זה צונץ, ל. ג.

מבוא למחזור בני רומא

היוצר ליום שני, אלהים בהנחילך [א4679], אין בו שם המחבר, אבל הוא חתום בשארית הפיוט אשר לא נדפס, והוא בספרים כ"י, והחתימה היא: ליאונטי בר ר' אברהם, ועוד פעם אחרת ליאונטי באות תי"ו, והוא כנוי איטלקי ליהודה⁽⁴⁴⁾, ורבו של רבנו גרשם מאור הגולה היה שמו יהודה בר מאיר הכהן, והיה נקרא ליאון, או ליאונטיין. ליאונטי בר רבי אברהם חתום ג"כ ביוצר לפסח, שיר אשר נואמו [935], הנמצא בכ"י ובדפוסים ישנים, וליאונטי נמצא גם כן למטה בי"ז בתמוז. ובסליחה מנהג אשכנז כ"י שבידי מצאתי אליך ה' שועתי ואקרא [א5034], חתום בה ליאונטי, וצונץ מייחס הסליחה הזאת (ואחרת שתחלתה לחש צקון [ל649]), ולא ראיתיה עד הנה) ליהודה בר משה הנקרא ג"כ ליאונטי.

אתה הנחלת תורה לעמך [א8788], הוא חלק מהאזהרות הידועות במנהג אשכנז, ונמצאות ג"כ במנהג רומניא. ודע כי גם בני רומא היו אומרים אותן מתחלה ועד סוף, וכך הן כתובות במחזורים כ"י, אבל בספרי הדפוס לא נמצא מהן רק א"ב ראשונה, כי בדורות אחרונים רצו לקצר⁽⁴⁵⁾. וכבר כתבתי בחלק ראשון כי האזהרות האלה קדמו להלכות גדולות. האזהרות האלה יש מיחסים אותן לר' אליהו הזקן, וכבר העיר ר' וואלף היידנהיים כי שגגה היא, שהרי אזהרות רבי אליהו הזקן מובאות כה וכה בתוספות, ומשם נראה שהן בחרון, אבל אתה הנחלת אין בו חרון. וכבר זיכני ה' והוצאתי לאור אזהרות אמת והגה חכי [א6022] לרבי אליהו הזקן (בספר אשכנזי הנקרא Orient שנת 1850), וחתימתו היא: אליהו חזק, הזקן בר מנחם חזק, אליהו חזק, הזקן חזק, אליהו הזקן חזק, אליהו הזקן חזק, ובמעשים טובים אמן אמן וכן יהי רצון, רוכב שמים בעזרי, מלבד א"ב ותש"רק כמה פעמים⁽⁴⁶⁾. ובמחזור כ"י אלמנצי כתוב על אתה הנחלת: אזהרות דאליהו התשבי זכור לטוב, ובכ"י שנת קצ"ב שבידי כתוב עליהן: אזהרות דאליהו הנביא. ודוקעס מצא בכ"י הגז"ל כתוב עליהן: אזהרות דרבנין דבני מתיבתא. וזה נכון.

הקרובות לי"ז בתמוז, ארבעים יום הם ימי שבר [א7483], חתום בהן יודן הכהן בירבי מסתיה, ושם זה לא מצאתיו במקום אחר⁽⁴⁷⁾.

הסליחה אתאנו לך [א8630] היא גם במנהג אשכנז, ושם בעליה לא נודע⁽⁴⁸⁾.

הסליחה תחלת ארח אבותינו נשאון בארך שלותם [ת147] (כן ג"ל, וכן הוא בכ"י,

מעשי ידי גאונים קדמונים (לר"י רונברג), ברלין תרט"ז, ה"ב ע' 55—73.
47 ע' צונץ, ל. ג. 100. קרובה זו היא היצירה היחידה של פייטן זה שנשמרה לנו. הוא שומר על החתימות הארצישראליות "אלהי דוד ובונה ירושלים" ו"שאותך לבדך ביראה נעבוד" ושייך לפי לשונו וסגנונו לתקופה קדומה.

48 הסליחה שייכת לסוג סליחות שהיו נהוגות כבר במאה י"ג-י"ד, ע' צונץ, ל. ג. 225.

44 שאר חלקי היצירה הם: הסילוק "וכל לזהטו משלהביותך", האופן "כבודו לא יודעים אופנים" והזולת "אתה הוא המעלנו מים", והם נמצאים בכתבי יד. וע' צונץ, ל. ג. 174.

45 בכל זאת נמצא הטקסט השלם במחזור בולוניה קודם תפילות שבועות והא"ב הראשונה עוד פעם בתפילות יום ב', וגם "אזהרת ראשית" נדפס שם פעמיים.

46 לאחר ההדפסה הראשונה של השד"ל נדפסו האזהרות של ר' אליהו הזקן עוד פעם בקובץ

שמואל דוד לוצאטו

ונישאו לשון טעות, כמו בישעיה י"ט י"ג), איננה במנהג אחר, ולא נודע למי היא (46).

אנהים במר יחידתי [א6387], חתום בסופה ליאונטי חזק, ועיין למעלה יום ב' של שבועות.

כנסת ישראל [486], חתום בה אליה, ועיין למעלה עשרה בטבת (50).
לשבת איכה, הכל אנהו במבוכה [ה603], איך לומר הגיון [א2812], לא נרשם בהם שם הפייטן, ואינם בשאר מנהגים (51).

הקרובות לתשעה באב הן לר' אלעזר בר' קליר, וכבר דברתי עליהן בחלק ראשון (52).
הקינות והנחמות נ"ל שהן כלן מלאכת הקלירי, וכבר כתב רפאפורט כי בשם מהרי"ל כתבו שיש כ"א קינות כלן מן הקליר, ולפנינו לא נמצא מספר כזה עכ"ל. ובקובץ כ"י ישן גושן שבידי הכולל ס' התרומה וס' החסידים וענינים אחרים רבים, מצאתי גם אני כתוב כדברים האלה: רבינו אלעזר קליר יסד כ"א קינות לט' באב למניין הימים שבין י"ז בתמוז לט' באב עכ"ל. והנה במנהג בני רומא מצאנו כ"ב קינות, ואחת מהן, בת ציון שמעתי [ב1939] אין ספק שאיננה לרבי אלעזר ברבי קליר, שהרי היא במשקל (שש ושש תנועות) והיא נמצאת במנהג ספרד. גשארו כ"א קינות, שיתכן לחשוב עליהן היותן מלאכת הקלירי. אבל בספרים כ"י יש עוד כמה קינות יותר ממה שבדפוס, וקצת מאותן שבדפוס אינן במחזורים כ"י, ואין בידינו להכריע איזו מהן היא לר' אלעזר (53). ודע כי הקינה הראשונה, שבת סורו מני [ש337], חתום בסופה אלעזר (תבא אל צר אשר כלנו וכו') והשלישית (אאדה עד חוג שמים) [א5] חתום בסופה לעזר בלא אל"ף, על דרך תלמוד ירושלמי (ישראל למעת בדרכי לא הלכו וכו'), כן הוא במנהג בני רומא, אבל במנהג אשכנז מעת, והוא תקון שתקנו האחרונים, שלא ידעו כי כוונת הפייטן לחתום שמו לעזר), וכן הרביעית (איכה תפארתי) [א2923] חתום בסופה לעזר (אני לבטתי מיד כל עובר), אבל במנהג אשכנז השמיטו הבית ההוא, ובמנהג פולין החליפוהו, ולא נשאר בו רק למ"ד וע"י. ויתכן גם כן לומר שחתום בה אלעזר בא"לף, אבל נראה כי מלת אני שהיא סיום הבית הקודם, אינה מן החתימה. וכן קינת איכה ישבה חבצלת השרון [א2904], חתום בסופה

51 בכתבי יד נרשם ההרוז הסופי של היוצר "ותאמר לנחם איומתך" כסילוק. — הזולת "איך לומר הגיון" גם הוא בלי שם מחבר, ומה שרצה דוידזון לקבוע שם מהבר "בנימון" בבית השני, אין זה משכנע.

52 עי' לעיל חלק א' הערה 59.

53 צונץ, ל. ג. 47 ואילך נותן רשימת הקינות הנמצאות במנהגים השונים, ולדעתו כולן או רובן הן מלאכת הקלירי. מספרן עולה לנ"ח. כנראה חיבר הפייטן שתי שורות של קינות, אחת לכל אחת הקרובות שכתב, ובמשך הדורות נתערבבו ביניהן.

49 סליחה זו, שתחילתה במקורות אחרים היא "תוחלת אבותינו נשו באורך שלותם", נמצאת בסדור ר' סעדיה גאון (ע' שלג), והגאון חיבר אותה, עי' זולאי, האסכולה הפייטנית של ר' סעדיה גאון, ירושלם תשכ"ד, ע' מה. היא היתה נהוגה במנהג ארם צובה וכפא.

50 עי' לעיל הערה 18. השד"ל (אגרות 574) מיתס סליחה זו לאליה בר שמעיה — השערתו נתקבלה על ידי דוידזון — וצונץ, ל. ג. 394, לאיזה אליה בלתי ידוע, ונראה לי שהצדק אתו, כי הסגנון אינו דומה לאליה בר שמעיה, והוא נוהג לחתום את פיוטיו בשמו המלא ולא ב"אליה" סהם.

מבוא למחזור בני רומא

שתי פעמים לעזר (לו אלה געונו וכו' נחמה ליפתה מהלי וכו'), והסיום איננו במנהג אשכנז ופולין. וכן אהלי אני עבטתי [א1431], הנמצאת במנהג בני רומא, ולא באשכנז ופולין, חתום בסופה לעזר (מיריחו לכד קהלי וכו'). וכן אוי כי מחלוקת [א1721] (במנהג בני רומא) חתום בסופה לעזר (לבבות בתוך מעים להמזות וכו'). וכן אהלי אשר תאבת [א1432] (באשכנז ופולין) חתום בסופה לעזר או אלעזר (אחור וקדם מפה ומפה וכו') וקינת איכה את אשר כבר עשוהו [א2882], חתום בסופה קליר (היקרים קול ברמה נשמע וכו', וצריך לומר למה זה ועל מה זה, ולא מה זה ועל מה זה, או על מה זה ועל מה זה). והרבה היה לי להאריך, אך לקצר אני צריך. ורק על ג' דברים אעיר את הקורא. הראשון הוא כי קינת אאדה עד הוג שמים היא מיוסדת על סדר את"בש ג' אלפ"ין ות"יו א', ג' בית"ין וש"ין א', וכן עד ט"ן י"ם, ואח"כ ד' כפ"ין וד' למד"ין, ובאות הט"ית כתוב באשכנז ופולין, וגם במנהג בני רומא בב' כ"י שבידי אטושה ואשכנז (מל' כנשר יטוש עלי אוכל, ובארמי טייס), ובמנהג בני רומא בדפוס וגם בכ"י אלמנצי אנוסה, וברומניא כ"י שבידי אעופה, ואינם אלא תקון שתקנו האחרונים. והשני הוא כי בג' מקומות מצאתי בין קינה לקינה בית אחד חתום שמואל, והבית ההוא איננו במנהג רומניא. והשלישי הוא כי בקינת בת ציון שמעתי הנוסח הנכון הוא ממרת אמריה, ארויך אש אכלה, כמו שהוא במנהג ספרד, לא מקוננת אמריה, ארויך אש אוכלה, כמו שכתוב במנהג בני רומא.

בימים ההם ובעת ההיא [ב529] עד סוף הענין, נמצא גם במנהג רומניא, והוא מיוסד על אגדות, קצתן ידועות וקצתן בלתי ידועות לנו. בסנהדרין צ"ח: יש אומרים כי שמו של משיח מנחם בן חזקיה, ובספר זרובבל (נדפס בקושטנטינא בשנת רע"ח, ובעיר ווילנא בשנת תקע"ח, ועתה מקרוב בשנת תרי"ג נדפס שלישיית על ידי ידידי החכם אהרן יילינק, בספרו בית המדרש חדר שני [ע' 57]) כתוב כי שמו של משיח הוא מנחם בן עמיאל, ושם כתוב: מנחם בן עמיאל יבא פתאום בחדש ניסן ויעמוד על בקעת ארבל וכו'. ומה שכתוב כאן ארבעים וחמשה יום, נמצא גם בפסיקתא דר' טוביה (לקח טוב) בפרשת בלק (ס'). ואין ספק כי גם ר' טוביה וגם ר' אלעזר בירבי קליר מצאו הדברים האלה באגדות שהיו בימיהם ועכשיו נאבדו. היוצר לשבת נחמו, את יום פדותכם [א8543], הוא לרבי יהודה בר מנחם, ועיין למעלה בשבועות. ארחמך מרחמי [א7576], לא נרשם בו שם המחבר, ובשני כ"י עתיקים איננו. גם איננו במנהגים אחרים.

ובזה נשלם החלק ראשון ממחזור בני רומא, ואבא עתה אל החלק השני.

שמואל דוד לוצאטו

ב

התחנונים קודם עלות השחר בעשרת ימי תשובה הם קדמונים, ונזכרו בסדור רב עמרם גאון (כ"י אלמנצי) (1), ורבנו האי (מובא באבודרהם) (2) כתב כי שמע שבקצת מקומות אומרים אותם מראש חדש אלול, ומה שנוהגים בני רומא לומר תחנונים קצת ימים קודם ראש השנה, כך היה מנהגם כבר בתחלת האלף הששי, שהרי המנהג הזה מפורש בספר מנהג אבות (הוא ס' תניא) (3) וגם במחזור אלמנצי הנכתב קרוב לשנת ג"ז. מה שאומרים בתחנונים בלי שיהיה לקוח מן המקרא רובו נמצא גם בסדור רב עמרם כתיבת יד בחילופים ותוספת ומגרעת, כגון אתאנו על שמך ה' עשה למען שמך, בעבור כבוד שמך כי אל מלך חנון ורחום שמך, לא בחסד ולא במעשים באנו לפניך, כדלים וכרשים דפקנו דלתיך, מה נאמר לפניך יושב מרום וכו', אל מלך, ויעבור, הביטה וראה את אנחותינו (וכו' במעט חלופים), הביטה וראה כי אכלונו אויבים, הביטה וראה כי אכלונו צרים, וכו'. כשחטאו ישראל במדבר עמד משה וכו', אבל אנחנו חטאנו וכו', אשמנו מכל עם וכו', אלהינו שבשמים וכו', אב הרחמים מלא רחמים חטאנו לפניך רחם עלינו וכו', עשה למען אמתך, עשה למען בריתך, עננו אבינו עננו וכו', דעאני לאברהם בטורא דמוריה ענינו וכו', מכניסי רחמים הכניסו וכו', מחי ומסי וכו', מרן דבשמיא וכו', מתרצה ברחמים ומתפתה בתחנונים וכו', כל זה נמצא בסדור רב עמרם (4), אם כן כל זה קדמון יותר מאלף שנים. ודע כי בספרים כ"י וגם בדפוס שונצין כתוב: מלאכי מרומא סמוכו יתנא ואעילו צלותנא לקדם בריינא אפשר דמתרצה ושמע קלנא וכו', אבל בעל קמחא דאבישונא האריך

בלוחות שניות ביום הכפורים, וכל המוסיף לבקש רחמים ותחנונים זכות הוא לו. ע"י לוי, אוצר הגאונים ה', ר"ה ס' לב. — האבודרהם (תחילת סדר תפילת ר"ה) מביא אותה בקיצור: ורבינו האי כתב מנהג לומר תחנונים בהני עשרה ימים בלחוד, ושמענא דבמקצת אתרוותא קיימי מר"ח אלול.

3 ס' תניא רבתי מהד' הורוויץ ס' ע"ב (ע' 153): וזהו סדר מנהגנו במעמדות שאנו קורין ימי תחנונים, חל ראש השנה בשני בשבת מתחילין המעמדות מיום שני שלפניו. ואם חל בשבת מתחילין מיום שני שלפניו. חל להיות בחמישי מתחילין מיום חמישי שלפניו. ואם חל להיות בטלישי מתחילין מיום שני שלפני פניו. — מקורו בשבלי הלקט לר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא ס' רפ"ב (מהד' בוכר דף קל"ג א').

4 אף על פי שאין בטחון בנוגע לנוסח התפילות שבסדר רב עמרם גאון, שכל מעתיק נהג בו כמנהגו, נמצאות הפיסקות הנזכרות בכל כתבי היד, ויש לייחסם לתקופת הגאונים. הכ"י שראה השד"ל היה כנראה זה של אוסף אופנהיים (הנמצא היום בבדליינה באוקספורד).

1 ע"י סדר ר' עמרם, מהד' קורנול, ורשה תרכ"ה, פ חלק ב' דף א'. יט"כא (מהדורה זו מתבססת על כתב יד לונדון, בריט. מוז. Or. 1067 הנותן טכסט מורחב בכמה תוספות) וסדר רב עמרם השלם, מהד' פרומקין, ירושלים תרע"ב, ח"ב דף קנ"ד ב'—קנ"ז ב' (הטכסט של מהדורה זו מתבסס על כ"י אוכספורד, 4° 28 (Opp. Add.), וגשמר לנו עוד כ"י שלישי של סדר רע"ג, הנמצא בניו-יורק, בית המדרש לרבנים, זולצברגר-הלברשטם, הנותן נוסח שונה לגמרי של לילי האשמורות (נוסח זה נדפס ע"י א' מארכס, Jahrb. d. Jüd.-lit. Gesell-schaft, כרך IV (1907), חלק עברי ע' 23—28. וכל סידור האשמורות נוהג שם רק בעשרת ימי תשובה.

2 תשובת ר' האי גאון נמצאת בכמה מקורות (מנורת המאור נר ה' פ"ב כלל ב'; הלכות מהריץ גיאת, הלכות תשובה ע' מג. רא"ש סוף מסכת ר"ה. טור אר"ח ס' תקפ"א, וזה לשונה: ומנהגנו לומר תחנונים בהני עשרה ימים לחוד. ושמענו דבמקצת מקומות פרס קיימי מראש חדש אלול, ואמרי דביה סליק להר זימנא שלישית ונחית

מבוא למחזור בני רומא

לדבר נגד המנהג הזה, ותקן וכתב אלהא מרומא סמוך יתנא וכו' כמו שהוא בדפוסים אחרונים, וגם הוא לא היה הראשון ששלח ידו להגיה, שהרי בכ"י אלמנצי הנכתב קרוב לשנת נ"ז (כי בסופו כתוב: ותשלם מלאכת הניקוד אשר עשיתי בזה המחזור וכו' שנת חמשת אלפים וחמשים ושבעה לבריאת עולם), מצאתי: מלך מרומם סמוך יתנא. ומכל מקום אין ספק כי מליצת מלאכי מרומא סמוכו יתנא היא קדמונית מאד. ולא זו בלבד, אלא שבקצת מחזורים כ"י מצאתי ג"כ: במטותא מנכון מלאכי מרומא דבידכון מפתחי דרחמי ותחנוני וכו', במטותא מינך מיטטרון ספרא רבא וכו'. וגם בעל מנהג אבות מקיים אמירת מכניסי רחמים, ומביא ראיות לזה בשם הר' אביגדור ז"ל⁽⁵⁾. ודע כי במחזור כ"י גדול שלי, אחר התחנונים יש מכניסים, הראשון הוא למקדימים בתפלה [ל1181=2663], הידוע, אך בספרי הדפוס חסר ראשו, וכך הוא: איה רחמים, נואמים מבקשי רחמים, בהתעכב שאלות ורחמים: אלהי הרחמים, צו למכניסי רחמים לבל יעכבו רחמינו מלבוא בשערי רחמים: ושם המחבר אליקים. והשני והשלישי הם לרבי שמעון הגדול (בר יצחק). האחד מתחיל שערי שמים בלולי אש ומים [ש2076] (והאשכנזים אומרים ביום ג' בין לר"ה ליו"ה חציו השני, והיא שבת הכסא [ש313], וביום ד' אומרים שערי שמים), והשני מתחיל תורה הקדושה [ת180], והוא במנהג אשכנזי סליחה לצום גדליה⁽⁶⁾.

אעירה שחר על דברתך [א7040], חתום בסופו אברהם חזק ואמץ עזרה, והוא ג"כ במנהג רומניא כ"י, ובמנהג אשכנזי באשמורת הבקר, ונראה שהוא לראב"ע⁽⁷⁾, ובשפתי רגנות הוא מיוחס בטעות לר' יצחק בן גיאת. היוצר לשבת קודם ראש השנה, אקרא לאלהים עליון [א7401], חתום בסופו יוסף (יכופרו והקשבת סליחה פודה)⁽⁸⁾.

הרשות לנשמת לראש השנה, אכרע אקוד לפני מלכי [א3291], חתום בו יואב, ובכ"י ישן נושן שבידי כתוב עליו: להר' יואב זצ"ל מרומא, ובכ"י אחר שבידי כתוב עליו: לכמ"הר יואב זצ"ל מן הכנסת, וכינוי מן הכנסת הוא כמו מבית אל, ועיין למעלה רשות לנשמת לשבועות.

יה שמך הוא לר' יהודה הלוי [י1143], ועיין למעלה בחג הפסח.

5 "סליחות ותחנונים כמנהג ק"ק איטלייאני", כגון טוריני תקי"ט או מנטובה תקל"ח. — אשר לתחינות של שמעון בר יצחק הגזכרות, יש לקבוע ש"שבת הכסא" ו"שערי שמים" כל אחת יחידה בשל עצמה היא, אף אם הן מופיעות לפעמים בכ"י בהמשך אחד, עי' פיוטי ר' שמעון ב"ר יצחק, מהד' הברמן, ע' קעד—קעה.

7 לפי דעת צונץ, ל. ג. 392, בטעות מיוחס לראב"ע.

8 לפי צונץ, ל. ג. 370, יוסף בן מתתיהו, מסתמא בן המאה הי"ד. הסימן בן מתתיהו הוא בבתים באותיות ק—ת.

5 תניא רבתי ע' 154. שבלי הלקט דף קל"ג א'—ב'.
6 תיאור זה של השד"ל עוסק במה שנדפס במחזורי רומא, ואלה כוללים את סדר המעמדות בלילי אשמורות בקיצור, בנתנם את הפסוקים ואת פרקי תהלים ואת הליטניות בסוף, בתוספת הערה בכל פעם: "ואומר סליחה כרצון החזן". הסליחות עצמן, היינו יצירות הפייטנים, אינן מופיעות כאן, אף על פי שהן כתובות בכתבי יד המחזוריים, ועל אף שהמחזור כולל את הסליחות לתעניות וליום הכיפורים. הסליחות לימי האשמורות ולימי התשובה ימצאו הקורא במהדורות מיוחדות של

שמואל דוד לוצאטו

היוצר ליום ראשון דר"ה [מלך אזור גבורה, מ1529] הוא גם במנהג אשכנז, והוא לר' אלעזר בר' קליר.

וכאן ראיתי להעתיק דבר אחד שמצאתי בפירוש המחזור כ"י משנת ס"א שבידי, וז"ל (בדף ק"ז): בעשרה לבושים, לעתיד יתלבש הקב"ה בעשרה מיני מלבושים כשינקום דם עמו, וכלם מגויים פה, והשליח צבור מתפלל, באותם עשרה לבושים התאוה לשון צווי, מתפלל שיתאזר באותן המלבושין, והאומר התאזר תועה, שהוא עבר, ועוד לא באה נבואה זו עכ"ל. ולמעלה מזה כתוב: אזור גבורה, שהוא אחד מן העשרה לבושים שלבש הקב"ה לעתיד. בגדי גקם, הוא מלבוש שני. גאות לבש, הוא מלבוש שלישי ע"כ. ולמטה מזה כתוב: עוטה כשלמה אורה, הוא מלבוש רביעי. התאזר עוז, הוא מלבוש חמישי. וילבש צדקה, הוא מלבוש (ששי, וכובע ישועה בראשו, הוא מלבוש) שביעי. חמוץ בגדים, זהו מה שאמר הכתוב מי זה בא מאדום חמוץ בגדים מבצרה, בגדים חמוצים מלבוש שמיני. טליתו כשלג, שני לבושיה כתלג חיור, והוא מלבוש תשיעי. יעט קנאה, הוא מלבוש עשירי עכ"ל.

יעידון כל עבדיך, גם אפתח גא שפתי, עיין למעלה ביום ראשון של פסח. ה' בקול שופר [782א] נמצא גם בכ"י והראן ומונפלייר ומנהג אלגירי, וראשי הבתים יקיב, וברוך ה' יודע אם זה מקרה בעלמא, או שכך היה שם המחבר (9).
אב לא חמל [48א], אב לא חס [49א], אסופים אסופי אשפתות [6910א], אין בהם שם המחבר, ואינם במנהגים אחרים (10).

את פני ה' יום תראו [8580א], חתום בו בנימין ביו"ד, ועיין למעלה עשרה בטבת (11).
היוצר ליום שני, מלך אדיר וגורא [1523א], והקרובות לצום גדליה [אבל במר גפש מתעבים, 293א] (12), והסליחות תאלת יום עגוי [25א], ואליד ה' אקרא (13), אין בהן שם המחבר, ואינן במנהג אחר.

העקידה אמונה אומן [5638א], חתום בה יצחק, והיא במגחת יו"הכ במנהג האשכנזים שבאיטליאה, וגם בסליחות דפוס אויגסבורג שנת רצ"ו (14).
הסליחה אמרנו נגורנו לנו [5943א], חתום בה שלמה הקטן, ונראה שהוא ר' שלמה הבבלי, והוא במנהג אשכנז ליום ג' בין ר"ה ליו"הכ (15).
זכור ברית אב המוני, ואל דמי לך רב וגואל, עיין למעלה עשרה בטבת (16).

9 פיוט זה, כנראה מזמן מאוחר, חסר במהדורות עתיקות והוכנס בהשפעת קהילות ספרד. הוא נדפס בכמה ספרי תפילה, כגון מחזור אראגון, תלמסאן, אלגיר, פאס, גם בספר סליחות של החימנים, ירושלם תרמ"ז, בשינויים רבים. בנוסף החימנים יוצא סימנו "יעקב".
10 שלושת הפיוטים לא נזכרו על ידי צונץ.
11 עי' לעיל חלק ב, א, הערה 16.
12 לפי דעת צונץ, ל. ג. 67, 69 ובנספח ע' 3 שייכים הפיוטים האלה לתקופת הקלירי.
13 עי' לעיל חלק ב, א, הערה 17.
14 עי' צונץ, ל. ג. 395. המחבר הוא יצחק בלתי ידוע. סליחה זו היתה נהוגה גם במנהג וורמייזא (שחרית יו"הכ) ואלזס (ערב ר"ה), והיתה גם במנהג קוילן (קולוניא) הישן (ערב ר"ה), לפי הדפוס היחיד, פפד"מ תנ"ד.
15 ייחוס הפיוט לר"ש הבבלי נראה בטוח ביותר לפי הסגנון האופייני לו, עי' צונץ, ל. ג. 235, וקשה לה' בין הסתייגותו של דוידזון (שהוסיף סימן שאלה).
16 עי' לעיל חלק ב, א, הערה 16, 18.

מבוא למחזור בני רומא

שלומי עליון [1309] חתום בה שמואל, ואיננה במנהג אחר. היוצר לשבת תשובה, אלי שובה איומתי [א4983], אין בה שם המחבר, ואיננה במנהג אחר (17).

בערבית יו"הכ, שמע קולי אשר ישמע בקולות [1738], הוא גם כן במנהג ספרד ורומניא, והוא לרבנו האי גאון, והוא במשקל יתד ותנועות, כמו מחברת מוסר השכל, שהוא גם כן לרבנו האי (18). ודע כי במלת למרדכי, הד"ל אף על פי שנקודה שוא, היא נחשבת כתנועה, וכיוצא בזה מצאתי בקצת מקומות גם בשירי ר' יהודה הלוי, כגון [3640]:

בברית שלום וחיים	יקר יום שבת תגדיל
בין ישראל לגוים	וקדשתו ויהי מבדיל

מן וקדשתו עד סוף הפיוט, כל הרוז הוא בעל ז' וז' תנועות, ורק החרוז הראשון הוא בעל שש ושש, אבל המשורר התיר לעצמו להחשיב השוא שבמלת יקר ובמלת וחיים כאלו הוא תנועה, ואע"פ שכל יתר החטפים שבכל הפיוט ההוא (כמו השוא שבמלת וקדשתו) נחשבים כאין וכאפס (19). ונ"ל כי כשהיו המשוררים מתירין לעצמן דבר זה היו מעמידין השוא במאריך, כי כן בדיואן ר"י הלוי שבידי (חלק א' סימן שפ"ה) מצאתי שיר המתחיל

אבכה ביום צאתי / מתוך חדר ביתי [א265] (20)

והוא שתי תנועות ויתד ושתי תנועות, והבית השלישי הוא:

ואספקה בפי / בעד ימי הרפי

וכוכבי נשפי / חשכו ועל אכפי / צמתי וענתי

הנה הבי"ת בתיבת בעד והו"י הראשונה וכוכבי היא נקודה שוא כפי הדקדוק, והיא צריכה תנועה לפי המשקל; והנה הדיואן שבידי איננו מנוקד, אבל תחת האות הראשונה משתי תבות אלה יש קו קטן (בעד, וכוכבי), וכן אחשוב כי גם רבנו האי העמיד במאריך דל"ת למרדכי.

אהבת צדק ותשנא רשע [א1262], אין בו שם המחבר, ואיננו במנהג אחר.

יעלה תחנונינו [י3181] הוא גם במנהג אשכנז ופולין, אלא שבמנהג אשכנז משמיטין חציו.

במנהג אשכנז ופולין, וגם במחזור בני רומא כ"י ישן נושן שבידי כתוב יעלה ויבא

17 גם יוצר זה שייך לתקופה קדומה לפי דעת צונץ, ל. ג. נספח ע' 3.
18 צונץ עובר בקשה זו בשתיקה — היא נזכרת רק אגב אורחא ל. ג. 187 — וייתכן שגם הוא הטיל ספק בנאמנות הידיעות בכ"י וספרי דפוס המייחסות אותה לר' האי, כמו שגם הטילו ספק אם חיבר הגאון את הספר "מוסר השכל", עי' Jew. Encyclop. כרך VI ע' 154.
19 שיר זה נדפס על ידי השד"ל עצמו בדיואן ר' יהודה הלוי א' (1864) דף ל"ה ב', והוא נמצא גם במחזור ויטרי ע' 146 ובעוד מקורות.
20 כנראה עוד לא נדפס. צונץ, ל. ג. נספח עמוד 9 מסדר אותו בין יצירות המשורר לשבת איכה.

שמואל דוד לוצאטו

ויראה תמיד בלשון זכר, ובדפוסים אחרונים מנהג בני רומא וגם בכ"י גדול שבידי עשו הפעל זכר ונקבה כפי מה שהוא השם הבא אחריו, אבל בדפוסים קדמונים ובקצת כ"י נמצא יעלה ויבא, תעלה ותבא, בסדר בלתי מסכים עם הדקדוק.

או"א היה עם פיפיות [א4821] הוא גם במנהג אשכנז במוסף ר"ה ויו"ה, ודע כי במחזורים כ"י במנהג אשכנז כתוב כמו במנהג בני רומא גשים מול שוד להלחמה, ושוד הוא כנוי לשטן, והאחרונים החליפו וכתבו גשים מול ארן הקדש באימה. ודע כי במקום שכתוב במנהג אשכנז בפיוט אשא דעי בצדק (במוסף יו"ה) [צ"ל יום א' דר"ה] [א7745] ואם שוד יעלזו, בפירוש המתוזר כ"י קדמון שבידי מצאתי ילעזו, והכוונה אם השטן יקטרגהו ויוציא לעז עליו.

הסליחה דלתיך הלילה [2607], חתום בה דויד (וצ"ל והבט משמיד, וכן הוא בכ"י ודפוסים עתיקים). והוא דוד בר אלעזר בקודה, הידוע במנהג ספרד. ודע כי הסליחה הזאת איננה במנהג ספרד⁽²¹⁾, ובכל מחזור בני רומא לא נמצא פיוט חתום בו דוד או דויד, אלא זה, ועוד אחר, שהעתקתי מכ"י הנמצא בעיר מודינא, תחלתו: אליך נשאתי את עיני היושבי בשמים, נוראותיך גלה, וחסד אשר מעולם הפלא, כי גדול מעל שמים [א5079]. ועוד דוד אחר נמצא במנהג בני רומא, והוא דוד בן הוגא, שעשה יוצר ליום ראשון של פסח (בכ"י ובדפוסים קדמונים), תחלתו אדבר מישרים [א460], וחתום בו בן הוגא הכ"מ, והטעם (כאשר הודיעני ידיד נפשי הרב הגדול החכם המופלא מוהר"ר שלמה יהודה רפאפורט נ"י) שהפייטן היה עומד בתוך י"ב חדש למיתת אביו, ולפיכך אמר עליו הריני כפרת משכבו.

יום יעלה נקראה [י1797], היא במשקל שש ושש תנועות, וחתום בה יוסף. בבית האחרון צריך לקרוא: פתוך תאוותיך יעלה, טמוך בחבך הבלי ילדותיך, טמוך בחולם ולא בשורק.

ישראל בחירי אל [י4216], אין בה שם המחבר, וגם היא במשקל שש ושש תנועות. יח אשר גאה גאה [י780], חתום בה יוסף, וגם היא במשקל שש ושש תנועות. ברוך אלהי עליון [ב1421], חתום בה בנימן, וגם היא במשקל שש ושש, ומליצת אלהי עליון זרה, ומשפטה אלהים עליון. ולא מצאתי הסליחה הזאת בספרים כ"י, רק בא' מצאתיה נוספת בגליון בכתיבה מאוחרת⁽²²⁾.

ירצה עם אביון [י3917], חתום בראשה יצחק, והיא גם במנהג ספרד, ואפ"ם וטריפולי, וגם היא במשקל שש ושש. ולא מצאתיה בספרים כ"י, רק באחד היא בגליון בכתיבה מאוחרת, ונראה כי בדורות אחרונים לקחנה בני רומא ממנהג ספרד, ואולי היא לרבי יצחק בן גיאת⁽²³⁾.

אברהם מהענווים, ע"י לעיל חלק ב', א הערה 30.
23 השערת השד"ל אושרה ע"י צונץ, המייחס גם הוא את הסליחה לר"י נ' גיאת. לפי דעתו היא שייכת לקרובתו לשחרית יוה"כ, ע"י ריטוס 110. ל.ג. 412.

21 אבל היא נהוגה אצל התימנים ובמנהג פאס, וכנראה רבו בה השינויים. על נוסח שונה שבמנהג אפ"ם ע"י קרית ספר ל' ע' 133.
22 לדעת צונץ, ל. ג. 354 מחברה הוא ר' בנימן בר

מבוא למחזור בני רומא

מרשות לנשמת, שהי לאל יהודה [802], התום בה שלמה, והוא בן גבירול, והיא גם כן במנהג רומניא ובכ"י והראן, והיא במשקל יתדות ותנועות, ולא מצאתיה במחזורי בני רומא כ"י, רק באחד מצאתיה בין פיוטים רבים הנוספים בסוף הספר (24).

מי העומד בהראה [מ1028], חתום בו משה כהן... חזק, ולא מצאתיו בספרים כ"י (25). הפיוט הזה (מי העומד בהראה) הוא בעל ח' הברות, והשוא הנע והחטפים גם הם מן המנין. המשפט הזה (למנות השוא בכלל התנועות) היה נוהג באיטליאה זה ת' שנה, ובו אחזו רבי משה ריאטי, בספרו מקדש מעט, ובדרך הזה הלכו גם כן לפעמים משוררי המזרח, כאשר תראה בפיוט ידיד נפש אב הרחמן, שהוא גם כן ח' הברות, והשוא מן המנין, וכן הוא ס' ישיר משה לר' משה כהן מקורפו, תחלתו:

ויהי בימי מלך אחשורוש
אשר נטה און לדבר המן
להשקותנו לען ומי רוש

ולוא שמצאתי פיוט מי העומד בהראה בדפוס שונצין שנת רמ"ו, הייתי אומר שהוא לר"מ כהן מקורפו, אבל בשנת רמ"ו ר"מ כהן מקורפו עדיין לא נולד. הרשות לקדיש, יה גמצא [1023], חתום בה יואב בר' יחיאל, ועיין למעלה רשות לבשמת לשבועות (26). השיר הזה נעשה על דרך יה שמך לר' יהודה הלוי, אך לא חש ר' יואב למספר התנועות. הפיוט הזה לא מצאתיו בספרים כ"י. אז ביום כפור סליחה הורית [א2106], וקדוש אדיר בעלייתו [ק20], גמצאים גם במנהג אשכנז וגם במנהג רומניא, והם על סדר א"ב, בלי שם המחבר. מתני אחזו חלחלה [מ2780], אינגו בכ"י ישן נושן שבידי, אבל נוסף בו בגליון. שם המחבר נראה שהוא משה בירבי בנימן, אותיות משה חתומות שתי פעמים, ואותיות בירבי פעם אחת, ואותיות בנימן מגומגמות. והנה הפיוט הזה כולל שני חלקים, האחד הוא לספר מה שהיה בזמן שבית המקדש קיים, והשני הוא להגיד כי עכשיו שאין לנו כל זה תפלותינו מכפרות במקום הקרבנות, ושליח צבור זקן ורגיל ופרקו נאה מכפר כמו כהן. לפיכך אין ספק אצלי כי נאה כעגיל חבר הרגיל אינגו מקומו הראוי לו, אבל מקומו הוא למטה אחר מורי הורוני, וכן צריך להיות: בנינים אלו וכו', מורי הורוני וכו', נאה כעגיל וכו' (ובעל קמחא דאבישונא נדחק ופירש חבר הרגיל זקן ופרקו נאה, הכל על הכהן הגדול, וזה רחוק מאד). ולפי זה אותיות בנימן חתומות על הסדר, אלא שהב"ית נכפלה (בולד נפסלים, בנינים אלו) הנ"ן והי"וד רמוזות

24 נדפס לאחרונה במבחר השירה העברית (ברודיר וינר) ע' 77; במהדורת י' דוידזון, פילדלפיה 1923, ע' 69; במהד' ביאליק-רבניצקי, ב 50; אצל שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, א 237.

25 ע"י צונץ, ל. ג. 586, והוא מצא סימן משה כהן בר סעדיה (במלים: כל הנקרא... בר שב עד ית). על תקופתו לא ידוע דבר.

26 ע"י לעיל חלק ב, א הערה 41.

שמואל דוד לוצאטו

במלת בנינים, והמ"ם והנו"ן במלות מורי הורוני, נאה כעגיל. ואמנם משה בר בנימן מצאתיו חתום בכך גזרו רבותינו לשבת קודם שבועות במחזור כ"י שבידי נכתב בשנת קצ"ב, וגם שם יש זרות בחתימת בנימן כי הסרה הי"וד ואולי הפייטן כתב ניגלית ביו"ד אחר הנו"ן. ויותר מזה לא נודע לי על זה משה האיש בר בנימן (27).

שושן עמק אוימה [765], הוא נמצא במנהג אשכנז במוסף יו"הכ, ובמנהג רומניא הוא (כמו במנהג בני רומא) בשחרית. וכן יום מימים הוחס [1837], וכן צפה בבת תמותה [373], נוהגים באשכנז בתפלת מוסף. שלשת הפיוטים האלה משונים בענין חתימתם, שאין בהם שם המחבר, ואינם על סדר א"ב, אבל הראשון חתום בו שבת שבתון, והשני חתום בו יום כפורים, והשלישי צום העשור, והם לר' אלעזר הקלירי, חתום אח"כ בפיוט אשא דעי למרחוק, הכולל המלות הנ"ל בסופי חרוזותיו, ונקדישך בשבת שבתון, ונקדישך ביום כפורים, ונקדישך בצום העשור (28).

הפסוקים שבסוף שושן עמק, שסופם ונשלמה פרים שפתינו, הנקשר עם שפתינו מדובבות, וכן הפסוקים שבסוף יום מימים הוחס, שסופם מצאתי כופר, הנקשר עם כופר פדיון גפש, אינם נוהגים עתה במנהג אשכנז, ואינם בדפוסים אחרונים, אבל נמצאים בדפוסים עתיקים וכ"י מנהג אשכנז, כמו שהם עד היום במנהג בני רומא (29).

אנוש מה יזכה [6476א], הוא ג"כ במנהג אשכנז בשחרית יו"הכ, והוא בלא חרוז ובלי שם המחבר, ונראה שהוא מהפיוטים היותר קדמונים, ונכתב באזיאה (30). ודע כי באות הקו"ף גירסת אם יהיו חרוצים ימיו מוטעית בלי ספק, ובעל קמחא דאבישונא בקש להולמה ולא הולמתו, ובשני כ"י מנהג בני רומא שבידי מצאתי קצוף בדמים ומרמה אם יהי (בלי מלת יהיו), וכן נכון. ובמנהג אשכנז בדפוסים אחרונים כתוב קצוף במרמה ודמים אם יהיה, יהיו חרוצים ימיו, וזה תקון שתקנו האחרונים; אך

בכ"י רבים וכן בדפוסים (בצורה כזו: ככתוב ה' שמעה ה' סלחה וכו' . . . ונא' קחו עמכם דברים ושיבו אל ה' וכו') באופן שרואים בבירור שהחזן דילג עליהם. תופעה מוזרה זאת (ההורסת את מיבנה הקרובה וממעטת את הבנתה) עוד לא נתפרשה כהוגן, ועי' מ' א' ליפשיץ, כתבים, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ז, במאמרו הקרובה עמ' שא—שד.

30 התוכחה "אנוש מה יזכה" הוספה היא לקרובת הקלירי, כמו שהיא משמשת כהוספה לקרובת משולם בן קלונימוס במנהג אשכנז, וברור שהיא קדומה מתקופת משולם, ואולי גם מהקלירי, אבל לא לא ידי המדפיסים קבעוה שם, כמו שכתב דוידוון, אלא היא נמצאת בכתבי היד העתיקים בשני המנהגים. במחזור רומניא לא נתקבלה. תוכחה דומה פחות קדומה (בחרוז) "אנוש איך יצדק" (א4016) נתקבלה במקומה (במחיה) במוסף יו"כ רק במנהג פולין.

27 עי' צונץ, ל. ג. 455—457, שם הוא גותן רשימת יצירותיו. לפי דעתו של צונץ שייך המחבר למאה ה"ב (אם אינו קדום יותר), ובפיוטיו נמצאים כל הסימנים האופייניים של תקופתו.

28 הקרובה לשחרית יו"הכ לר' אלעזר הקלירי — שושן עמק אוימה, כצ"ל וכ"ה בכ"י ובדפוסים עתיקים, וכן כתב השד"ל, אף על פי שבדפוס ליוורנו נתקבל השיבוש "איומה" הנמצא גם בכמה מהדורות מחזור אשכנז — היא תוארה בפרוטרוט ע"י צונץ, ל. ג. 54—57, ואחריו על ידי דוידוון, אוצר ג, 439—441. צונץ גותן שם רשימת הפיוטים הכלולים בה במחזורי אשכנז (פולין), רומא ורומניא, שמספרם מגיע לחמישים ותשעה, ורובם הוכנסו מבחוץ ואינם שייכים למחבר עצמו.

29 כנראה הושמטו הפסוקים באשכנז החל מהמאה ה"ד או ה"ט, ואף שהם מופיעים עוד בכל כ"י וגם בדפוסים עתיקים מחמת שיגרה, נתקצרו

מבוא למחזור בני רומא

בדפוסים עתיקים (שונצין סלוניק ואויגשבורג) כתוב קצוף במרמה ודמים אם יהי, הרוצים ימיו במספר.

אשא דעי למרחוק [א7753], התום בו אלעזר בירבי קליר, והוא גם במנהג רומניא בשחרית יו"הכ, ובמנהג אשכנז הוא במוסף, ומלות שעון באת מרחוק, הכוונה בהן להשען בזכות האיש אשר בא מרחוק, הוא אברהם, וצריך לנקד בַּאת, וכן הוא במנהג אשכנז.

אין ערוך אליך [א3071], הוא ג"כ לר' אלעזר הקלירי, וחתום בו שתי פעמים אלעזר (את להשי ענה נא וכו', אדון לקול עמך וכו'). והוא גם ברומניא בשחרית יו"הכ, ובאשכנז במוסף.

אשפכה לפניך שיחה [א8162], א"ב בלי שם המחבר, ואיננו במנהג אחר.

אל שת מאז מעונו [א4074], א"ב, והוא גם ברומניא.

אשר אימתך באראלי אומן [א8178], א"ב בלי שם המחבר, והוא באשכנז במוסף (31).

מעשה אלהינו אדיר בויעודו [א1068], א"ב ותשר"ק, והוא גם כן ברומניא ואפ"ם, ובמנהג פולין הוא במוסף, אלא שאין שם מעשה אנוש, אלא בית אחד, והוא משונה ממה שבמנהג בני רומא (32).

אמרו לאלהים אל מלך בעולמו [א5860], א"ב ושבע אותיות כתובות שתי פעמים, כי כל בית מסיים באחד מפסוקי הודו לה' קראו בשמו (ד"ה א' י"ו) שהם כ"ט פסוקים, והנה תחלה כפל הפייטן אותיות מנצ"פך הכפולות בצורתן, והואיל ואינן אלא חמש, והוא היה צריך לשבע כפולות, כפל לבסוף השי"ן והתי"ו. הפיוט הזה נמצא במנהג פולין במוסף, אך לא כלו, אלא עשר חרוזות ראשונות והאחרונה, ומלבד זה חרוזה תשיעית היא משונה, ונוסח בני רומא הוא יותר קשה ויותר קדמון, ונוסח פולין אינו אלא תקון שתקנו האחרונים.

אמיצי שחקים ממעל [א5708], א"ב כפולה, ובאשכנז ופולין הוא במוסף.

כי אמרתך לא תפיל [א185], א"ב, ואיננו במנהג אחר, וכן אך אומרים לפניך [א3211] (33), וכן באנף לא תאניפנו [א59].

האשכנזי העתיק כמו שהוא קיים בכ"י אחדים. בקהילות אחרות נהגו לסדר את חרוזי "מעשה אנוש", כולם או חלקם, לפני החרוז האחרון של הפיוט "מעשה אלהינו", ולהתחיל אחרים את החרוז האחרון במלים "אבל מעשה אלהינו" כ"ה בכמה כ"י וכו"ה עד היום במנהג פולין, רק ששם אבדו כנראה החרוזים, והם חוזרים תמורתם על בית אחד של הפיוט הנזכר "אין מי בשחק" מהשחרית שלהם, ובזה יוצא בית זה שונה ממחזור רומא כמו שכתב השד"ל.

33 "כי אמרתך לא תפיל", מחברו יניי, ע"י פיוטי יניי, מהד' זולאי, ע' שלג. — אך אומרים לפניך" נמצא גם במנהג פולין כחלק הקרובה "שושן

31 פיוט זה נמצא בגניזה כחלק מקרובת יניי ליום הכפורים, ואין סיבה להטיל ספק שהוא מחברה. ע"י פיוטי יניי, מהד' זולאי, ע' שלג.

32 הפיוט הוא אחת מהיצירות על הנושא "מעשה אלהינו" — מעשה אנוש" — יצירה דומה נמצאת באשכנז בשחרית יו"הכ "מ"א אין מי בשחק יערך לו" [א3059], ומסתמא היו עוד כאלה, כמו בנושא "מלך עליון" — מלך אביון" שרבו בו העיבודים — וקשה לומר אם הוא שייך לר"א הקלירי. במנהג רומא באים החרוזים "מעשה אלהינו" ו"מעשה אנוש" בסירוגין, במנהג רומניא באים אלה (בסדר א"ב) לחדד ואחרים אלה (תשר"ק) לחדד, וזה היה כנראה גם המנהג

שמואל דוד לוצאטו

המכירים [א762], תשר"ק, והוא גם ברומניא.
אלי מרום אומרים הלולו [א2944], א"ב, והוא באשכנז ופולין במוסף, אבל בחילופי נסחאות.

מי יערוך אליך מענה לספר [מ1110], הוא גם ברומניא ובאשכנז במוסף, אלא שבאשכנז השמיטו ויקראו זה אל זה וכו' הכולל א"ב משולשת וששה ועשרים סמ"ך, ובמחזור בני רומא כ"י ישן נושן שבידי הסיום ההוא (ויקראו זה אל זה) איננו, והוסיפוהו אחר כך בגליון, אבל בכ"י אלמנצי (נכתב קודם שנת נ"ז) הוא כתוב בפנים כמו בספרי הדפוס (84).

אל ברוב עצות תכן את רוח [א3513], עד יהס כל בשר, הוא חלק מהקדושה שבמנהג אשכנז, והוא לרבנו משולם בירבי קלונימוס (85) (והוא לדעת רפאפורט היה בעיר לוקא, ואחד מזקניו רבי משה בא עם קרלו מאניו מלוקא למגנצא, והפיץ מעינות התורה באשכנז, ומשם בצרפת), ויש כה וכה חלופי נסחאות בין מנהג למנהג, כגון באשכנז אליך אל באמן אשא את הנפש, ובמנהג בני רומא כאומן, וכן בפירוש מנהג צרפת כ"י שבידי מצאתי: כאומן, כמו ויהי אומן. ובמקום אייחד זכרך גשף ושחר תמיד, גירסת מנהג אשכנז (גם בדפוסים עתיקים) היא אייחד זכרך תמיד שחר וגשף, וזו היא בעיני הגירסא הנכונה, כי נתכוון הפייטן להחריז בסוף הפיוט גשף עם נפש, כמו שעשה בדף שאחר זה (במנהג אשכנז) בסוף פיוט אליך תליות עינינו [א5095], באמרו תתרומם מגשואי רחם, מה אדיר שמך, וכיוצא בזה בסוף געילה כמנהג בני רומא (והוא במנהג אויניון בערבית ובמוסף ובמנהג אלגזאייר ערבית ושחרית, ובכ"י והראן בערבית) אשמינו תבלע במצולות שועל [א8102].

האוחז ביד [ה19], א"ב כפולה, והוא באשכנז במוסף ר"ה ויו"ה (86).

האומרים אחד [ה25], א"ב, והוא באשכנז במוסף, בחילופי נסחאות (87).

הפייטן ולפי מנהג אשכנז העתיק במקום הנור סח הנהוג אצלם ("אז בקול רעש גדול" או "כבודו מלא עולם"), אבל בתקופה מאוחרת יותר הקפידו שלא לבטל את הנוסח הרגיל וסידרו את הפיוטים על ידו או, כמו במחזור רומא, בסוף הקדושה. — אשר למחבר הפיוטים, העובדה שהם נמצאים במחזוריים בסוף הקרובה "אימך נשאתי" לר' משולם בר קלונימוס אינה יכולה לשמש ראיה שהם שייכים לו, כי מעולם לא היססו הקהילות להרכיב את תפלותיהם מיצירות שונות ולהכניס לתוך הקרובות פיוטי מחבר אחר. לפי סגנונם שייכים הפיוטים ליניי או לאלעזר בר' קליר, ועי' על זה זולאי, ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ו' (תש"ו) ע' רח הערה 17.

36 מחברו יניי, והוא חלק מקרובתו ליום הכפורים, עי' פיוטי יניי, מהד' זולאי, ע' שלו.

37 גם הוא מיצירות יניי, עי' מהד' זולאי ע' שמ.

עמק" (תחילתו שונה קצת: אך אומרים בחין לפניך), וכן הוא נמצא בכמה כ"י מנהג אשכנז. 34 נראה בעליל שהחלק "ויקראו זה אל זה" תוספת מאוחרת היא (לקוחה מסילוק אחר?), שכן גם בלעדיו מסתיים הסילוק בשלמות "להעריך להקדיש לעתיק ימים. יחד שלוש קדושה חותמים". — גם במנהג אשכנז נוהגין הרבה קהילות להרכיב סיום אחר על סילוק זה, היינו לקצצו בסופו (החל מהמלים "ובשורם מלאכי מרומים") ולסדר במקום השורות החסרות את החלק האחרון (החל מהמלים "ויפציח שיר כסא") של הסילוק "מי ימלל גבורות חייליך" הנהוג במנהג צרפת ובמנהג רומא במוסף. סדר זה קיים בכמה כ"י מנהג אשכנז החל מהמאה הטי"ו.

35 קדושה זו מתחלקת לשלושה פיוטים, "אל ברוב עצות" הנזכר, "תמיד תתלונן" (ת327), "אליך ועדיך יבא כל בשר" (א5062), והם באים לפי כוונת

מבוא למחזור בני רומא

אהלת מתוחים [א1509], א"ב, והוא במנהג צרפת במוסף (38).

התוכחה נפשי עוז תדרכי [נ540], לבעל חובות הלבבות (הנזכרת בשער אהבת ה' פרק ה') איננה במחזורים כ"י ואף לא בדפוסים עתיקים, רק בדפוס בולוניאה ובדפוסים שאחריו, כי אמנם לא ליום הכפורים נעשתה, אלא לכל זמן שימצא אדם את עצמו מוכן לאומרה בכוונה (39). והיא כתובה בסוף קצת סדורים מנהג בני רומא, ואחריה הבקשה הנזכרת בפרק הנ"ל מחובות הלבבות, וכבר הדפיסוה במחזור בולוניאה, אבל קיצורה הרבה ממה שהיא בכתיבת יד.

הוידוי רבש"ע קודם כל דבר [נ613], בספרים עתיקים איננו מיוחס לרבנו נסים, אך כך כתוב בראשו: וידוי של גאון, והוא גם כן במנהג ספרד, ושם הוא מיוחס לר' נסים. וכבר העיד רפאפורט כי הכנוי הכתוב כאן ראש ישיבת בבל אינו אלא טעות, כי רבנו נסים לא היה בבבל, אלא באפריקא, ודרך כבוד קוראים לו גאון אע"פ שלא היה מראשי ישיבות שבבבל. ובכ"י שבא אלי ממדינת פיס כתוב בראש הוידוי הזה: וידוי גדול לרבנו נסים זצ"ל (בלי מלות ראש ישיבת בבל) ובכ"י רוסי 1377 הוא מיוחס לרב אסי ראש ישיבת בבל, ובמנהג אלגזאייר השמיטו תחלתו עד כגנב הנמצא במחזרת (40).

או"א היה עם פיפיות, עיין למעלה ליל כפור.

הסליחה שופט כל הארץ [ש712], היא לר' שמעון [צ"ל שלמה] בן גבירול, והיא גם במנהג אשכנז ופולין (בשחרית יו"הכ ובערב ראש השנה ויו"הכ) ובמנהג ספרד (בראש השנה), ובמנהג רומניא ואויניון ואלגזאייר וכ"י והראן (41).

יהי נועם עתה [י1243] איננה בכ"י ובדפוסים עתיקים, אפילו בדפוס מנטובה שנת ש"ך, ורשום בה יצחק הלוי, ואין להחליפו עם ר' יצחק הלוי בן זרחיה, פייטן גדול בפרובינצה, אביו של הרז"ה בעל המאור (42). והנה הסליחה הזאת ושלאחריה שבץ אחזגי [ש288] (לר' שלמה ניצה, שהיה בויניציאה בשנת ת"ס) נוספו בדורות אחרונים, ויש יתרון לשניה על הראשונה כיתרון האור מן החשך.

יערב חין ערכנו [י3267], אין בה שם המחבר (43), והיא גם במנהג רומניא, ומצאתיה גם כן במחזור אשכנזי כ"י על קלף אשר בבי"הכ אשכנזים בק"ק פאדובה, במנחת יו"הכ.

ולאחרונה ביאליקירבניצקי במהדורה שלהם. מאידך גיסא רושם צונץ, ל. ג. 312, את הסליחה בין יצירות ר' שלמה בן אבון (הנקרא הנער), בנימוקים די משכנעים, אף בהסתייגות מסויימת. 42 צונץ, ל. ג. 440, מתחשב באפשרות לזהות את המחבר עם יצחק בן יעקב דה לויטיס, נכדו של ר' יהודה אריה ממדינא שגולד בשנת 1621 ופרסם שירים בשנת 1661 לערך. 43 ייתכן שבבית הראשון מסתתר השם יהואל (יערב חין ערכנו הגיגנו אל תבזה), ע"י צונץ, ל. ג. 232.

38 לפי דעת צונץ, ל. ג. 57, הפיוט שייך לר"א הקלירי.

39 נדפסה בצורה שירית על ידי ברודיוינר, מבחר השירה העברית, ע' קי.

40 האשכנזים נוהגים לאמרו בתפלת ערב ראש חדש (הנקרא אצלם יום כיפור קטן) על פי הטופס הלקוח מספר שערי ציון לר' נתן נטע הנובר, מאה י"ז.

41 שאלת המחברות עדיין לא נפתרה. השד"ל הולך לפי המסורת המקובלת ומייחס את הסליחה לר' שלמה בן גבירול, ואחריו הלכו חוקרים אחרים

שמואל דוד לוצאטו

ביום עשור קראתיך [ב500], חתום בה בלעם, והוא שם משפחה בספרד, ר' יהודה ן' בלעם היה מדקדק ומפרש גדול, קודם הראב"ע. הסליחה הזאת היא ג"כ בשפתי רבנות (מנהג טריפולי). ובמנהג ספרד יש סליחה אחרת חתום בה בלעם, תחלתה בזכרי על משכבי [ב296], והיא ג"כ ברומניא ובכ"י והראן. ועוד שלישית יש במנהג רומניא, תחלתה יום זה למרום שאו בלב נכון עיניכם [י1729] (44).

שחר קמתי להודות [ש849], היא לר"ש גבירול, והיא גם באשכנז ורומניא ובשפתי רבנות.

בני ציון היקרים [ב1003], ביום הלבנת פשעי [ב479], חתום בהן בנימן, ואינן במנהג אחר, ואין ספק שהן לר' בנימן איש רומי (45).

ישן אל תרדם [י4132], היא לרבי יהודה הלוי והיא ג"כ במנהג ספרד ואלגזאייר ומוגפלייר ובכ"י והראן ובדיואן ר"י הלוי אשר בידי כ"י. ודע כי הנוסח הנדפס במחזורי בני רומא הוא כנוסח הנדפס במנהג ספרד, אבל הבית שתחלתו דל (או דלים) אשר עפר יסודם איננו במחזורים כ"י, ובמנהג אלגזאייר הבית שתחלתו דמעות תזיל עינך איננו, ויש במקומו דלים אשר עפר יסודם. אבל בדיואן ובכ"י והראן ובמנהג מוגפלייר הנוסחא משונה מאד, וראשי הבתים כך הם: ישן, הקץ, לאשר עפר יסודם החכמה מאין, וצא, יה אהיה, שלשה בתים אחרונים חתום בהם לוי והה"א שבתחלת הבית השני היא ה"א אחרונה יהודה, ואותיות יהוד הן בבית הראשון (ישן, הרחק, ושור דרכי). ואין ספק כי מאמר דל (או דלים) אשר עפר יסודם החכמה מאין, אין לו הבנה, מה שאין כן באמרנו לאשר עפר יסודם החכמה מאין (46).

יצו האל לדל שואל [י3497], גם היא לרבי יהודה הלוי, והיא גם במנהג ספרד ורומניא וכ"י והראן, וגם הקראים קבלוה והכניסוה בסדר תפלות שלהם, חלק ג' דף ט"ו (47).

יה צור עולמים [י1065], לא נרשם בה שם המחבר, ואיננה במנהג אחר, והיא נמצאת גם בכ"י קודם שנת ג"ז, אבל בכ"י ישן נושן שבידי איננה, והוסיפוה בגליון. ידידי אל ברכוהו [י469], חתום בה יצחק, ואיננה במנהג אחר (48).

ביום כפרת עוני [ב494], חתום בה בנימין, ואיננה במנהג אחר, ונראה שהיא לר' בנימן איש רומי (49).

יחידתי בצרתי [י2667], חתום בה יוסף, ואיננה במנהג אחר.

מולך מוגי [י773], חתום בה משה הקטן, ונראה שהוא ר' משה אבן עזרא (50).

ע' 27, ונדפסה על ידי ברודי, דיואן רי"ה, ג 183.
48 מחבר סליחה זו הוא ר' יצחק אבן גיא, עי' צונץ, ל. ג. 412.

49 עי' הערה 44.

50 לפי דעת צונץ, ל. ג. 403, 614, יצירת מחבר בלתי ידוע. מאידך גיטא נדפסה הסליחה בין יצירות ר' משה אבן עזרא על ידי ש' ברנשטיין במהדורתו של משה אבן עזרא, שירי הקדש, ת"א תשי"ז, ע' קסד.

44 גם לדעת צונץ, ל. ג. 200, ג' סליחות אלה הן היצירות היחידות שאפשר לייחס בבטחון ליהודה בן בלעם.

45 הוא ר' בנימן ב"ר אברהם מהעונים, עי' לעיל חלק ב, א הערה 30.

46 נדפס ע"י ברודי, דיואן ר' יהודה הלוי, ב 203, ולאחרונה ע"י שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס א 517.

47 הסליחה נמצאת מבוזאת על ידי ר' דוד אבודרהם (מאה י"ד), עי' תשלום אבודרהם מהד' פרינס,

מבוא למחזור בני רומא

יציץ צור [363], חתום בה ישעיה, ואיננה במנהג אחר, ונראה שהיה המחבר איטלקי (51). ובמחזור בני רומא כ"י שבידי מצאתי פתיחה לסליחות, תחילתה: איכה שפתי אהיה פותח [2921א], חתום בה ישעיה בירבי מלי חזק. ודע כי יציץ צור היא שקולה במשקל שש ושש תנועות, בלי הקפדה על היתדות (כמו שהן רוב סליחות משוררי ספרד), אלא שהאחרונים תקנו כה וכה הלשון והשחיתו המשקל, ובמחזור כ"י שבידי מצאתיה כתקונה, והנני מעתיק כאן חלופי הנסחאות אשר מצאתי בכ"י ההוא: וישגיח מפתחו (בלי מלת אל), ניבי ערכו, יהיה ארחו, אשתך היתה קרואה, וספר כריתות תתה, פְּדָה (לא פְּדָה, והוא דבק עם פליטה הנמצאה, הגהה זו מלבי היא, כי הס' איננו מנוקד), שפוך את שצפך וקצפך (מלשון בשצף קצף) לאדום משמים, תניחהו (הת"יו צריכה להנקד שוא), בנד בכפל, שְׁכַן (כך צ"ל, לא שְׁכַן [כ' דגושה], והכוונה במקום האופל שהוא שוכן בו האר סביבותיו אורה), אל יהיה לו אויבו (כן צ"ל, אע"פ שגם בכ"י כתוב אל יהי), ודלתיהם (לא ודלתותיהם).

שרי קדש היום [2184], אין בה שם המחבר, והיא גם במנהג אשכנז (52), ודע כי במקום בהיותם מזבחותי, כתוב במנהג אשכנז בהיותם במ מזבחות, וצ"ל בהיותכם מזבחותי, וכן מצאתי במחזור אשכנז כ"י ביד הגביר גבריאל טריאסטי, וגם במחזור כ"י אשר בבי"ה אשכנזים פה ק"ק פאדובה, וזה כי הפייטן רצה לסיים החרוזה בפסוק למה אשכל גם שגיכם יום אחד, על חרבן בית ראשון ושני, לפיכך הסב הדבור אל המזבחות, ואמר בהיותכם מזבחותי, וכן אמר אח"כ לשומכם חרבה, לנכח המזבחות, ובמנהג אשכנז לשומם, והוא טעות.

יום שבת וכפורים [1932], חתום בה יצחק, ואיננה במנהג אחר (53). ישראל עם קדוש [4239], א"ב, ואיננה במנהג אחר, ואולי היה שם הפייטן ישראל, לפיכך עשה תחלתה וסופה ישראל.

לא בקשתי אל אבטח [24], חתום בה יצחק, ואיננה במנהג אחר (54). אל נכספתי לראותך [3916א], חתום בה אברהם, ונראה שהיא לראב"ע, והיא גם כן ברומניא, ובשפתי רננות ובכ"י והראן. ונראה כי רצה ראב"ע לכבד אדם שהיה שמו משה, והוסיף אחר חתימתו חרוזה אחת חתום בראשה משה (מחרפי שמך הרוס) (55). בליל על משכבי [734], היא לרבי משה בן עזרא, ונמצאת בדיואן שלו אשר בידי,

53 לפי צונץ, ל. ג. 412 מחברה יצחק בן גיאת. היא נמצאת גם במנהג צרפת ורומניא.

54 גם סליחה זו שייכת לר' יצחק בן גיאת לפי צונץ, ל. ג. 412, והיא גם במנהג צרפת וארם צובה.

55 השערת השד"ל לא קיבלה צונץ וחידונו, והם רושמים את הסליחה כיצירת אברהם בלתי ידוע. ע"י צונץ, ל. ג. 392. לפי דוידוון ייתכן שכתרו "משוך ברצונך" ובחרו "מחרפי שמך הרוס" מסתתר הסימן "בר משה".

51 מחבר הסליחה הוא ר' ישעיה ב"ר אליה, נכדו של ר' ישעיה מטראני, מחבר פסקי הלכה לכמה מסכתות הש"ס, ע"י צונץ, ל. ג. 363. לעומת זאת שייכת הסליחה "איכה שפתי אהיה פותח" לזקנו, ע"י צונץ 336.

52 הסליחה נמצאת במחזורי צרפת מהמאה י"ג וברשימת הסליחות בסידור טרוייס, ולכן היא שייכת למאה י"א או י"ב, ע"י צונץ ל. ג. 222.

שמואל דוד לוצאטו

ובשפתי רננות ובכ"י והראן וברומניא כ"י שבידי, ובכלם התבה הראשונה היא בליל, לא בליל, וכן צ"ל בעבור המשקל (56).

אלהי קדם מעונה [א4544], היא לראב"ע ונמצאת גם במנהג ספרד וברומניא ושפתי רננות, וגם בסדור הקראים (57).

יעירוני רעיוני [3155], היא לר' יהודה הלוי, ונמצאת במנהג ספרד וברומניא ושפתי רננות ובכ"י והראן וגם בסדור הקראים (58).

יה למתי צפנת [948], גם זו לרבי יהודה הלוי, והיא גם ברומניא ובשפתי רננות ובכ"י והראן (59).

בקר אערוך לך ואצפה [ב259], א"ב, ובין כל שתי אותיות מהא"ב חתום אות אחת משם המתבר, והוא בנימין בר אברהם, ובכ"י עתיקים איננה, ועיין רשות לנשמת לפסח (60).

אז מקדם הקדמת תשובה [א2159], א"ב, ואחר כך חתום בה בנימין (61).

אין לי בטחון כי אם עליך [א3035], א"ב, ואח"כ בנימין מלא יו"ד (62).

יוסף אשר מקדם [י2143], א"ב, ואח"כ משה בר יוסף, ועיין למטה מצרי ערי יצרי.

את ה' בהמצאו [א8496], איננה בכ"י ישנים, והיא לר' אליה בר שמעיה, והיא במנהג אשכנז בין ר"ה ליו"ה.

אנוש מה יצדק [א6477], א"ב בנימין.

בעשור יום גילות [ב1153], חתום בה בנימין (63).

דרשנוך בכל לב [ד380], חתום בה דניאל (64).

מצרי ערי יצרי [מ2171], משה בן יוסף, ועיין למטה אזנו יצורי אלי.

שוכני בתי חומר [ש632], היא לר' שלמה גבירול, והיא גם במנהג ספרד ורומניא ואלגזאיר ובשפתי רננות ובכ"י והראן, וגם בקצת סדורים מנהג אשכנז בתחנות

אחר התפלה (65).

אזנו יצורי אלי [א2352], א"ב משה נ' יוסף בעיר רומי, ודע כי חרוזת השב גמולו צריכה להיות מאוחרת לחרוזת מאז בו כלאתני, וכן הוא בספרים כ"י, ואין ספק כי

סליחה זו נהוגה אצל האשכנזים למנהגיהם בצום גדליה, וקודמת לה פתיחה שהשמיטו במחזור רומא: הורית דרך תשובה לבת השובבה / בין כסא לעשור עדיך לשובה / השיבנו ה' אליך ונשובה.

62 גם סליחה זו שייכת לבנימן בר זרח, עי' צונץ, ל. ג. 240.

63 צונץ, ל. ג. 354, מייחס סליחה זו לבנימן בר אברהם מן הענוים.

64 המחבר הוא דניאל בר יחיאל ממונטלצינו, עי' צונץ, ל. ג. 367.

65 נדפס על ידי דוידזון, מחברת משירי קדש . . . , פילדלפיה 1923, 61; במהדורת ביאליק-רבינצקי

ב, 87, ולאחרונה שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, א 231.

56 נדפס במבחר השירה העברית (ברודי-וינר) ע' קכח ולאחרונה בספר משה אבן עזרא, שירי הקדש, מהד' ש' ברנשטיין, ת"א תש"ו, ע' מז.

57 נמצא גם בדיואן של ראב"ע (בלתי ידוע בזמן השד"ל), מהד' איגר 211, ונדפס לאחרונה על ידי שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, א 618.

58 נדפס על ידי ברודי, דיואן רי"ה, ג 182.

59 מבואר על ידי דוד אבודרהם (תשלום אבודרהם, מהד' פרינס, 142) ונדפס על ידי ברודי, דיואן ר' יהודה הלוי, ג 304, ולאחרונה על ידי שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, א 477.

60 עי' לעיל חלק ב, א הערה 30.

61 המחבר הוא בנימן בר זרח, עי' צונץ, ל. ג. 241.

מבוא למחזור בני רומא

זה משה האיש איננו ר' משה קמחי (שהיה גם הוא בן יוסף), ואיננו מארץ פרובינצה, אבל היה מעיר רומי (66).

אודך ה' כי אנפת בי [א1624], א"ב כפולה, וא"כ ראשי החרוזות ימזרה, ובספרים כ"י במקום מעדני הבטחת, כתוב עדני וצעירי הבטחת, ולפי זה יהיה ראשי החרוזות יעזרה, ובסוף כתוב חזק והפרח וכו', וזה סימן שקודם לכן נרשם שם המחבר. ובקצת דפוסים עשו ציוגים לאותיות מפוזרות כה וכה, והעלו בידם אלעזר קליר, אך אין כן דרך הפייטן הגדול לרשום שמו באותיות מפוזרות (67). ודע כי במקום אנחה שברתני [בית פתוחה ריש שוואית] צ"ל שברתני [ריש פתוחה תיו שוואית], וכן הוא בכ"י ישן נושן שבידי, ובאחרים כתוב שוברתני, והוא בינוני והוא נכון ג"כ.

את פני מבין צפוני [א8585], א"ב, משה ברבי חייה חזק ואמץ, והיא ג"כ במנהג רומניא, ובמנהג רומניא יש עוד פיוטים אחרים מהפייטן הזה, ואחד מהם נתקבל גם כן בסדור הקראים (68).

ארעדה ואפתחה [א7673], א"ב, בלי שם המחבר.

אלהי אל תבישני [א4360], אלהי אל תדינני [א4362], ה' (צ"ל אדני) אך בר [א645], שלשתם בא"ב בלי שם המחבר, ושלשתם במשקל יתד ותנועה.

אלהי אל תדינני, נמצא ג"כ במנהג ספרד ורומניא ואויניון, והוא מיוחד בקצת כ"י לר"ש גבירול, והוא מובא בחובת הלבבות שער הכניעה פרק ז' (69).

אקום חצות לילה [א7337], א"ב בנימין בר זרח, והוא ידוע במנהג אשכנז, ואיננו רבי בנימן איש רומי.

ביום שבתון [ב515], וכן בעלות יום החקר [ב1137], חתום בהן בנימין מלא יו"ד (70).

שביה עניה [ג213], חתום בה שלמה, ואולי הוא בן גבירול, והיא גם כן במנהג אשכנז [צ"ל פולין] בשבת ראשון אחר פסח (71).

שכולה גלמודה [ג1147], חתום בה שמואל הרופא, ובסדר תחנונים ללילי אשמורות מנהג איטליאני (וינציאה תק"ך) כתוב בראשה: פזמון נאה לנועם שביה עניה מרבי שמואל מקסטיליינו הרופא איש מנטובה (72).

68 פייטן זה, יליד ארצות המזרח ומחונך בספרד, שייך למאה י"ג, ע"י צונץ ל. ג. 338.

69 בקצת כ"י מיוחד לר' יצחק בר לוי בר מר שאול מאליסנה, מהמאה י"א, וע"י צונץ, ל. ג. 187.

70 לפי דעת צונץ מחבר שתי הסליחות בנימן בר אברהם מהעניים, ע"י ל. ג. 354.

71 במחברות ר' שלמה בן גבירול מכירים כל החוקרים. הפיוט נכתב במקורו כ"גאולה", וכן הוא נמצא במנהג פולין. הוא נדפס במהדורת ביאליק-רבניצקי ב 28, ולאחרונה אצל שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס א, 247.

72 הסליחה עוד איננה במחזור בולוניה ש"ן. המחבר הוא איש המאה ה"ט, ע"י צונץ, ל. ג. 417.

66 זוהי גם דעת צונץ, ל. ג. 346, והוא רושם את הפייטן משה בן יוסף איש רומי בין פייטני המאה הי"ג ומייחס לו, כמו השד"ל, את הסליחות "יוסף אשר מקדם", "מצרי ערי יצרי", "אזנו יצורי אלי".

67 השד"ל צודק בטענתו שהסליחה אינה שייכת לר"א הקלירי, אף כי אחר כך (ליט. בל. ח"ו 684) חזר מדעה זו והתחשב באפשרות שהיא שייכת לו. — צונץ, ל. ג. 246, קובע את הסימן אליעזר חזק (הסימן יוצא מהמלים אמונה-לחבל-עדני-זהב-רבה). צונץ מעיר שהיתה ידועה לראב"ע, והוא ראה בה יצירת הקלירי (בפירושו לקהלת ה א).

שמואל דוד לוצאטו

אדם איך ינקה [א1139], א"ב בלי שם המחבר, והיא ג"כ במנהג רומניא.
איום ונורא [א2969], א"ב.
אמרתי לפושעים [א5965], א"ב, והיא ג"כ במנהג רומניא, ובמנהג אשכנז לא נמצאו
מן הפיוט הזה רק אותיות אב"גד.
יום אמיץ זה [א1610], א"ב. יום אתא לכפר [א1628], א"ב, והוא במנהג רומניא, ובמנהג
אשכנז במוסף.
אהלך בקול רם [א1506], א"ב, והוא גם במנהג אשכנז (ז²³).
מוסף. אשען במעש אזרח [א8145], הוא גם כן במנהג רומניא, ובשני כ"י שבידי
כתוב בראשו: מוסף ליום כפור לר' יוחנן הכהן, ובכ"י אלמנצי כתוב: מוסף לצום כפור
לר' יוחנן הוקן. והנה אשען במעש אזרח הוא על סדר א"ב, ובסוף הא"ב לעולם יסלח
ויכפר, חטאינו, נועדנו, נמצא, ר"ת יוחנן, ואח"כ תמה בלוי' עדנה על סדר תשר"ק,
ואח"כ חטאתו היום תעביר, כרחום, הדרכך, נחננו, ר"ת הכהן. אהלך אץ תם לישב, הוא
על סדר את"בש.
אליך נשאתי את עיני [א5077], א"ב כפולה, ואחר אות ג' כתוב יופרו ויוסלחו חטאינו
וכו' ר"ת יוחנן כהן.
אות קדושיך אמנתי [א2056], א"ב מרובעת; בכל שלש תבות, הראשונה והשלישית
על סדר א"ב. אנא אזון [א6175], א"ב.
אשר אימתך [א8177], א"ב כפולה, במלות תכופות זו לזו, ובמקום בחצי שחקים
צ"ל בחצי ברקים, כמו שהוא בספרים כ"י.
אמרו לאלהים [א5861], א"ב, ושמונה חרוזות (מנסעפצק) חסרות, וגם בכ"י
עתיקים לא מצאתים.
אשר יראתך [א8273], א"ב. בתגרת שור לא תריבנו [א1948], תשר"ק במלות תכופות.
המכירים אומצך [א761], א"ב במלות תכופות.
אור נגה עטיית מעילו [א1977], א"ב, והוא גם ברומניא. מי ימלל גבורות חייליך
[א1095], הוא גם ברומניא, ושם הוא ארוך יותר.
המאמירים באימה [א736], א"ב משולשת באותיות תכופות. אזרת עוז [א2377], א"ב (ז²⁴).

במנהג אשכנז כתוספת לקרובת הקלירי, וכן
נמצא הפיוט "המכירים אומצך" בכ"י אשכנז
נדירים, וכנראה גם הוא היה במנהג אשכנז
העתיק. "אור נגה עטיית מעילו" היה נהוג
במנהג צרפת. הסילוק "מי ימלל גבורות חייליך"
היה שייך כנראה לקרובה "שושן עמק", בה
נשמר במנהג צרפת ורומניא (ובמנהג רומא
ואשכנז החליפוהו לסילוק אחר, "מי יערוך
אליך", ע"י לעיל הערה 34). "המאמירים באימה"
נמצא בקצת כ"י אשכנז ובא שם במקום פיוט
אחר, "האומרים אחד", הנמצא במנהג רומא
בשהרית יום הכיפורים.

73 השערת צונץ (שהוא מבטא אותה בהסתייגות)
שהפיוטים בסוף תפילת שחרית (אמרתי לפושעים,
יום אמיץ, יום אתא, אהלך) הן יצירות ר"א
הקלירי ושייכים לקרובה, מתקבלת על הדעת.
74 גורל הקרובה "אשען במעש אזרח" לר' יוחנן
הכהן דומה לגורל קרובת ר"א הקלירי: הקהילות
השתמשו בה בחופש גמור והשמיטו ממנה והוסיפו
עליה והחליפו חלקיה בפיוטים זרים כפי טעמם,
עד שהיום קשה לקבוע אלו הפיוטים השייכים
אליה. מחמש עשרה היחידות הרשומות אצל
צונץ, ל. ג. 99, ייתכן (לפי דעתו) שכמה מהן
שייכות לפייטן. — הפיוט "אנא אזון" נמצא

מבוא למחזור בני רומא

סדר העבודה (אזכר סלה) [א2272] והרשות שלפניו (באור דברי גכוחות) [ב28] אינם במנהג אחר ואין בהם שם המחבר, והם נבדלים מכל שאר הפיוטים במלת 'ולא' החוזרת בסוף כל בית. הרשות היא בחרוזים, ועל סדר א"ב, אחר אות ב' (באור, בבינה, בגוד וכו'). סדר העבודה הוא בלא חרוז, והוא על סדר א"ב, כל אות ח' פעמים, חוץ מאות ת' שהיא י"ו פעמים (י^ט).

יהי רצון מלפניך [י1339], א"ב משולשת במלות תכופות. שנת אוצרך [י1346], א"ב, אך מתחלה לא היה בא"ב, ובשלשה כ"י שבידי אחר מלות טלולה ודשונה כתוב: שנת זול, שנת שובע, שנת משא ומתן, שנת חיים וברכה, שנת טובה וששון, שנת שלא יהיה בה לא דבר ולא רעב, שנת שלא יהיה בה לא חולי ולא יגון ולא אנטה, שנת שלא תפיל וכו', שנת שלא יצטרכו וכו', שנת שתברך את לחמנו וכו'. ובכ"י אלמנצי הוא בא"ב כמו בספרי הדפוס, אלא שכתוב בו דשונה וטלולה (בשביל אות ד'), ואין בו לא שנת הצלחה, ולא שנת זול, ולא שנת טובה וששון, ואחרי שנת שלא יצטרכו וכו' ולא לעם אחר, כתוב מיד: בתוך ברכה במעשה ידיהם (י^ט).

אנוש איך יתכפר [א6403], א"ב, אעשה למען שמי [א7086], א"ב כפולה, והוא ג"כ ברומניא. יום אדיר ומיוחד [י1586], א"ב, יום אשר אשמינו [י1624], אתב"ש, והוא באשכנז בשחרית. אדון אביר [א481], א"ב, קצתו נמצא גם במנהג פולין במנחת יו"ה.

מנחה. אודך בקול ערב [א1646], הקרובות האלו הן לר' אלעזר בר' קליר, ואינן במנהג אחר, והן על סדר א"ב, מאל"ף עד למ"ד, בהשמטת הדל"ת והחזי"ת. קודם זכרנו לחיים וקודם מי כמוך חתום אלעזר (אנא זכור נא, לאום וכו').

אדר בתאר נכון [א1206], חתום בו אלעזר בירבי קיליר (בשני יודין). אמונת אום גוטרט, אלעזר, חרוזה זו נמצאת גם במנהג פולין, והפיוט כולו (אדר בתאר נכון) נמצא בקונטרס מנהג פוזנא, לפי עדות החכם ר' אליעזר לאנדסהוט בספרו עמודי העבודה עמוד ל"ג, ורבי וואלף הידנהיים מצא אותו בכ"י ישן הבא מקולוניא, ובפירוש המחזור כ"י על קלף שבידי מצאתי בגליון פירוש לפיוט זה (אדר בתאר נכון). וכל זה מוכיח כי הפיוט הזה (ואולי הקרובות האלה כלן) של הקלירי היה נוהג בימי קדם גם באשכנז ופולין וצרפת (שבא להם מאיטליאה, ובא לאיטליאה מארצות המזרח), ואח"כ עזבוהו, ולקחו קרובות ר' אליה בר מרדכי (י^ט).

Gottesdienstes, ברלין 1907, ע' 84. מאידך גיסא נראית הרשות (שיש בה חריזה) מאוחרת יותר. 76 ישנם עיבודים מרובים של נושא זה גם בדפוסים (ע"י אוצר י 1346–48. 1351–52) גם בכתבי יד, ומהם שעדיין לא הופיעו בדפוס. 77 הפיוט (בנוסח: אדר בתאר מכון) וגם הפיוט "אתה אל רחום ותנוון" (הבא בין הפיוטים שלאחריו) נמצאים במספר די גדול של כ"י

75 נוהגים היום לייחס גם את סדר העבודה לר' יוחנן הכהן, כמו שהוא מיוחס לו בכתב יד שראה ר' חיים מיכאל (ע"י ספר קרובות הוא מחזור יום כפור כמנהג פולין, הנובר תקצ"ז, ע' 299), ולידיעה זו לא היתה חשיבות מיוחדת, לולא היו גם הלשון והסגנון מתאימים לתקופת פייטן זה השייך כנראה לתקופת הגאונים הקדומים. ע"י אלבוגן, Studien zur Geschichte d. jüd.

שמואל דוד לוצאטו

אנא חון בוטי תפלה [א6315], א"ב, ובמקום זוהר צ"ל דוהר, וכן מצאתי בכ"י אחד, ובכ"י אחרים הפיוט הזה איננו. את לחש עתרת וכו', אלעזר, אנקת להק (בכ"י להג) עתרת וכו', אלעזר.

אתה אל רחום וחנון [א8676], א"ב. אל אדיר רב חילו [א3339], א"ב, ור' אליה בר מרדכי יסד פיוט אראלי הוד פוצחים הלולו על דרך פיוט זה של הקלירי, והכניס בו חרוזת מיכאל מימין מהלל לקלירי⁽⁷⁶⁾, או הקהלות הכניסוה אחר כך, כי בעזבם קרובות הקלירי מפני קושי הבנתן, לא רצו לעזוב החרוזה הזאת המובנת ומושגבת שכבר היתה שגורה בפי העם לענות אותה אחר כל חרוזה. ובבוא אהרן [א1011], חתום בסופו אלעזר (אהל פשה וכו'). וחיות ארבע [א1881], א"ב. אפנת ערוגים [א7139], א"ב, ובסופו אלעזר (אגדת לבוכים וכו').

היודוי במה אקדם ה' [ב757], לא נודע שם מחברו, ובסדור כ"י החכם ר' אברהם פריצול ראיתי כתוב בראשו וידוי של גאון, ובסדור כ"י שביד אלמנצי, נכתב בשנת ל לאלף הששי, כתוב עליו: וידוי לרב סעדיה. ולדעתי איננו לרבנו סעדיה גאון, ועיין למטה בתענית צבור.

ידך פשוט ופתחה [י626], חתום בה יצחק. בת עמי, [ב1931], וכן במקדש אל [ב807], חתום בהן בנימון, ועיין למעלה רשות לנשמת לפסח⁽⁷⁷⁾.

אביעה כתם עוני [א240], א"ב. איום וגורא צום העשור [א2673], הוא בלי חרוז, והוא על סדר א"ב, מאל"ף עד מ"ם, ואח"כ אות התי"ו, ונראה שהפייטן עשה כך בכוונה לחתום פיוטו באותיות אמת, שכן חותמו של הקב"ה. וכמו שאמר בסוף אות האל"ף חותמך אמת⁽⁷⁸⁾.

אצתי צום כפור [א7297=7298], א"ב כפולה, ובלי חרוז, וחטר מן ט' עד ר', והוא גם ברומניא, אך בחלופי נסחאות.

אשפוך תחנה [א8160], א"ב. אומן אמונים יכון [א1849], א"ב עד ל'.

נעיל ה. אב ידעך מגוער [א474], א"ב, והוא גם ברומניא ובאשכנז ופולין, וחתום בסופו שמעון לפי נסח אשכנז ופולין שהוא: שמע נא סלח נא היום, עבור כי פנה היום, ונהללך נורא ואיום, והוא ר' שמעון בר יצחק, הפייטן הגדול האשכנזי. ודע כי אחר הא"ב יש במנהג אשכנז שערי ארמון תפתח, והוא חצי א"ב, ובמנהג בני רומא

⁷⁶ "שרפים עומדים ממעל לו" וכו' זכה לכמה עיבודים.

⁷⁷ הוא בנימין בר אברהם מהענונים, ע"י לעיל חלק ב' א הערה 30.

⁷⁸ ויותר מתקבל על הדעת שהקהילות קיצצוהו (ועי' צונץ, ריטוס 143 הערה c). יש כ"י שבהם הוא מקוצץ יותר, כגון במח' רומא, בספרייה הלאומית בירושלים 1063 4° Heb., בו נמצאים רק הסעיפים 1-4.

אשכנז וצרפת, אך אין שום סימן שהיה פעם אצלם המנהג לומר את כל הקרובה, אלא כדרכם השלימו הקרובה שבידם בפיוטים זרים. הפיוט נשאר רק במנהג פוזנא ואגפיה ונדפס בקונטרס מנהג פוזנא, כגון דיהרנפורט תקפ"ט, דף ד' ב'. במנהג פולין נשארה רק הכותרת.

⁷⁸ כמו שהכניס ר' משולם בר קלוגנימוס את החזור "זה אל זה שואלים" (בקצת שינוי מנוסח הקלירי "אלו לאלו שואלים") לפיוטו. כנראה, הנושא

מבוא למחזור בני רומא

מצאתיה בתשלומה בשני כ"י, ותחלת מה שחסר במנהג אשכנז כך הוא: מלאכים מרופפים, נגד אמות הספים (81).

בטרם שמש יבא [430], בנימן, ועיין למעלה רשות לנשמת לפסח (ראה הערה 79). אלהים דר מרומך [4703], משה (82). יהיו נא אמרי פי [1465], אין בו לא סדר א"ב ולא שם המחבר.

בטרם שמש בחדרו [429], וכן תפלה לעני [469], חתום בהן בנימן (ראה הערה 79). על עב קל ממרומך תרכב וכו' [ע1], כן צ"ל, וכן הוא בשפתי רננות וברומניא. והנה במנהג בני רומא הבית הרביעי מתחיל מחלתי מחלתי, אבל בשפתי רננות סלחתי סלחתי וברומניא סלחתי ומחלתי ובין כך ובין כך ראשי הבתים עבאס, והיא מלה ערבית, שענינה אריה, והוא כנוי ליהודה, ונראה כי אחד מזקני משפחת המשורר היה נקרא יהודה, ועל שמו נקראו צאצאיו בשם לווי עבאס. והנה בעל הסליחה הזאת הוא ר' יהודה שמואל עבאס, או עבאש, החתום ג"כ בעקידה שאחריה (עת שערי רצון), והמשורר הזה נזכר לשבח בספר התחכמוני לר' חריזי (שער ג') (83), ושם נאמר שבא מארצות מערב למזרח. ובמנהג רומניא מצאתי לו עוד שלשה שירים, ולדעתי גם על היכלי אבכה יומם ולילה [466] (מנהג ספרדי, תשעה באב), שאם נכתוב את בית תפארתי (במקום שכתוב בית תפארתי שם איוב לשמה), נמצא בראשי חרוזות עבאס חזק.

עת שערי רצון להפתח [1053], חתום בה עבאס יהודה שמואל, והוא בעל הסליחה הקודמת. העקידה הזאת נמצאת במנהג ספרד בראש השנה, וברומניא ואויניון ואלגזאייר ושפתי רננות ובכ"י והראן, ובאשמורת הבקר לאשכנזים, ונתקבלה גם בסדור הקראים. ודע כי המשורר הזה ר"ש עבאס הוא הראשון שחיבר שירים שכל טוריהם בעלי י"א הברות, ובהן שתי יתדות, והוא המשקל הנהוג יותר באיטליאה, והמשקל הזה קראו לו הקדמונים עבאסי, על שמו. והנה מלבד העקידה הזאת, שהיא על המשקל הזה, עוד שלשת השירים שמצאתי לו במנהג רומניא, שלשתם במשקל

יד של מחזורי אשכנז ורומא, והיא נדפסה על ידי דה האס, Ungedruckte Stücke aus d. Breslauer deutschen Mahzor-Handschriften, (1906), ע' 64.

82 דוידוון ואחרים מייחסים אותו לר' משה אבן עזרא. נדפס על ידי ש' ברנשטיין, משה אבן עזרא, שירי הקדש, ת"א תשי"ז, ע' קע.

83 ע' 23 במהדורת פ' דה לגארד. בנוגע לייחוס הסליחה אל יהודה שמואל עבאס, בן המאה הי"ב, ייתכן שהשד"ל צודק, וגם דוידוון הכיר בזה. ברם צונץ, ל. ג. 342, העיר שאין בזה בטחון, מפני שיש עוד ארבעה פייטנים בעלי אותו השם במאות מאוחרות יותר שיצרו שירים באותו המשקל.

81 אין להוכיח שר' שמעון בר יצחק הוא מחבר הקרובה, והשערת השד"ל (אף שקיבלה דוידוון) נחשבת כעת כבטלה, וגם הברמן לא כלל את הקרובה בין פיוטי ר' שמעון במהדורתו. אשר לחרוזי החזור "שמע נא סלח נא היום" שיוצא ממנו הסימן שמעון (אף שנוסחו שונה במח' רומא ורומניא, ואינו יוצא הסימן שם אלא בקושי), ייתכן שהוכנס חרוז זה (דוגמת החרוז "יוצאי הפוון" לר' יוסף טוב עלם שהוכנס לקרובת הקלירי ליום ב' של פסח אצל האש-כנזים). ר' ש"י רפפורט מיחס את הקרובה לר"א הקליר, וצונץ, ל. ג. 60, מתחשב באפשרות זו: מכל מקום שייכת היא לפייטן עתיק. — הקדושה "מלאכים מרופפים" נמצאת בכמה כתבי

שמואל דוד לוצאטו

זה. האחד (והוא גם בשפתי רנגות) מתחיל: עמדי יחידתי עלי משמרת [ע738]. והנה הר"ש מאיר, רב בהאנובר (84), מצא בספר שירים כ"י קדמון שני שירים על המשקל הזה. אחד תחלתו: עת שערי רחמים פתיתן לנו [ע1052], וכתוב עליו: לחן אלעבאסי; והשני מתחיל: אנא אלהים את עונותינו, כפר וסלחת לחטאתינו [א6218], וכתוב עליו: וזן אלעבאסי, (ומלת וזן בערבי ענינה משקל). ומכאן למדתי שהמשקל הנהוג היום בינינו היה נקרא עבאסי; על שם בעל העקידה הזאת. וישתבח שמו של החכם הנ"ל המורה צדק בהאנובר, אשר כמה יגיעות יגע להפריד כמה גיירות שהיו מדובקות בדבק, עד שעשו מהם קרטון, ונתנהו למכסה לפירוש האלשיך על ישעיה, והרב הנ"ל הביא הקרטון ההוא במים, והחזיר הגיירות לקדמותן, והוציא ממחשכים ענינים עתיקים, ובכללם שם המשקל הזה עבאסי.

אביון אשר כפיו לך שוטח [א199], גם העקידה הזו היא במשקל עבאסי; וחתום בה אנטולי, כל אות כפולה, חוץ מהלמ"ד והי"וה. והיא גם ברומניא ובסדור הקראים. וברומניא כ"י שבידי מצאתי עוד פיוט על עשרה הרוגי מלוכה (תחלתו: אבדה התקוה והתוחלת) [א82], חתום בו: אני אנטולי ברבי יוסף עליו השלום חזק ואמץ. אל בפלסך כל מעשים [א3511], א"ב. אשמינו תבלע [א8102], את"בש, ועיין למעלה בקדושה לשחרית יו"הכ, בפיוט אל ברוב עצות תכן את רוח. שבת לפני סכות. שולמית הגבחרת [ש645], איננו בדפוסים קדמונים ובכתיבת יד, ונעשה בדורות אחרונים.

סכות. רשות לנשמת. שירו לאל [ש1052], חתום בו מתתיה, ועיין למעלה יום ראשון של פסח, אפתח נא שפתי (85).

יה מלכי [י980], חתום בו יואב, ובשני כתיבת יד שבידי הוא מיוחס לכמה"ר יואב בכ"ר בנימן ז"ל (86), ועוד פייטנים אחרים היו ברומא בשם יואב. עיין למעלה רשות לנשמת לראש השנה ולשבועות.

אכתיר זר תחלה [א3301], אאמיר אותך סלה [א18], אנא הושיעה נא [א6279=6280], שלשתם בא"ב, והם חלק מפיוטי הקלירי הנמצאים במנהג אשכנז ופולין ביום א' דסוכות, ושם חתום שמו אלעזר בירבי קלירי (87).

יעידון כל עבדיך לגדלך [י3138], חתום בו יצחק, והוא ג"כ ברומניא. אומץ קצות דרכיך [א1879], חצי א"ב ד' פעמים, רק אות הכ"ף ג' פעמים, ולא מצאתי הרביעית בשום כ"י.

את עמי טובות אבשר [א8576], א"ב.

הפיוט לר' יואב בר יחיאל (במכתבו לצונץ משנת תקצ"ו), בלי שהכיר את המקורית שהביא השד"ל. 87 כנראה צודק השד"ל ביחסו את הפיוטים לר"א הקלירי. צונץ, ל.ג. 71, מהסס לייחס אותם להקלירי, אף שהוא מודה שהסגנון הוא קלירי.

84 שמואל מאיר, רב בהאנובר 1845—1882.

85 עי' לעיל חלק ב, א הערה 34.

86 וכן נרשם המחבר ע"י צונץ, ל. ג. 490. מה שמוסר דוידזון (אוצר י 980) על דעה אחרת של צונץ, מוטעה הוא: ר' חיים מיכאל מייחס את

מבוא למחזור בני רומא

למענך אלהי האלהים [1167], ההושענא הזאת לא מצאתיה במנהג אחר, והיא יחידה במה שאיננה על סדר א"ב, וגם במה שהיא בחרוז, כי כל שיטה מסיימת באותיות ים, ולפניהן חירק, אבל החרוז הוא שלא כמנהג ונגד המשל הקדמון לא תחרוז בשור ובחמור, ונראה שהיא קדמונית מאד. וגם אומרים לאדרך [א1917] היא בחרוז בלתי שלם, ואיננה במנהג אחר. גם אל טוב וסלח [א3678] איננה באשכנז ולא ברומניא בדפוס, אבל היא בסדור כ"י על קלף שבידי שהוא כמנהג רומניא. וכן אנא רחום אל תפן לרשענו [א6363], איננה באשכנז, אבל היא ברומניא. וכל שאר ההושענות נוהגות גם באשכנז וברומניא. אומן ישעך בא [א1857], כן הוא בגו"ן (אומן, לא אומן) גם ברומניא. ההושענא הזאת האחרונה כוללת אחר הא"ב חתימת הפייטן אלעזר בירבי קליר חזק (אבי עד חש לתארך וכו'), אבל כל אותם הבתים אינם באשכנז ורומניא, ואף לא בסדור כ"י הנ"ל שבידי כמנהג רומניא (88).

צמאה נפשי לאלהים [צ350], הוא לראב"ע, והוא גם במנהג ספרדי ובאשמורת הבקר לאשכנזים.

אום כאישון נגצרת [א1835], א"ב, והוא גם באשכנז ורומניא. אל חי יפתח השמים [א3643], חתום בו אברהם, ואח"כ עוד קצת אותיות. ויש מי שכתב שנרמז בהן בר משה, ואני לא אאמין שתהיה השי"ן של משה רמוזה במלת שחוק, שהיא בסי"ן, ובסדור אחד כ"י מצאתי מיוחד לראב"ע. אמרת רנן אערוכה [א5934], א"ב מרובעת (89). מרשות האל הגדול [מ2473], הוא גם באשכנז ורומניא. בת ברורה [ב1916], אלעזר, ואיננו הקלירי (90). אתכם אזבד [א8909], אליה. אשריכם ישראל [א8459], א"ב עד אות הח"ית. אשריך ישראל [א8452], א"ב.

ויעל משה מערבות מואב [ו249], מכאן ולמטה חרוזה אחת לכל פסוק ופסוק, חוץ מן האחרון (ולכל היד החזקה), והם י"א פסוקים ובכל חרוזה שתי אותיות על סדר א"ב, והוא גם ברומניא.

מי עלה למרום, התקבצו מלאכים [ה1261], הוא גם באשכנז (91) ובכ"י מנהג צרפת, אות ראשון אנכי, איננו באשכנז, אבל הוא בכ"י צרפת, ובסדור כ"י על קלף שבידי עם יונה (הפטרה למנחת יו"ה) בלשון יוני, והוא אם כן מתיחס למנהג רומניא. אבל גם כ"י צרפת וגם כ"י יוני הזה אין בהם אות חמישי סדרי תורה וכו', אבל כתוב בהם המשך עשרת הדברות, עד אות עשירי לא תחמוד.

ודע כי בסדור יוני הנ"ל אחר מלות והוריד עוז מבטחה יש כאן שני פיוטים (והם

88 לפי השערת צונץ, ל. ג. 59, שייכות כל ההושענות שבמנהג רומא (חוץ מהפרקים "למענך אלהינו" ו"למענך אלהי האלהים" שהם יותר עתיקים, ו"אנא רחום", שנראה ביותר מאוחר) לר"א הקלירי.
90 דוידזון רשם בסעות סימנו אלעזר אליה, והוא כולל בו את החרוזים "אתכם אזבד" וכו', מה שאינו שייך לפיוט.

91 באשכנז קיים רק חרוז אחד.

89 סימן הפיוט הוא א"ב מרובע יהודה בירבי מנהג,

שמואל דוד לוצאטו

ג"כ במנהג ספרד בקצת דפוסים עתיקים), האחד הוא שישו ושמחו בשמחת תורה, והוא שישו וגילו [א1493], הידוע במנהג אשכנז, והשני הוא שמחו אהובים בשמחת תורה [ש1551], שמחו ברוכים בשמחת תורה, וכן כל הא"ב (והוא ג"כ ברומניא), ואח"כ: כי נתנה אלהים למשה על הר סיני ודבר עמו ונתן לו לוחות כתובים באצבע אלהים עשרת הדברות אלו, אות ראשון אנכי וכו'. ואח"כ: אלו עשרת הדברות אשר נתן אלהים לבני ישראל על ידי משה רבנו — וגראה כי אחר זמן החליפו הלשון, שלא יאמרו ההדיוטות עשרת הדברות לבדן עיקר התורה (וכמו שמאז בימי התנאים הסירו עשרת הדברות מקרית שמע), לפיכך הוסיפו זכרון לחמשה חומשי תורה ולששה סדרי משנה, ואחר שהתחילו על סדר המספרים, הוצרכו להזכיר יום השבת, אע"פי שכבר נזכר באות רביעי, וסיימו בזכרון המילה שגיתגה בשמיני, ועל הדרך הזה השלימו מה שהיה חסר בהזכרת הדברות, כי הזכירו גם המילה, וגם כל תורה שבכתב ותורה שבעל פה.

אז מרחם אמי [א2164], א"ב עד אות הדל"ת. אז כל בריות [א2139], א"ב.

לא אמות וגו' [ל11], אם אץ דם מצרי, א"ב עד אות וי"ו.

שח ציר נאמן [ש782], א"ב, איש אשר הוקרן [א3119], א"ב.

ארח זו אלך [א2005], א"ב חסרה הרבה, ובספרים כ"י מצאתי אות הגי"מל והדל"ת. אזלת יוכבד [א2312], פיוט ארמי חפשי מכל כבלי ראשי תבות וסופי תבות. ובספרים כ"י יש עוד לפניו ואחריו פיוטים ארמיים, אחד על סדר א"ב עד אות החי"ת, ושנים בחרוז.

תענית צבור. אל ישראל נקראת לפנים [א3735], הגאולה הזאת היא לראב"ע, ונמצאת גם ברומניא, והיא בדף ראשון מהספר (יקר המציאות) שירים וזמירות ותשבחות, הנדפס בקושטאגטינה שנת ש"ה בבית אלעזר בר גרשם שונצין, וגם שם היא מיוחסת לראב"ע. אבל החרוזה העלה נא ארוכה ומרפא, איננה בספרים כ"י ובשירים וזמירות הנ"ל, רק בכ"י אחד שבידי היא נוספת בגליון, וכתוב בראשה: זאת חברה החכם והמשכיל כמה"ר שלמה יז"יי (ואח"כ בכתיבה אחרת) בכ"ר יצחק זלה"ה. ובכ"י אחר שבידי החרוזה הזאת נוספת בסוף. ודע כי בבית שלישי כך היא הגירסא בספרים עתיקים: רבים לוחמיו עד אשר לא אמנם, דומה ידימם ויון יונם, וקדר וכו' (92).

קרב אורך לעניה [ק443], א"ב עד אות צד"י (93).

כי הנה כחומר [כ203], פזמון ידוע במנהג אשכנז ליום חמישי בין ר"ה ליו"ה ובמנהג

תעני' ב' ד': מי שענה את אברהם וכו'. היא שייכת לתקופה קדומה, עי' צונץ, ל. ג. 67, ונדפסה לאחרונה במאמרי "סדר תענית צבור במחזור רומא", ס' זכרון לשלמה סלי מאיר, תשט"ו, ע' 87—89.

92 במחזור בולוניא ש' נדפסה גאולה זו כגאולה ליום הכפורים. התחלתה נמצאת ג"כ בדיואן הראב"ע (מהד' איגר 133).

93 קרובה זו ליי"ח ברכות העמידה בנויה היא על ה"נענים" (בהתאם לתפילה העתיקה שבמשנה,

מבוא למחזור בני רומא

פולין ליל כפור, אך חרוזות הנה כחרש והנה כטרקלין, אינן במנהג אשכנז ופולין (אפילו בדפוסים עתיקים), ובמנהג אשכנז יש בסוף הפזמון שתי חרוזות אחרות, כי הנה כאש, כי הנה כחכה (94).

אליך ה' נשאנו עינינו [א5027], שלמה, ואיננו בן גבירול (95).
ישמעני אלהים [י4130], יוסף. אני קראתיך כי תענני אל [א6773], בנימן (96). אבא היום בתפלה [א118], אברהם, ואיננו ראב"ע (97).

אגיד נפלאותיך [א432], שמואל, ועיין צום גדליה.
ה' נגדך כל תאותי [א920], נמצא ג"כ במחזור ספרדי בקר יו"הכ, וברומניא ובכ"י והראן ובדיואן ר' יהודה הלוי, וגם במחזור ספרדי בקצת דפוסים הוא מיוחס לר' יהודה הלוי (98). אשירה ואזמרה, א"ב כפולה.

ירמ"י או"א שיהיה הקץ הזה קץ ותכלית לְשָׁבִי (לא לשְׁבִי) עמך בית ישראל [י1310], הוא סיום בקשה אחת לרבי סעדיה גאון הנמצאת במנהג רומניא, ותחלתה ה' שפתי תפתח וכו', גם היום ידענו והשבנו אל לבבנו, וכבר הוצאתי לאור הבקשה ההיא ועוד אחרת לרס"ג בספר אשכנזי Orient שנת 1851 (99). והסיום הזה נמצא במנהג פולין לערב ר"ה, וקצתו גם במנהג אשכנז לערב ר"ה ויו"הכ, עם חלופי נסחאות ומגרעות ותוספות הרבה, והנסח הכתוב כאן במנהג בני רומא הוא לרס"ג עד מלות וגם גמר חסיד, ומשם ואילך הכל תוספת. בסליחה אשכנזית כ"י על קלף גדול שבידי מצאתי (בחלק שני סימן ס'): וידוי של רבנו סעדיה, ירמ"י או"א שתהא השנה הזאת הבאה עלינו ועל כל עמך בית ישראל קץ ותכלית לכל שבי פשע עמך בית ישראל וכו', ובגליון כתוב: לְשָׁבִי עמך, משם הר"מ מוינא — וידוי דרב סעדיה נזכר ג"כ בהגהות מיימוניות הלכות תפלה, ובמהרי"ל כ"י אשר העתקתי בסוף ספר הליכות קדם, וקרוב לודאי שהכוונה על יהי רצון זה.

ותשלם מלאכת המבוא הזה יום ר"ח שבט שנת התר"יו, מקץ י"ח שנים שהחלותי לאסוף ולכנס מחזורים וספרי פיוטים ושירים, מכל המנהגים, ואחר שבע שני קבוצי החלותי זה י"א שנים לרשום על סדר א"ב שמות כל הפייטנים וכל הפיוטים שמצאתי לכל אחד ואחד, עם רשימת כל הספרים אשר הם כתובים בהם, ורשמתי לי ג"כ כל הפיוטים שאין בהם חתימת המחבר, עם זכרון הספרים אשר מצאתים שם. והמבוא

99 מלבד במהדורת השד"ל נדפסו שתי הבקשות בקובץ מעשי ידי גאונים קדמונים לר"י רוזנברג, ברלין תרט"ז, ע' 74—83, ובסידור ר' סעדיה גאון, מהד' דוידזון, אסף, יואל, ע' מז—פא. במקורם נכתבו הבקשות לשימוש המתפללים כדי למלא בהן את הזמן עד שיתאסף הקהל, הראשונה שבהן מיועדת לשבתות וחגים, והאחרת — שסופה הוא במחזור שלפנינו — לימי צום וכיוצא בהם.

94 במחזור רומא נוסח הסליחה הוא "הנה כחמר".
95 לפי צונץ, ל. ג. 650, ייתכן שבבית האחרון מסתתר הסימן "שלמה צורף".
96 לפי צונץ, ל. ג. 240, יש לייחסו לבנימן בר זרח.
97 לפי צונץ, ל. ג. 356, סימן הסליחה הוא אברהם בר יואב, והוא בן מאה י"ג.
98 נדפס בדיואן ר' יהודה הלוי (ברודי) ג, 266 ואצל שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, א 521.

שמואל דוד לוצאטו

הזה, ואם דל הוא, הוא פרי יגיעת כל השנים האלו, וגם ידעתי כי עוד נשאר לאחרים מקום להתגדר בו, לגלות עוד מטמוני סתרים, ולתקן שגיאותי. והגני נותן הודאה על חלקי, כי ברך ה' את עמלי, אשר לא חסתי על ממוני ועל אור עיני, והוצאתי ממחשכים כמה וכמה שירים נחמדים, והפיצותי מהם בארצות כל מה שיכלתי, ומהם תורגמו בשאר לשונות, והיו לתהלה ולתפארת לקדמונינו. ויהי רצון שיועיל המבוא הזה להעיר ולעורר את האהבה גם בין אחינו היושבים באיטליאה, לחקירת קדמוניותנו, ולבדיקת הספרים כתיבת יד ודפוסים עתיקים, יתר הפליטה אשר הותר העש בכל עיר ועיר, ויוציאו לאור פנינים יקרים, הנסתרים מדור דורים. וכל זה יועיל להחיות בקרבנו לה"ק ולחדש נעוריה, ולהפר עצת רשעים, המבקשים להשכיחה מפנינו ומפי זרענו, והם מלעיגים על הפייטנים, ולא יבינו כי היו סבה גדולה לשמירת האומה, בימים הרעים שעברו עליה, ולא ירגיש מעלת הגבורים ההם, שהיו מחזיקים את אחיהם בשיריהם ובתנחומיהם, ואמצו את לבבם להתגבר על העולם כלו, ולהחזיק באמונת האמת, בלי להמיר החי במת. ואמנם אמירת הפיוטים בבתי כנסיות יש בה תועלת גדולה גם בדורות האלה, להחיות בקרבנו האמונה בהשגחת ה', והדבקות בתורתו, ובדרכי צדקה וחסד, אשר היו למורשה לקהלת יעקב, ועכשיו בעו"הר הולכות ומתמוטטות. ועם כל זה אינני אומר שחובה על כל מדינה ומדינה ועל כל קהל וקהל להחזיק במנהגם; אבל אם היה אפשר שיסכימו כל ישראל במחזור חדש, מלוקט מכל המנהגים, שיכלול הפיוטים המובחרים המפורים בכל המחזורים, זה יהיה לפי דעתי תקון גדול ורב התועלת. הלא נודע הדבר כי קדמונינו החליפו כמה פעמים פיוטיהם, וישן מפני חדש הוציאו; ואם אנחנו גחליף ישן בישן, ונשבית חלוק המנהגים, אשר הוא גרמא לכמה נזקים, ונהיה כלנו לאגודה אחת להתפלל אל ה' ולהודות לשמו במנהג אחד ודברים אחדים, ויהיו פיוטינו תרומות מתרומות הפיוטים אשר נעשו בימי קדם בכל מקומות תפוצותינו, נראה לי כי גם קדמונינו ממרום שבתם מן השמים יאמרו לנו טובה עצתכם, יישר כחכם, וערבה לה' אחדותכם. ה' עוז לעמו יתן, ה' יברך את עמו בשלום.

מנהג בני רומא

מאת

דניאל גולדשמידט

שד"ל לא עסק בנוסח התפילה ולא הרחיב את היריעה על מנהג בני רומא לפרטיו. לעניות דעתי רצוי הוא להשלים את מבואו בכיוון זה. נוסח מנהג בני רומא דורש עיון מיוחד, לפי שהוא כנראה הנוסח הראשון שיצא אל מחוץ לגבולות ארץ ישראל ובבל. אפילו לא היה נפוץ ביותר — הוא נהג רק באיטליה ובבתי כנסת אחדים בקושטא ושלונקי — הריהו חוליה חשובה בתולדות התפילה. יש בידינו תיאור של נוסח זה מאת צונץ, אלא שיש להשלימו ולתקנו בכמה נקודות (1). אמנם, אומר אלבוגן, נוסח בני רומא הוא הסניף הראשון שיצא ממנהג ארץ-ישראל הקדום, אך כיום, לאחר שיש בידינו גילויים רבים על התפילה בארץ ישראל מתוך קטעי הגניזה, אפשר לקבוע שגם במנהג רומא, כבשאר המנהגים, נשארו שרידים מעטים ממנהג ארץ ישראל, והתלמוד הבבלי קבע גם כאן את עיקרי הנוסח. שאר הסימנים האופייניים שמביא צונץ הם שוב בשטח הפיזטים: כאן הוא משתדל למצוא את מוצא הפיזטים, כי גם מנהג בני רומא, ככל שאר המנהגים, לא היה עצמאי לגמרי, אלא נתון להשפעות מן החוץ. צונץ קובע שהפיזטים למעריב, היוצרות לפסת, סוכות, ראש השנה,

נוסח "מאהבתך" נמצא גם הוא בסדר ר' עמרם ואינו אופייני לסידור רס"ג. "בגלל אבות" אין בסידור רס"ג, אבל ישנו בסדר ר' עמרם. אשר לנוסח "אתה אחד" ו"ראשי חדשים", הצד השווה שבין מחזור רומא לסידור רס"ג בולט רק במשפט אחד (למשה עבדך בסיני אמרת לו... או ישישו עמך ועדתך...). החסר בשאר המנהגים. יתר הנוסח נמצא כולם. אשר להתאמת מחזור רומא וסדר רב עמרם גאון, צודק צונץ בדבר קדושת כתר, אתה הבדלת, ברכת המזון לאבלים וטועה הוא בעניין "אהבת עולם" בשחרית (שנמ" צא אצל רס"ג, אבל בסדר רב עמרם יש אהבה רבה" בכל כ"י), ברכת התורה (שהיא שווה לכל המנהגים), שאלת טל ומטר (שבסדר רב עמרם שווה למנהג ספרד), הברכה הנוספת בערבית (אחר ברוך ה' ביום, שאינה מתאימה למה שנמצא בסדר רב עמרם), אין כאלהינו בכל יום (הנהוג בכמה מנהגים ואין כאן קשר עם סדר רב עמרם). — יתר על כן רושם צונץ את הרחבת יהי רצון הראשון בשחרית, חסרון נוסח "יראו יעינינו" בערבית, חסרון יקום פורקן (שמסתמא לא נתקבל במנהג רומא), גיסוח הכר"זת התודש "כך גזרו רבותינו", הפסוקים שלפני מנחה בשבת, הפסוקים במו"ש כעניינים אופייניים.

1 צונץ, ריטוס, ע' 76 ואילך. העניינים האופייניים של מנהג רומא שהוא רושם הם דלקמן: נוסח "לדור דור" בתפילת יום שבת מארץ ישראל; עניינים אלה שנבעו מסידור ר' סעדיה: נוסח "בגלל אבות", סוף תפילת ערבית, נוסח "אשר כילה מעשיך" בליל שבת, "ומאהבתך" בעמידה לערבית שבת, נוסח "אתה אחד" וראשי חדשים; עניינים אלה המתאימים לסדר ר' עמרם גאון: ברכת התורה, "אהבת עולם" בשחרית, הוכרת ותן טל ומטר, כתיב "תקנת", סוף תפילת נשמת, קדושת כתר, פסקא שלאחר "ברוך ה' ביום" ונוסח "אתה הבדלת" בעמידת מוצאי שבת, אמירת אין כאלהינו בכל יום, צידוק הדין וברכת המזון לאבלים. — יש להשיג על זה שנוסח "לדור דור" אינו בקטעי הגניזה (שם משתמשים בנוסח "קדוש אתה ונורא שמך"), והוא נמצא גם ברומניא גם בצרפת ובתפילת הש"ץ בסידור רס"ג וברמב"ם (= תימן) ובאשכנז, אבל ספק הוא אם מוצאו מארץ ישראל. אשר לסידור רס"ג, ודאי לא היה נפוץ בין יהודי רומא, ואין לומר שנוסחאות מחזור רומא נבעו ממנו, אלא יש לומר שיש נוסחאות שהיו נהוגין ברומא ובמצרים בתקופת רס"ג, כגון "אשר כילה" שהרס"ג התיר לאמרו, לעומת פוסקים אחרים שאסרו לאמרו.

דניאל גולדשמידט

ארבע פרשיות וחנוכה, הסילוק ונתנה תוקף, האזהרות הבבליות, כמה פיוטי קלירי נמצאים גם במנהגי אשכנז וצרפת ונבעו מאותו המקור; מספרד באו אזהרות ר' שלמה גבירול, מי כמוך לר' יהודה הלוי וכמה פזמונים. הקרובות לתעניות, הכר-זות הרגלים וההימנון תאיר נוגה נמצאים במנהג זה בלבד.

אבל גם בתיאורו של צונץ אין נוסח התפילה מרכז הסוגיא. רק אלבוגן קובע — והוא צודק בקביעתו — כי נוסח התפילות במחזור רומניא קרוב מאד לזה של מחזור רומא (2). אך במה מתבטא דמיון זה, ומה הם שינויי הנוסחאות הטיפוסיים? נראה שכדאי להביא תיאור מדויק יותר עליו.

מנהג רומא (או מנהג האיטליאני, או מנהג הלועזים) גשמר לנו במספר די גדול של מחזורים וסידורים בכתבי-יד מן המאות י"ג—ט"ו, ואין ביניהם שינויים גדולים בנוסחא. הנוסח שלהם (שנקבע כנראה בתקופה קדומה לערך) עבר לדפוסים הראשונים, והם יכולים לשמש בסיס להשוואת הגירסאות. הסקירה שלפנינו מסתמכת אפוא על המחזור המפורסם בולוניא ש' (שנוסחו דומה למהדורות הקודמות לו) ואינה מתחשבת בשינויים ששינו בדורות מאוחרים, בהשפעה מבחוץ או על פי פסקי רבנים מסויימים, בנוסח המקורי. כאמור, קירבה מיוחדת יש בין מנהג רומא ומנהג מחזור רומניא (7) ונשתדל להבליט את הצדדים השווים שבהם; מאידך גיסא בול-טים ההבדלים (ולעיתים גם ההתאמות) כלפי מנהג ספרד (U), אשכנז (A) וצרפת (Z).

ברכות השחר. ברוב כ"י ובדפוסים מתחילין בברכת על נטילת ידים, אחריה אשר יצר... אין כל בריה יכולה לעמוד לפניך (אפילו) שעה אחת ברוך אתה ה' הרופא לכל בשר ומפליא לעשות, ומצטרפת ברכת אלהי נשמה... מודה אני לפניך ה' אלהי ואלהי אבותי (9) ברוך אתה ה' המחזיר נשמות לפגרים מתים.

אחריו באה בדפוסים שורת ט"ו ברכות, ברובן בהתאם לשאר המנהגים הידועים: הנותן לשכוי בינה... שלא עשני עבד... שעשני ישראל (4)... שלא עשני אשה... פוקח עורים... מתיר אסורים... מגביה שפלים... מלביש ערומים... זוקף כפופים, רוקע הארץ על המים, המכין מצעדי גבר... אוזר ישראל בגבורה... עוטר ישראל בתפארה... שעשית לי כל צרכי... המעביר חבלי שינה מעיני ותנומה מעפעפי. בכתבי היד נמצא בברכות השחר ריבוי גדול של צורות, ונראה בעליל שהברכות נחשבו זמן רב כפרטיות וקביעת נוסחן האחיד געשתה בתקופה מאוחרת למדי (5).

2 אלבוגן Der jüd. Gottesdienst ע' 10. על מנהג רומניא ע' ספר זכרון ליצחק בן-צבי, תשכ"ד, כרך א' ע' ר"ז—רל"ו, כ"י ס הנזכר שם קרוב ביותר למנהג רומא.
3 "רבון כל המעשים אדון כל הנשמות" הוס' אסצ.
4 או "שעשיתני ישראל" (נוסח "שעשני ישראל" נמצא בדפוסית התל' מנחות מ"ג ב' כנראה כתוצאה משינוי, עיין כ"מ בו נמצא "שלא עשני גוי").
5 הגה דוגמאות אחדות מאלפות מתוך כ"י פרמה: בקצת כ"י נפתחת השורה בברכת "מחיה המתים" (כגון 1783 [112]), בקצת בברכת "מעורר ישנים" (1778 [1194] 1782 [89]), בקצת בשתייהן (1898 [965], 2402 [161]); ויש שעל-יד "מעורר ישנים" נוספת עוד ברכה מיוחדת "מקיץ רדומים" (1898). —שלוש הברכות "שלא עשני" מנוסחות בכמה כ"י בצורת "שלא עשיתני", וניסוחן שונה: הברכה

מנהג בני רומא

הפיסקא יהי רצון מלפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו שתרגילני לדבר מצוה ואל תרגילני לדבר עבירה (=ג') והשלט בי יצר טוב ואל תשלט בי יצר רע (=ג') והזקני במצוותיך ותן חלקי בתורתך ואל תביאני... הורחבה בהוספת כמה פסוקים, והיא קיימת כברכה בפני עצמה (שלא כבמנהגים אחרים [OK] בהם היא מצורפת לברכת "המעביר שנה"). החתימה היא גומל חסדים טובים לעמו ישראל (*). ובא אחריו יהי רצון... עד בין שאינו בן ברית.

ברכות התורה... אשר קדשנו במצותיו וצונו על דברי תורה. הערב נא... כולנו יראי (=) שמך... אשר בחר... וללימוד מידי פרשת התמיה, ברכת כהנים, פסוקים מספר יהושע, ספר תהלים, משנה ברכות א' א' עם גמרא (*), איזהו מקומן, ברייתא דר' ישמעאל, אלו דברים שאין להם שיעור, אמר ר' זירא בנות ישראל... תנא דבי אליהו כל השונה הלכות... מזכירין יציאת מצרים בלילות... א"ר אלעזר א"ר חנינא... וידוי או"א תבא... רבש"ע אני שלך וחלומותי שלך... ע"ב פסוקים. מכאן ואילך רשומים רק המקומות שבנוסח מחזור רומא בא דבר של ייחוד.

הזמירות. לעולם יהא אדם... ריבון כל העולמים... הלא כל מעשינו תוהו ובוהו וימי חיינו הבל לפניך, שכן כתוב בדברי קדשך ומותר... אבל אנחנו... וחיביבין אנו לומר לפניך תמיד שמע בכל יום. אשרינו... תרים ותגביה קרגנו, ברוך מקדש שמו ברבים (*). אתה הוא... לעיניכם אמר ה'. ה' מלך...

והאמוראים 102—104; אבל מעניין כיצד הספיקו צורות כאלה לחיות עד סף העת החדשה. — כעניין מיוחד אני מזכיר שבכ"י פרמא 1759 (שהוא סדר ברכות) נכתב בסוף ברכות השחר השיר "תתברך אלהי האלהים ואדוני האדונים" המיוחס לרס"ג (עיין דוידוון, אוצר כרך ג' ע' 543 אחר מס' 581) ובסוף כל בית חתימה בשם, כגון ברוך אתה ה' שומע בקול תחנונים.

6 בכ"י פרמא 1898: גומל חסדים טובים.
7 בשאר המנהגים: יודעי.
8 במה' רומא כ"י פרמא 1898 [965] נרשם קודם קריאת נביאים: וקורא פרשת נביאים ומברך ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר בחר בנביאים טובים (נוסח ברכת ההפטרות) עד: ובנביאי האמת והצדק. לא ימוש ספר התורה... וקורא בכתבי הקדש ומברך ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר בחר בכתבי קודש, אשרי האיש... וכל אשר יעשה יצליח, ושונה בדברי חכמים ומברך זאת הברכה ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר בחר בדברי חכמים. מאימתי קורין את שמע בערבין... איזהו מקומן... ועיין על זה היינימן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים ע' 102.
9 בחתימה בשם: ברוך אתה ה' מקדש את שמך אצ, בא"י המקדש את שמו ר'; בלי חתימה בשם ט.

"שעשני ישראל" נמצאת ברוב כתבייד בצורת "שלא עשני כותי" (כגון 1767 [970], 1769 [973]), בקצת (כגון 1770 [974]) נמחקת הברכה ונכתב במקומה "שעשני ישראל". נמצא גם "שלא עשני נכרי" (1782 [89]). בקצת כ"י נמצא נוסח "שעשני אדם ולא בהמה... איש ולא אשה... ישראל ולא גוי" (או: "ולא ישמעאלי") כגון 1781 [67], 1785 [309], 1765 [887]. ויש שהוסף עוד "מל ולא ערל" (כגון 1781). במקום "שלא עשני" נמצא לעתים "שלא שמתני" (1778 [1494] 1781 [67]). נמצא ג"כ "שעשני בן חורין ולא עבד" (1783 [112]), ולפעמים "שלא עשני עבד לבריות" (1759 [581]), הברכה שנפסלה על ידי רב עמרם גאון "שלא עשני בור" (סדר רב עמרם גאון השלם א' 82) נמצאת בכמה כ"י (כגון 1759 [581], 1785 [309]). ברכות נוספות לשורה הן: סומך נופלים... מוחל לפושעים... רופא חולים... הנותן ליעף כח (1759, 1780). במקום "שעשית לי כל צרכי" נמצא גם "שלא חיסר מכל צרכי כלום" (1759) או "הנותן לכל גוייה וגוייה כדי פרנסתה" (1898). החומר ידוע לנו גם ממקורות אחרים, בפרט מקטעי הגניזה הקהירית (עיין מאן, HUCA כרך וו, 273 ואילך) ומחיבור הברכות שהוציא שכטר (1930), ועיין על כל זה היינימן, התפילה בתקופת התנאים

דניאל גולדשמידט

הודו (דברי הימים א' ט"ו א—ל"ו) למנצח (תהלים י"ט בשלימות) (10) ה' מלך ירגזו (תהלים צ"ט בשלימות) (11) והוא רחום (12) ...

ברוך שאמר והיה העולם ברוך אומר ועושה ברוך גוזר ומקיים ברוך אל חי לעד וקיים לנצח ברוך עושה בראשית ברוך מרחם על הארץ ברוך מרחם על הבריות, ברוך משלם שכר טוב ליראיו, ברוך פודה ומציל ברוך הוא וברוך שמו (13). ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם האל המהולל המשובח והמפואר בפי עמו ובלשון כל חסידיו ועבדיו ... ברוך אתה ה' מלך מהולל בתשבחות.

יהי כבוד ... ה' הפיר ... עוצו עצה ותופר (14) ... והוא רחום ... אשרי תמימי דרך (15) ... אשרי יושבי ... אשרי העם ... תהלה לדוד ... עד סוף תהלים ק"ג. ברוך ה' לעולם ... ימלך ה' לעולם אמן ואמן (16). ויברך דוד ... עד סוף שירת הים. יעידון יגידון כולם כאחד (17) ... ואחריו יהי חסדך ... מלכותך ה' אלהינו מלכות כל עולמים וממשלתך מלכנו בכל דור ודור (!) שאתה הוא אדיר בקדושה ולך נאה המלוכה המלך הקדוש (18). ישתבח ... ברכות והודאות מעתה ועד עולם (= ג' אצ). ברוך אתה ה' מלך גדול (19) בתשבחות אל ההודאות, אדון הנפלאות הבוחר בשיירי זמרה מלך אל חי העולמים (= אצ).

נוסח הקריש: ... וימליך מלכותיה (20) בחייכון ... ויתנשא ויתעלה ויתהדר ויתהלל שמיה דקודשא בריך הוא. לעילא לעילא (21) ...

ברכות היוצר ... המאיר לארץ ולדרים עליה (= ג') (22) ... המחדש טובו (= ג') (23) ... המהולל המשובח ... צבאות (24) קדושים ... תמיד יספרו (= ג') כבוד אל וקדושתו. תתברך ה' אלהינו בשמים ממעל ועל הארץ מתחת (25) ועל כל שבח מעשי ידיך והמאורות אשר יצרת (26) ... ישתבח ויתפאר שמך ... רצון קוניהם (27) ... מברכים ומשבחים ומפארים ומקדישים את שם ... ונותנים באהבה (28) ... בנעימה ובקדושה (= ג') ... עונים ביראה ואומרים (= ג') ... והאופנים וחיות הקודש כולם (29) ברעש

10 כמו ר'.	אדם צובה.
11 בשאר המנהגים רק הפסוקים ה, ט.	21 כפילת מילת לעילא רק כאן ובתימן (ע"פ הרמב"ם); ונוהגין באשכנז לכפול לעילא בעשרת ימי תשובה.
12 וכל הפרקים הנ"ל באים לפני ברוך שאמר, כמו סר' (לעומת אצ).	22 "ברחמים" הוסי' שאר המנהגים.
13 בסדר שונה בשאר המנהגים.	23 "בטובו" בשאר המנהגים.
14 פסוק זה איננו בשאר המנהגים.	24 כן ר"ס; צבאיו אצ.
15 במקומו הפסוק ה' הושיעה אט, גם זה גם זה צ.	25 "בשמים ממעל ועל הארץ מתחת" אצ.
16 אין זה בכתובים, וכן הוא בר' ובתימן (ע"פ הרמב"ם).	26 כן גם כ"י ר'; בשאר: ועל מאורי אור שעשית (או: שיצרת) אצט.
17 על פיוט זה ע"י לעיל ע' 42.	27 כך מקובל בכל המנהגים, דוגמת ישעיה מב ה בורא השמים ונוטיהם; "קונם" תיקון מאוחר הוא.
18 אין בשום מנהג אחר. כנראה שריד תפילה.	28 כך ט; המלה "באהבה" חסרה בכ"י ובמנהגים ר' אצ וכנראה אינה מקורית.
19 בדפוטים מאוחרים: מלך מהולל בתשבחות (= ט).	29 "כולם" חסר בשאר המנהגים.
20 כן גם אצ; ומוסיפין "ויצמת פורקניה ויקרב משיחיה" ט ועוד "ויפרוק עמיה" תימן, "ויפרוק עמיה ברהמתיה" ר' ועוד יותר הוספות במחזור	

מנהג בני רומא

גדול מתנשאים לעומתם משבחים ואומרים (=ג') ... למלך אל חי וקיים לעד⁽³⁰⁾ ... כי הוא לבדו⁽³¹⁾ פועל גבורות עושה חדשות בעל מלחמות זורע צדקות נורא תהלות בורא רפואות מצמיח ישועות אדון הנפלאות⁽³²⁾ ... כי לעולם חסדו. ובהסדו נתנם להאיר על הארץ (=ג')⁽³³⁾ ברוך אתה ה' יוצר המאורות. אהבת עולם⁽³⁴⁾ ... ותלמדם לעשות מצוות הוקי חיים כן תחננו ותלמדנו (=ג') ... ותן בלבנו⁽³⁵⁾ להבין ... והאירה⁽³⁶⁾ עינינו ... ויחד לבבנו לאהבה וליראה את שמך (=ג')⁽³⁷⁾. כי שם קדשך הגדול באמת נקרא עלינו. עשה עמנו בעבור כבוד שמך האל הגדול הגבור והנורא מהרה באהבה תרים קרננו ותמלוך עלינו והושיענו למען שמך (=ג')⁽³⁸⁾. כי כך בטחנו לא נבוש ובשמך הגדול חסינו לא נכלם ולא נכשל לעד ולעולמי עד. כי אבינו ואלהינו אתה (=ג')⁽³⁹⁾ ורחמיך והסדיך הרבים אל יעזבונו נצח סלה ועד (=ג')⁽⁴⁰⁾ ונגילה ונשמחה בישועתך. והבא עלינו ברכה ושלוש מהרה מארבע כנפות הארץ (=ג')⁽⁴¹⁾ ותוליכנו מהרה קוממיות לארצנו⁽⁴²⁾. כי ... וליחדך באמת ובאהבה. ברוך אתה ה' הבוחר ...

אמת ויציב ... אמת הוא (=ג') אלהי עולם ... דבר טוב וקיים. אמת ואמונה חק נתן ולא יעבור (=ג') ... צורנו⁽³⁹⁾ צור ישועתנו ... ואין אלהים עוד זולתך. עזרת ... שישמע אל מצוותיך ותורתך ודבריך (=ג') ... ומלך גדול וגבור לריב ריבם (=ג') ... ומבלעדיך אין לנו מלך גואל עוזר ומושיע. במצרים נגלית כל בכוריהם הרגת בכורך גאלת ים סוף בקעת זדים טבעת ים ליבשת שמת וידידים עברו (=ג') ... ועל זאת שבחו אהובים לאל (=ג') ... למלך אל רם ונשא חי וקיים גדול ונורא (=ג') ... ועונה לעמו ישראל (=ג')⁽⁴⁰⁾ ... תהלה לאל עליון ברוך הוא. משה (=ג') ... מי כמוך ... בגלל אבות תושיע⁽⁴¹⁾ בנים ותביא גאולה לבני בניהם כי מעולם אתה גואל ברוך אתה ה' גאל ישראל (=ג').
העמידה. ברוך ... מלך גואל⁽⁴²⁾ עוזר ומושיע ...

כתר יתנו לך המוני מעלה עם קבוצי מטה יחד כולם קדושה לך ישלשו כמו שנאמר

אחר תוספת רחבה, עי' להלן.
38 "והביאנו לשלוש מארבע כנפות הארץ ותוליכנו קוממיות לארצנו א, והבא עלינו ברכה ושלוש ומארבע כנפות הארץ תוליכנו קוממיות לארצנו צ (וכנראה כן צ"ל).
39 כ"ה בכל המנהגים; רק א גורס "יוצרנו" (כנראה על פי טעות עתיקה).
40 "הושעת בנים" בדפוס ר' ובקצת כ"י. — הנוסח "בגלל אבות" הועתק יחד עם פיוטים מסויימים והיה נהוג באשכנז בימים שאמרו פיוטי גאולה.
41 "מלך אל חי גואל עוזר" ר'; בשאר המנהגים "מלך עוזר".

30 "לעד" חסר בשאר המנהגים.
31 "מרום וקדוש" הוסיף כאן ס.
32 בסדר שונה אצ.
33 "והתקין מאורות משמח עולמו אשר ברא" ס; "אור חדש על ציון תאיר וכו'" הוסיפו באשכנז בתקופה מאוחרת.
34 כך גירסת נוסח א"י הקדום, עי' מאן HUCA כרך ב', 291) ורס"ג והרמב"ם, וכן ס; "אהבה רבה" אצ; כ"י ר' מחולקים הם.
35 כן ראצ; "בינה" הוס' ס.
36 "והאר" שאר המנהגים.
37 בשאר המנהגים: "ולא נבוש (ולא נכלם ולא נכשל) לעולם ועד". מלים אלו באות כאן ובר'

דניאל גולדשמידט

על יד נביאך (42) ... לעומתם ברוך יאמרו (43) ... ובדברי קדשך ... לדור ודור נמליך
לאל כי הוא לבדו מרום וקדוש (44) ושבחך אלהינו מפינו לא ימוש לעולם ועד כי אל
מלך גדול וקדוש אתה ...
אתה חונן ... וחננו מאתך דעה ובינה והשכל ...
השיבנו אבינו לתורתך ודבקנו במצוותיך (=ג) וקרבנו ...
סלח לנו ... מחול לנו ...
ראה נא בענינו ... וגאלנו מלכנו ...
רפאנו ... כי אל רופא רחמן ונאמן אתה ...
ברך עלינו ה' אלהינו את השנה הזאת לטובה ואת כל מיני תבואתה [והשאלה בחורף:
ותן טל ומטר לברכה על פני האדמה ושבע את העולם מברכותיך, עד כאן (45)]
ותן ברכה רווחה והצלחה בכל מעשה ידינו וברך את שנותינו כשנים הטובות
והמבורכות (=ג) ...
תקע ... ושא נס לקבץ גלויותינו (46) ברוך אתה ה' מקבץ ...
השיבה ... ותמלוך עלינו אתה לבדך בצדק ובמשפט ...
ולמלשינים בל תהי תקוה וכל המינים כולם כרגע יאבדו וכל אויביך מהרה יכרתו
ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר ותכניע אותם ...
על החסידים ועל הצדיקים ועל גרי הצדק ועל פליטת עמך בית ישראל יהמו רחמיך ...
ותן שכר טוב לכל הבוטחים בשמך הטוב באמת ... לעולם לא נבוש כי בך בטחנו מלך
עולמים ...
ולירושלם עירך ברחמים תשוב ובנה אותה בגין עולם במהרה בימינו ברוך אתה
ה' בונה ירושלם (=ג) (47). את צמח ...
שמע קולנו ... חוס וחננו (=ג) ורחם עלינו וקבל ברחמים וברצון את תפלתנו
ואת תחנונו (=ג) כי אב מלא רחמים רבים אתה הוא מעולם ולא נשוב ריקם
מלפניך, כי אל שומע תפלה ותחנון אתה ברוך אתה ה' ...
רצה ... ואל תפלתם שעה. והשב העבודה ... ותפלתם מהרה באהבה תקבל ברצון ...

השנה ו"לדור לדור נמליך" בראש השנה וביום הכיפורים.

45 כ"ה בכ"י ובדפוסים עתיקים, וכן מתקבל על הדעת (ומתאים גם לנוהג ה' רק שש מרחיבים את הנוסח). בזמן המאוחר שינו את המנהג ואומרים את כל הנוסח במשך השנה בהשמטת מלת "ומטר", ובחורף מוסיפים מלה זו בלבד.

46 כ"ה בסדר רב עמרם גאון וסידור רס"ג, ובשאר המנהגים יש כאן תוספת "וקבצנו יחד ...".

47 כ"ה גם בסידורי הגאונים; בשאר המנהגים נוסף כאן זכר מלכות בית דוד, או לפני המשפט "ובנה" (סצ) או לאחריו (א).

42 קדושה זו היתה נהוגה במנהג רומא בכל תפילות, ובספר עם הרחבה ("מלאכים המוני מעלה עם עמך ישראל קבוצי מטה") במוספי שבת ויום טוב, וכן ה'. וכנראה היה כן גם מנהג צרפת, ע"י כ"י רג"ז של מחזור ויטרי (בגדפס ע' 175 נמצא נוסח שונה) ומחזורי צרפת כ"י.

43 כן ריאצ; לעומתם משבחים ואומרים ט.

44 נוסח זה של כל השנה נחלף במח' רומא בר"ה וביום הכיפורים לנוסח "לדור ודור נגיד גדלך ולנצח נצחים קדושתך נקדיש" (הידוע גם באש-כנז ובצרפת ובתימן בחזרת הש"ץ), ובמחזור רומניא להיפך "לדור ודור נגיד גדלך" בכל

מנהג בני רומא

בשובך לציון ולירושלים עירך ברחמים כמאז (=ג') ברוך אתה ה' המחזיר ברחמיו שכינתו לציון.

מודים אנהנו לך שאתה הוא ה' אלהינו ואלהי אבותינו על חיינו... שבכל יום ויום עמנו... ומעולם קוינו לך. לא הכלמתנו ה' אלהינו ולא עזבתנו ולא הסתרת פניך ממנו (=ג'). על כולם... תמיד. כל החיים יודוך סלה ויהללו לשמך הטוב באמת ברוך אתה ה' הטוב...

שים שלום... חן וחסד... אהבה וחסד צדקה ברכה וישועה... וטוב יהיה בעיניך (=ג') לברך את כל עמך ישראל תמיד בכל עת ובכל שעה בשלומך. ברוך אתה ה' המברך...

יהיו לרצון... עושה שלום... ויש נוהגין לומר אלהי נצור...

נוסח מודים דרבנן: מודים כורעים ומשתחוים אנהנו לפניך אלהינו אלהי כל בשר... כן תחיינו ותחננו ותאסוף גליותינו מארבע כנפות הארץ ונשוב לשמור חוקיך ולעשות רצונך באמת ובלבב שלם על שאנו מודים לך⁽⁴⁸⁾.

אשרי⁽⁴⁹⁾... ובא לציון... הרחמן יפתח לבנו לתורתו ויטע אהבתו ויראתו בלבנו וישים בלבנו לאהבה אותו וליראה אותו ולעבדו ולעשות רצונו בלבב שלם ובנפש הפצה למען לא ניגע לריק ולא נלד לבהלה. וכן יהי רצון מלפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו שנשמור... ונירש ישועת שני המשיח לטובה ולברכה לזכות ולמעשים טובים ולחיי העולם הבא...

בנוסח הקדיש... תתקבל צלותהון ובעותהון דכל בית ישראל... יהא שלמא רבא מן שמיא וחיים טובים על כל ישראל...

עלינו... שלא עשנו כגויי הארץ ולא שמנו כמשפחות הארצות... וכסא כבודו בשמים ממעל... הוא ה' אלהינו אין עוד מלבדו. אמת מלכנו ואין זולתו... בשני וחמישי אין נוסח והוא רחום, רק פסוקים אלה: ועתה ה' אלהינו... על עירך ועל עמך (דניאל ט ט"ו—י"ט).

אל הוריתנו⁽⁵⁰⁾... ויעבור... אלהינו ואלהי אבותינו תבוא... אשמנו... סרנו... מה נאמר... אתה יודע רזי עולם...

כאן באה ליטניה תכלה ממנו אפך וחמתך... (ת 264).

לתחינה (נפילת אפים) באה ליטניה שנייה רחום וחנון חטאנו לפניך רחם עלינו (ר 802) ותהלי' כה ותהלי' קל ופסוקי ירמיה יד וסוף ספר מיכה, ואחריהם שתי כותרות "זכור

49 ואין תחינה למנצח (תהלים כ) שאומרים אצט.

50 נוסח ההקדמה ל"ג מידות, כמו בסידור רס"ג, ובשאר המנהגים (סר') הוא בא עם ההרחבה "אל מלך יושב" הנהוגה גם ברומא בתעניות ובלילי אשמורות.

48 בלי חתימה כמו בתלמוד סוטה דף מ' א'; בח' תימה ברוך אתה ה' אל ההודאות (לפי הירושלמי ברכות א' ח' דף ג' ד') ר'. בשאר המנהגים מסיימין ברוך אל ההודאות, בלי הבעת שם, כדי לצאת את שתי הדיעות, וכך הוא גם בדפוסים מאוחרים של מנהג רומא.

דניאל גולדשמידט

ברית", ליטניה אחרת אבינו הרחמן... אלהינו ואלהי אבותינו בך בטחנו (א210=4817)
תהלים כ ופסקי ואנחנו לא נדע...

יהי רצון אחר קריאת התורה (=7א), והבית האחרון מתחיל אחינו ישראל ואנוסי
ישראל (=7).

ערבית לחול. והוא רחום... והקהל עונה ה' ה'... ורב חסד ואמת. ה' הושיעה...
ברוך... בורא יומם ולילה (=70) ושמנו אל חי וקיים תמיד (7)... אהבת
עולם... תן בלבנו לשיח בחוקי רצונך ונשמח ונעלוז בדברי תלמוד תורתך ובמצוותיך
לעולם ועד (=7)... ואהבתך אל תסר ממנו עד נצח נצחים ברוך אתה ה' אוהב
את עמו ישראל (7).

אמת ואמונה... לכל אויבי נפשנו (51). השם... ויוצא ישראל עמו מתוכם... וראו
בנים (=7)...

השכיבנו ה' אלהינו לשלום והעמידנו מלכנו לחיים ולשלום ופרוס עלינו סוכת
שלומך והגן בעדנו (=7) ותקננו... ורעב ויגון ואנחה ושבור שטן מלפנינו
ומאחרינו (52) ושמור צאתנו... ברוך אתה ה' שומר עמו ישראל לעד.

הפסקים ברוך ה' לעולם אמן ואמן. ימלך ה' לעולם אמן ואמן: מכאן ואילך הם שווים
לאצ"ר עד: אלהינו שבשמים יחיד שמך וקיים זכרך ומלכותך. תמיד הוא ימלך
עלינו לעולם ועד (53), תהלה נביע לרוכב בערבות לאל המפואר במקלות קדושים.
ברוך אתה ה' מלך אל חי לעד וקיים לנצח (54).

ברכת המזון (א54). ברוך משביע לרעבים (ב54) ברוך הוא וברוך שמו. בא"י אמ"ה
הזן את העולם כלו בעבור שמו הגדול. בטובו בחן בחסד וברחמים כאמור נותן לחם...
ובחסדו הגדול יהיה עמנו כי הוא אל זן מפרנס ומכלכל את הכל ומכין מזון לכל
בריותיו ולכל מעשה ידיו אשר ברא. כאמור פותח את ידיך ומשביע לכל חי רצון.
בא"י הזן את הכל.

גודה לך יי אלהינו ונפאריך מלכנו ונשבחך יוצרנו ונהדרך מושיענו ונמליכך מלכנו
מלך יחיד חי העולמים. על שהנחלת לאבותינו ארץ חמדה טובה ורחבה ברית ותורה
וחיים ומזון (ג54). ועל שהוצאתנו... ופדיתנו מלכנו מבית עבדים... ועל חקי רצונך
שהודעתנו ועל חיים ומזון שאתה זן ומפרנס אותנו תמיד בכל יום ובכל עת ובכל שעה
ובכל רגע. על הכל... ומברכים את שמך תמיד אלהי ישענו והנקם לנו מצרינו וגודה

כגון מחזור בולגריה ש' והשינויים ניתנים כאן
ע"פ סדור מברכה, פירארה תנ"ג. כנראה אין
קרבה מיוחדת בין נוסח זה ובין הנוסח שבמח'
רומניא.

54ב כ"ה גם במח' ויטרי, ושם מוסיפים עוד: ברוך
משקה צמאים, ע"י מ"ו 52.

54ג המלים "ברית ותורה וחיים ומזון" הן בלי
ביקוד ב"סדור מברכה", ומסתמא רבים לא
נהגו לאמרן.

51 הפסק "עושה גדולות עד אין הקר...". (איוב
ט י) הנמצא כאן באצ, חסר כמו בסר'.

52 "ובצל כנפיד תסתירנו"... ומה שנמצא כאן
אצט, חסר כמו ר'.

53 ואין כאן נוסח "יראו עינינו...". כמו אצ"ר.

54 בשאר המנהגים: המלך (המולך ר') בכבודו
תמיד הוא ימלוך עלינו לעולם ועד ועל כל
מעשיו.

54א ברכת המזון אינה כלולה במחזורים העתיקים.

מנהג בני רומא

לך על נחלת אבותינו ועל מזונות שהננתנו. ככתוב ואכלת ושבעת... על הארץ ועל המזון.

נוסח לחול

נוסח לשבת (ד⁵⁴)

רחם יי אלהינו עלינו ועל ישראל... שגקרא שמך עליו ועלינו. אבינו רענו... ונא אל תצריכנו יי אלהינו ואל תביאנו לידי מתנת בשר ודם ולא לידי הלואת אדם אלא לידך המלאה הרחבה הפתוחה והשבעה והטובה אשר לא נבוש בעולם הזה ולא נכלם לחיי העולם הבא. כי בשם קדשך הגדול והקדוש והנורא בטחנו ויבוא אליהו הנביא ומשיח בן דוד עבדך במהרה בימינו ויביאו לנו שמועה טובה מארץ מרחק. ואף על פי שאכלנו ושתינו חרבן ביתך הבית הגדול והקדוש לא שכחנו. אל תשכחנו לנצח ואל תעובנו לאורך ימים. ובנה את ירושלים עיר הקדש במהרה בימינו. בא"י בונה ברחמיו בגין ירושלים אמן.

נתמנו יי אלהינו בציון עירך ברנה ושמחנו בבנין בית בחירתך ומלכות בית דוד משיחך במהרה תחזירנה למקומה. רצה והחליצנו יי אלהינו בכל מצותיך ובמצות יום השביעי השבת הגדול והקדוש הנה. כי יום... כרצונך הנה לנו... ואל תהא עלינו צרה ורעב ויגון ואנחה ביום מנוחתנו. כי אמר דוד הניח ה' אלהי ישראל לעמו וישכון בירושלים עד לעולם, ונאמר שם אצמיה קרן לדוד ערכתי גר למשיחי. ותמלוך עלינו אתה לבדך והושיענו למען שמך. כי אתה הוא בעל הישועות ובעל המזמות ושמחנו בתוכה וגראה בנחמתה ובכנינה. בא"י מנחם עמו ישראל בבנין ירושלים אמן.

בחינו במהרה בימינו ויבא גואל ויגאלנו ותבנה עיר ציון ותכון העבודה בירושלים (ה⁵⁴). בא"י אמ"ה אלהי אברהם יתברך לעד האל אבינו מלכנו מחסנו אדירנו בוראנו... שבכל יום ויום עמנו הוא הטיב לנו הוא מטיב לנו הוא ייטיב עמנו הוא גמלנו הוא גומלנו הוא יגמלנו ברחמיו לעד חן וחסד ורחמים ברכה רוחה והצלחה וחיים ושלוה וכל טוב ומכל טוב אל יחסרנו אבינו אב הרחמן.

ואחרי הברכות באות, כמו בשאר המנהגים, בקשות בנוסח הרחמן הוא ימלך עלינו לעולם ועד וכו', במספר כ"א, שסדרן וניסוחן שונה משאר המנהגים.

קריאת שמע על המזנה. אומרים השכיבנו יי אלהינו לשלוה... עד מעתה ועד עולם. פרשה ראשונה של ק"ש, מזמור צ"א, הפסוק ויאמר יי אל השטן... יברכך... מזמור קכ"א בשלמות, הפסוק הנה מטתו שלשלמה... עד מפחד בלילות בתוספת מפחדה של גיהנם

פוחת בנחמה ותותם בנחמה.

54 משפט זה בא כאן בין ג' הברכות הראשונות שהן דאורייתא ובין הרביעית שהיא מדרבנן בנוסח דומה לסר', אבל במנהגים אצ אין הפסק שזוה בין הברכות.

754 רק מנהג רומא שמר עד היום על שינוי נוסח הברכה השלישית של ברכת המזון בשבת כלפי נוסחה בחול, ובשאר המנהגים ערבבוהו. ע"י סדר ר' עמרם גאון (השלם) דף קפ"ג א', לפי שאמרו חכמים (ברכות דף מ"ח ב')

דניאל גולדשמידט

שהיא דומה ללילה, הפסוק בידך אפקיד רוחי... והברכה כדלקמן: בא"י אמ"ה המפיל חבלי שינה על העין ומשקיע שנת תרדמה והמאיר לאישון בת עין. יהי רצון מלפניך יי או"א שתרגילני לדבר מצוה ואל תרגילני לדבר עברה ועון והשלט בי יצר טוב ואל תשלט בי יצר רע. ואל יבהלוני הלומות רעים והרהורים רעים והשכיבני במטתי לשלום והעמידני מתוכה לחיים ולשלום והאירה עיני פן אישן המות בא"י המאיר לעולם כלו בכבודו. ומוסיפים הפסוקים אני שכבתי ואישנה... אם תשכב לא תפחד... נפשי ליי משמרים לבקר שמרים לבקר.

קבלת שבת. נוהג זה נתקבל בקהילות, כמו בשאר המנהגים, במאה ה"ז או י"ז, ונוהגין לשיר 'לכה דודי' ולומר אחריו תהלי' צב—צג וללמוד פרק 'במה מדליקין', ויש שמתחילים בתהלי' לט. **ערבית לשבת.** ברכו... ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר כילה מעשיו ביום השביעי ויקראהו שבת קדש מערב עד ערב ונתנו מנוחה לעמו ישראל בקדושתו, בורא יומם ולילה... אהבת עולם... (55)

אמת ואמונה בשביעי קיימת גזרת דברת הקשבנו ושמענו זכור חמדת טהורים יירשוה כתובה היא לראש ארבעה מעת נתנה שמח בה לב ישורון עדה פדית צדקה קנית רוממת שבת תמיד בינך ובינינו אות היא לעולם. כי ששת ימים עולמך תקנת ובשביעי נחת למען שתניח לעמך ישראל ולכבוד שמך שבחו וזמרו ברוך הוא. משה ובני ישראל... מי כמוך... שומרי שביעי ראו גבורותיך על הים. יחד כולם הודו והמליכו ואמרו, ה' ימלך... תחיש ישועה לשומרי ענוגה. תפדה לצאנך ואל יהיו עוד לביזה. ככתוב והושעתי לצאני ולא תהינה עוד לבז. ברוך אתה ה' גאל ישראל.

השכיבנו... מעתה ועד עולם. ופרוס עלינו סוכת שלומך (56) ברוך אתה ה' הפורס... ושמרו...

העמידה עד האל הקדוש. ומאהבתך ה' אלהינו שאהבת את ישראל עמך ומחמלתך שחמלת על בני בריתך נתת לנו ה' אלהינו את יום השביעי הגדול והקדוש הזה לגדולה ולגבורה ולקדושה ולמנוחה ולעבודה ולהודאה ולתת לנו ברכה ושלום מאתך (57). אלהינו ואלהי אבותינו... וישמחו בך כל ישראל מקדשי שמך...

בקידוש ליל שבת: ... כי יום שבת תחילת מקראי קודש...

ברכת המזון לשבת עיין לעיל אחרי תפילת ערבית לחול.

רק ר' נוהג לפי הגאונים (עיין סידור רס"ג עמוד קיא): "השכיבנו ה' אלהינו לשלום והעמידנו מלכנו לחיים ולשלום ופרוס עלינו סוכת שלומך ברוך אתה ה' הפורס...".
57 מח' רומא הוא המנהג היחיד ששמר נוסח זה, שהיה נוהג אצל הגאונים (עיין סדר רב עמרם גאון השלם ח"ב סימן ה', סידור רס"ג עמוד קיא). בשאר המנהגים בא במקומו נוסח אתה קדשת.

55 הברכה השנייה של סדר זה אינה נוהגת במנהג רומא, והיא נמצאת בסידור רס"ג עמוד ק"י כדלקמן: למען אהבת עמוסים/ נטעת עץ חיים / שבת קדשת מימים / ואותה הנחלת לתמימים: ואהבתך וכו'.

56 סדר זה דומה למנהג אצט החוזרים על נוסח הברכה שבהול וחוזרים על "ופרוס עלינו...". (ט בהשמטת עניינים שאינם הולמים את השבת).

מנהג בני רומא

שחרית לשבת זמירות: ה' מלך ה' מלך... מזמור לתודה (תהלים ק) (61)... הודו לה' כי טוב (תהלים קלו). הודו לה' קראו בשמו... למנצח (יט) (ביום טוב: ה' מלך תגל הארץ) ה' מלך ירגזו... הללויה (תהלים קלה) ברוך שאמר... מזמור שיר ליום השבת... יהי כבוד... (עד סוף השירה) לדוד בשגותו.

נשמת... (אלהי הראשונים רק ביום טוב) ולך אנחנו מודים. אילו פיננו... ועינינו כשמש וירח וידינו כנשרי שמים ורגלינו כאילות. אין אנו מספיקין... על אחת מאלף אלפי אלפים ורבי רבבות הטובות (60) שעשית עמנו ועם אבותינו... ומחלאים רעים ורבים דליתנו. ועד הגה עזרונו רחמיך ולא עזבונו אל יעזבונו רחמיך וחסדיך ה' אלהינו. לכן אברים... וכל לשון בך תשבוע (60)... (הפיסקה "מי ידמה לך" רק ביום טוב) מציל עני מחזק ממנו ועני ואביון מגוזלו. וכתוב. רגנו... על כל דברי שירות ותושבחות שאמר (61) דוד בן ישי... ישתבח...

ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם יוצר אור... אור עולם אוצר חיים אורות מאופל אמר ויהי (62). הכל יודוך... מה רבו מעשיך (63)... אין ערוך לך... אל אדון... סובבים אותו (=אצ) ... מלא כבודו (=ג')... יצרם בדעה... רצון קוגיהם (64)... שרפים וחיות עם אופני הקדש (=ג'). אל אשר שבת... ביום השביעי נתעלה (=ג')... זה שיר ושבח (65) ליום השביעי... לפיכך יפארו לאל כל יצוריו. שבח וגדולה יתנו למלך שנתן מנוחה לעמו ישראל ביום שבת קדש. שמך... ועל הארץ מתחת ועל כל שבח מעשה ידיך... והמאורות אשר יצרת (עד: גאל ישראל). בעמידה: ישמח משה... כי עבד נאמן קראת לו אלהינו. כליל... אשר בם בחרת. עם מקדשי שביעי...

הפטוקים קודם קריאת התורה מתחילים אין כמוך...

בברכת ההפטרה... ולעגומת נפש תנקום נקם במהרה בימינו. ברוך אתה ה' מנחם ציון בבניה (=ג')... ומברכים את שמך תמיד אלהי ישענו ברוך אתה ה' מקדש השבת (=ג').

אחרי ההפטרה מברכין את העוסקין בתורה ובצרכי צבור בנוסח דומה לנוסח האשכנזים: מי שברך אברהם יצחק ויעקב אבותינו הוא יברך את כל הקהל הקדוש הזה ואת כל קהלות הקדש הם ונשיהם ובניהם וכל אשר להם ומי שתקנו בתי כנסיות לתפלה והבאים בתוכם להתפלל והנותנים שמן למאור ויין לקדוש ולהבדלה ומזונות לאורחים וצדקה לעניים והעוסקים בתורה ובמצות והעוסקים בצרכי צבורם לשם שמים

(ועיין לשון התלמוד פסחים דף ק"ז א').
62 משפט זה (שריד מפיוס עתיק?) משמש באשכנז כפתיחה לפיוטי יוצר.
63 חסר באשכנז בתפילת שבת.
64 ע"י לעיל הערה 27.
65 "שיר שבת" ר"ט: "שבת" אצ.

58 לעומת מנהגים אחרים שלא לומר מזמור לתודה בימים שתורה אינה קריבה בהם, כגון אשכנז.
59 כן גם בכ"י ר', וכנראה זה עיקר: "פעמים הטובות" בשאר המקורות.
60 "לך תשבח" ס, "לך תשבוע" אצ.
61 מלה "שאמר" (=ג') חסרה בשאר המנהגים

דניאל גולדשמידט

ובאמונה הקדוש ברוך הוא ישלם שכרם ויסלח לכל עונם וירפא לכל גופותם וישלח ברכה רוחה והצלחה בכל מעשה ידיהם עם כל ישראל אחיהם ונאמר אמן: ואחריו מי שברך לגשים שאין נהוג בשום מנהג אחר: מי שברך שרה רבקה רחל ולאה הוא יברך את כל בת ישראל שעושה מעיל או מטפחת לכבוד התורה והמתקנת נר לכבוד התורה הקב"ה ישלם שכרה ויתן לה גמולה הטוב ונאמר אמן: והשכבה קצרה כדלקמן: יזכור אלהים לטובה את נפש כל שכבי עמו ישראל עם נפש אברהם יצחק ויעקב אבותינו ואשר הניחו לנפשותם זכירה בהקדש ינוחו על משכבותם בגן עדן ונאמר אמן:

הכרות החדש מי שעשה נסים לאבותינו הוא יעשה עמנו ויקבץ אותנו מהרה מארבע כנפות הארץ ונאמר אמן.

כך גזרו רבותינו המכובדים שנכריז בפני הקהל הקדוש הזה שיהיו יודעים גדולים וקטנים שיש לנו ראש חדש (פלוגי) יום (פלוגי) בחשבון רבותינו יום פלוגי. הרחמן ישמח אותנו ויקבץ אותנו מארבע כנפות הארץ ונאמר אמן. ואומרים אחריו אחינו ישראל ואנוסי ישראל הוזכר לעיל בשני וחמישי.

תקנת שבת... אז מסיני נצטוו עליה ותצוונו יי אלהינו להקריב בה קרבן מוסף שבת כראוי (=צא)...

בקדושה: כתר (כמו בכל יום) וכל הנוסח דומה ל'א: כבודו... ממקומו יפן לעמו המייחדים שמו...

מנחה לשבת פסוקים: אם תשיב משבת...

אתה אחד... מנוחה וקדושה (66)...

צדקתך צדק... וצדקתך... צדקתך כהררי... (=צא).

ונוהגין לומר אחר מזמורים אלה: תהלי קיט—קלד צ.

במוצאי שבת... אתה חונן... אתה הבדלת בין קודש לחול בין אור לחושך בין ישראל לגוים בין יום השביעי לששת ימי המעשה. וכשם שהבדלתנו מגויי הארצות וממשפחות האדמה כן תטהרנו ותנקנו מכל חטא ועון. וחננו... (7)

פסוקי "ויתן לך" שונים במספר ובסדר מכל המנהגים, והנוסח קרוב לאשכנז.

ברכת הלבנה... פועלי אמת ופעולתם צדק (67)... שאף הם עתידין להתחדש כמותה ולפאר ליוצרים על כל מה שברא (68) ברוך אתה ה' מחדש חדשים. תפול... כאבן ידמו... שלום עליכם שלום עליכם שלום עלינו ועל כל ישראל אמן.

יעלה ויבוא... בנוסח שווה לאשכנז.

נוסח ברכת השיר אחר תהלל: יהללוך ה' על כל מעשיך וחסדיך יברכו את שמך. כי

66 כמו בכל המנהגים; התיקון "יום מנוחה וקדושה" נעשה על פי אבודרהם, בלי התחשבות עם המיבנה השירי.

67 פועלי אמת שפעולתם באמת ר'; בשאר המנהגים נפלה כנראה טעות: פועל אמת שפעולתו אמת.
68 "על שם כבוד מלכותו" טא; בדפוס ר' זה על יד זה: "על כבוד מלכותו ועל כל מה שברא".

לך טוב להודות ונעים לשמך לזמר כי מעולם ועד עולם אתה אל ברוך אתה ה' מלך מהולל בתשבחות.

מוסף לראש חדש. ראשי חדשים... זכרון לכולם יהיו (=ג') וברית אבות לבנים תזכור. אז ישישו עמך ועדתך בעשותם קרבנם על גבי מזבחך (*). ובכן יהי רצון... שתעלנו לארצנו ותטענו בגבולנו ושם נעשה... אלהינו ואלהי אבותינו חדש... לפרנסה ולכלכלה (70) לסליחת חטא ולמחילת עוון לגמילות חסד ולתלמוד תורה. ואין שום הוספה בשנת העיבור.

מוסף לשבת זר"ה. אתה יצרת עולמך מקדם כלית מלאכתך ביום השביעי (71) בחרת בנו מכל האומות ורצית בנו מכל הלשונות (=ג') (א71). ותתן לנו ה' אלהינו באהבה שבתות למנוחה ואת יום ראש החדש הזה יום רצון לכפר בעדנו למען נחדל מעושיך ידינו (=ג') (72). אבל משחטאנו... מפני היד שנשתלחה במקדשך. ובכן יהי רצון.. שתעלנו לארצנו... ומוסף יום השבת הזה ומוסף יום ראש החדש הזה... אלהינו ואלהי אבותינו חדש... (כמו בחול)... וחוקי שבתות וראשי חדשים להם קבעת. ברוך אתה ה' מקדש...

הנוכה. על הנסים ועל הגבורות ועל התשועות ועל המלחמות ועל הפורקן ועל הפדות (73) שעשית עמנו ועם אבותינו... לשכחם מתורתך (=ג') ולהעבירם מחוקי רצונך... שם גדול וקדוש בעולם. ולעמך ישראל עשית תשועה גדולה (=ג'). ואחר כך... וקבעום שמונה ימים בהלל ובהודאה (=ג'). וכשם שעשית עמהם נס כן עשה עמנו ה' אלהינו פלא ונסים בעת הזאת ונודה לשמך הגדול סלה (74).

תענית. עננו ה' עננו ביום צום תעניתנו כי בצרה גדולה אנחנו. ואל תעלם אנך משמוע תפילתנו ואל תתעלם מבקשתנו. היה נא קרוב לשווענו. טרם נקרא אתה תענה כדבר שנאמר והיה... כי אתה פודה ומציל בכל עת צרה וצוקה. בא"י העונה בעת צרה ומושיע (75).

פורים. על הנסים... בימי מרדכי... ובקש (=ג')...

ג' רגלים. נוסח העמידה אתה בחרתנו... יעלה ויבוא... והשיאנו... לחיים לשמחה ולשלום כאשר אמרת ורצית לברכנו כן תברכנו סלה (=ג'). קדשנו... והנחילנו ה' אלהינו בשמחה ובששון מועדי קדשך (76) ברוך אתה ה' מקדש ישראל והזמנים (=ג').

72 "למען נחדל מעושיך ידינו" בשאר המנהגים רק בנעילת יום הכיפורים בוודאי.

73 "ועל הפדות ועל הפורקן" ר'.

74 "וכשם שעשית... חס' ר"א ונמצא בסידורי הגאונים ובמחזור ויטרי ובסדר התפילה להרמב"ם ובכמה כ"י ספרד ואשכנז.

75 הגוסס ר' שונה, וד' זתימה שווה.

76 וחסר כאן וכו' הגוסס: וישמחו בך ישראל...

69 נמצא גם בסידור רס"ג; בשאר המנהגים חסר משפט זה; עיין לעיל הערה 1.

70 וחסר כאן "לחיים ולשלום" שבשאר המנהגים.

71 וחסר כאן "אהבת אותנו ורצית בנו" שבשאר המנהגים.

72 א חסר כאן "וקדשתנו במצוותיך וקרבתנו מלכנו לעבודתך ושמך הגדול והקדוש עלינו קראת".

דניאל גולדשמידט

ותודיענו משפטי צדקך ותלמדנו לעשות מצוות חוקי רצונך. ותתן... חוקים ומצוות טובים אשר יעשה אותם האדם וחי בהם. והנחילנו... ואת יום השביעי הגדול והקדוש מששת ימי המעשה הבדלת וקידשת. וקידשת את עמך ישראל בקדושתך.

אשר לנוסח הגדה של פסח, די להפנות את הקורא למהדורות שבהן רשומים שינויי הנוסחאות, ואין כאן קירבה מיוחדת בין מתזור רומא למת' רומניא (77).

נוסח העמידה למוסף... ומפני חטאינו גלינו מארצנו ונתרחקנו... ותגדל כבודו בימינו (=7) אבינו מלכנו, אלהינו ואלהי אבותינו גלה כבוד מלכותך ומלוך עלינו מהרה... (=7) והביאנו ה' אלהינו לציון (=7)... ומוסף יום חג (פלוני)... ואומרים פסוקי המוספין ונוסח ומנחתם. אלהינו ואלהי אבותינו מלך רחמן... בגלל אבותינו... וכונן בית מקדשך... והשב שכינה לתוכו והשב ישראל לנויהם והשב כהנים לעבודתם ולויים לשירה ולזמרה. ושם נעלה... והשיאנו... והנחילנו ה' אלהינו בשמחה ובששון מועדי קדשך ותרצה לפניך את תפלת עמוסיך כתמידי יום וכקרבן מוסף (=7) (78). ברוך אתה ה' מקדש ישראל והזמנים.

ט' באב. רחם ה' אלהינו עלינו ועל ישראל עמך ועל ירושלים עירך ועל ציון משכן כבודך ועל העיר האבלה החרבה והשוממה הנתונה ביד זרים הרמוסה בכף עריצים. ויבלעזה לגיונות ויירשוה עובדי פסילים. ולישראל עמך נתתה ולזרע יעקב ירושה הורשתה. נערה ה' אלהינו מעפרה והקיצה מארץ דיוויה. נטה עליה כנהר שלום וכנחל שוטף כבוד גויים. כי באש הצתה ובאש אתה עתיד לבנותה. כאמור: ואני אהיה לה... ברוך אתה ה' מנחם ציון עירו ואבלי עמו ובונה ירושלם (=7).

ראש השנה. הפסוק לפני העמידה בערבית הוא אלה מועדי ה' כבשאר החגים. עמידה: ברוך... זכרנו לחיים מלך חפץ בחיים וכתבנו בספר החיים למענך אל חי... מי כמוך אב הרחמים (79). זכור יצוריך ברחמים ממית ומחיה. ונאמן... לדור ודור נגיד גדלך (80)... ובכן תן פחודך... שהשלטון (81) לפניך... ובכן תן כבוד... ותקוה טובה לדורשיך... ששון לעירך וצמיחות קרן לדוד עבדך ועריכות נר... ואז צדיקים (82)... ותמלוך... על כל מעשיך על ירושלם עירך ועל ציון משכן כבודך ככתוב בדברי קדשך ימלך... וכתוב (83) ויגבה (=7) ברוך אתה ה' המלך הקדוש (84). אתה בחרתנו... ושמך הגדול הגבור והנורא עלינו קראת. ותתן לנו... מועדים לשמחה וחגים וזמנים לששון (85)... אלהינו ואלהי אבותינו יעלה ויבוא... וידע כל

77 עיין הגדה שלמה להר"מ כשר, ירושלם תשט"ו; מהדורת י' לוינסקי, ת"א תש"ך; מהדורת ר' בונפיל, מילאנו תשכ"ב; מהדורת, ברלין 1936. 78 נוסח זה נמצא במתזור רומניא בסוף הפייסקא "ומנחתם", והוא ידוע גם כן מסדר ר' עמרם גאון (כ"י מ), ע"י הוצ' קורונל ע' 88.

ואומרים "שהשלטון" מטעמים שאינם מסתברים. 82 כן אצ, וכן גם ברמב"ם; אבל בס' רב עמרם גאון "ובכן", ועל פי זה נקבע הנוסח בספרד ובתקופה מאוחרת גם באשכנז ובמתזור רומניא. 83 ואין כאן הנוסח "קדוש אתה ונורא שמך" כמו אצט.

84 כמו ברוב המנהגים; "אדיר המלוכה המלך הקדוש" ר'.

85 בשמירת נוסח הרגלים כאן וגם להלן סמוך

79 ר'צא; אב הרחמן ט.

80 ע"י לעיל הערה 44.

81 כן הוא בכל המנהגים, ויש ששינוי את הגירסא

פועל... ויאמרו כל אשר נשמה באפו... ומלכותו בכל משלה. והשיאנו ה' אלהינו את ברכת מועדיך... (86) והנחילנו ה' אלהינו בשמחה ובששון מועדי קדשך ודברך אמת וקיים לעד. ומלבעדיך אין לנו מלך אלא אתה (87) ברוך אתה ה' מלך... רצה... מודים... ולא הסתרת פניך כמנו. זכור רחמיך וכבוש את כעסך כלה דבר וחרב ורעב ומשחית ומגיפה וכל מחלה מעלינו ומעל כל בני בריתך (88). על כולם... ויהללו את שמך הטוב באמת. וכתוב לחיים טובים כל בני בריתך (89). ברוך אתה ה' הטוב... שים שלום... בשלומך. בספר חיים ברכה ושלום פרנסה טובה וישועה ונחמה חן וחסד נזכר ונכתב לפניך אנו וכל עמך ישראל לחיים ולשלום. ברוך אתה ה' המברך...

בתפילת אבינו מלכנו יש ל' שורות, ברובן דומות לשאר מנהגים.

תפילת מוסף: בנוסח "ומגהתם": ועשרון לכבש ויין כנסכו ועולת החדש ומגהתה ושני שעירים לכפר ושני תמידין כהלכתן.

במלכות: ... שהם משתחיים להבל וריק ומתפללים אל אל לא יושיע ואנו כורעים ומשתחיים לפני מלך מלכי המלכים... וכסא כבודו.

בזכרונות: ... כי אין שכחה (=7) ... מי לא נפקד ביום הזה. וזכר כל היצור... מתשבות אדם ותחבולותיו ויצורים ומעללי איש... ולא תכלים לנצח... ויש בפסוקי זכרונות פסוק גוסף: זכר לעולם בריתו דבר צוה לאלף דור (90).

בסוף השופרות: ה' צבאות יגן עליהם. ה' צבאות יגן עליכם. ה' צבאות יגן עלינו ועל כל עמך ישראל בשלומך (!) (91) ובחתימה: כי שומע קול שופר אתה הוא מעולם ומאזין תרועה ואין דומה לך. ברוך אתה ה' שומע תרועה (92) ...

יום הכפורים. קודם ערבית גוסח "כל גדרים" בעברית (=7) וזה גוסחו: כל גדרים ואסרים והקדשות וחרמים ושבועות וקיומים שגדרנו ושארנו ושהקדשנו ושהחרמנו ושנשבוענו ושקיימנו ושקבלנו על נפשותינו בשבועה. מיום צום הכפורים שעבר עד יום צום הכפורים הזה הבא עלינו. בכלם חזרנו ובאנו לפני אבינו שבשמים. אם נדר נדרנו אין כאן נדר. ואם אסר אסרנו אין כאן אסר. אם הקדש הקדשנו אין כאן הקדש. אם חרם החרמנו אין כאן חרם. אם שבועה נשבוענו אין כאן

לחתימה, שלא כשאר המנהגים, בהם משמיטים את המלים "מועדים לשמחה...".
86 כאן בא כל הנוסח הנהוג בג' הרגלים, ואיננו בכל שאר המנהגים, ועי' על העניין שבלי הלקט (מהדורת בוכר) דף קל"ה א'.

87 "ומלבעדיך... אלא אתה" חס' אצט, אבל נמצא בר'.

88 נוסח דומה צ ובקצת השלמות ר'. הנוסח נמצא כבר בסדר רב עמרם גאון ובקיצור ברמב"ם. בספרד ובאשכנז לא נהוג לאמרו, ובפולין נשאר נוסחו עם תוספות בחזרת הש"ץ במוסף ראש השנה ובתפילות יום הכיפורים. וכל הפיסקא נוספת בצרפת ובפולין אחר "ועל כולם...".

לעולם ועד" ולא לפניו.

89 "וכתוב" גוסף כאן לפני החתימה, כמו בספרד, ובאשכנז ובצרפת לפני "וכל החיים"; ברומניא נמצאים מנהגים שונים, ועיין ספר זכרון לבן צבי א' ע' רל.

90 פסוק זה אינו נמצא בסדר רב עמרם גאון ולא באצ, אבל הוא נמצא בסידור רס"ג וברמב"ם וכן בסר'.

91 שיבוש גלוי זה נמצא כבר בכ"י ובכל הדפוסים. "כן תגן על עמך ישראל בשלומך" אצ" (ובכ"י אחד: "ה' צבאות יגן עלינו ועל כל עמו ישראל בשלומך").

92 מנהג רומא הוא היחיד ששמר על החתימה העתיקה

דניאל גולדשמידט

שבועה. אם קיום קימנו אין כאן קיום. בטל הנדר מעקרו. בטל האסר מעקרו. בטל ההקדש מעקרו. בטל החרם מעקרו. בטלה השבועה מעקרה. בטל הקיום מעקרו. אין כאן לא נדר ולא אסר ולא הקדש ולא חרם ולא שבועה ולא קיום. יש כאן סליחה ומחילה וכפרה על כל עונותינו:

הפסוק שלפני העמידה הוא: אלה מועדי ה', כבשאר החגים.

עמידה: ותתן לנו... לסליחה ולמחילה ולכפרה על כל עונותינו... אלהינו ואלהי אבותינו יעלה ויבא... אלהינו ואלהי אבותינו מחול... לפני ה' תטהרנו⁽⁹³⁾. כי אתה סלחן לישראל ומחלן לשבטי ישורון בכל דור ודור ודברך אמת וקיים לעד ומבלעדך אין לנו מלך מוחל וסולח אלא אתה. ברוך אתה ה'...

הוידוי: אלהינו ואלהי אבותינו תבוא... שאין אנו עזי פנים וקשי עורף בדבר הזה שנאמר לפניך... אבל אנחנו חטאנו, אשמנו...

וידוי. "על חטא" באלפא ביתא אחת... באונס... בבלי דעת... בגלוי... בדעת ובמרמה... בהרהור הלב... בוידוי פה... בזדון... בחוזק יד... בטומאת שפתים... ביצר הרע... ביודעים... בלא יודעים... בכחש ובכזב... בלשון הרע... במראית העין... בנשך ובמרבית... בשית שפתותינו... בעינים רמות... בפתחון פה... בצעדי רגלים... בקפיצת יד... ברצון... בשגגה... בתמהון לבב⁽⁹⁴⁾. על חטאים שאנו חייבים עליהם חטאת... עולה... קרבן... מיתה... כרת... מיתה וכרת מיתה בידי שמים וכרת בידי שמים. ארבע מיתות בית דין סקילה שריפה הרג וחנק ומלקות ארבעים מצות עשה ומצות לא תעשה בין שיש בה קום ועשה ובין שאין בה קום ועשה. בין שגלויים לנו ובין שאינם גלויים לנו. הגלויים לנו כבר אמרנו לפניך ושאינם גלויים לנו כבר לפניך גלויים וידועים. כדבר שנאמר הנסתר... יהיו לרצון...

הוידוי בתפילת נעילה: אתה נותן יד לפושעים וימין פרושה לקבל שבים (=7)... למען תקבלנו בתשובה שלימה לפניך כאשים וכניחוחים למען דברך ודבר פה בעבור אמרת. אין קץ... וימי חיינו הבל לפניך. שכן כתוב בדברי קדשך ומותר... אתה הבדלת... כי מי יאמר לך מה תפעל ומה יתאונן אדם חי גבר על חטאיו⁽⁹⁵⁾... ותתן לנו... קץ סליחה ומחילה וכפרה (=7)...

94 בר' באה אלפא ביתא שונה, ונראה שהא"ב הכפולה הנהוגה באשכנז מורכבת משתייהן.
95 כן ר'; "כי מי יאמר לך מה תפעל ואם יצדק מה יתן לך" אט, וכ"ה גם בסידורי הגאונים וברמב"ם ובמחזור ויטרי, ובמחזור ויטרי נוסף הפסוק מה יתאונן... על חטאיו. ועיין על זה אנציקלופדיה תלמודית, כרך י' (תשכ"ב), ע' יט—כ והערות 346—347 וברשימת ההפטרות שם עמוד תש"א ואילך.

שבמשנה (תענית ב' ד'). בשאר המנהגים: שומע קול תרועת עמו ישראל (היום) ברהמים.
93 ואין בכל תפילות יום הכיפורים הנוסח: "קדשנו במצוותיך... וטהר לבנו לעבדך באמת", כמו שאיננו בסדר רב עמרם גאון ובסידור רס"ג ובמחזור רומניא. באשכנז ובצרפת אומרים אותו כמו בשאר החגים, ובספרד (ועיין גם ברמב"ם) מצרפים כל פיסקת "אלהינו ואלהי אבותינו מלוך על כל העולם...". מתפילת ראש השנה.

מנהג בני רומא

לתפילות הקבע, כפי שהן מתוארות כאן, מצטרפות במחזור רומא התוספות הפיזיות עליהן מייחד שד"ל את הדיבור במבואו, ומיותר לפרטם כאן, ואלו הם לסוגיהם: יוצרות לשבתות מיוחדות: שבת ר"ח, שבת בראשית, שבת חנוכה, ד' פרשיות, שבת הגדול, שבת שלפני שבועות, שבת איכה (היינו השבת שלפני ט' באב), שבת נחמו, שבת שובה, שבת שלפני סוכות, ולכל החגים, וגם לשבת חול המועד של סוכות (אבל לא של פסח).

קרובות לכל התעניות, חוץ מתענית אסתר, ולכל העמידות שליום הכיפורים (והסליחות לתעניות ולכיפור והקינות לט' באב משולבות בהן). רשויות לנשמת וכו' לכל החגים.

עושה שלום (סיום העמידה) לחנוכה, פסח, ראש השנה, סוכות ושמיני עצרת. אזהרות לשבועות, הושענות לסוכות, סליחות לימי התחנונים.

ענין אפייני נוסף למנהג בני רומא היא רשימת ההפטרות השונה במידה ניכרת משאר המנהגים. בכמה שבתות נקראים פרקי גביאים מיוחדים למנהג זה, וגם אם הפרקים מזדהים עם הפטרות שאר המנהגים, הם משתנים לפעמים בחסר ויתר של פסוקים. ברשימת ההפטרות הניתנת כאן סימנתי בכוכב כפול את ההפטרות המיוחדות למנהג בני רומא ושאינן קיימות בשאר המנהגים, ובכוכב אחד את ההפטרות המתאימות לשאר המנהגים (או לאחד מהם, כגן א [אשכנז], ט [ספרד]) בשינוי חסר ויתר פסוקים.

במיוחד בולט ברשימה זו השינוי בשבתות חודש אלול, בהן אין נוהגין בני רומא לקרוא פרקי נחמות כבשאר המנהגים, אלא הולכין לפי תקנה עתיקה יותר⁽⁹⁶⁾.

מנהג אחר, כנראה גם הוא עתיק יומין, אף על פי שאינו נזכר בפירוש אצל הפוסקים, הוא לומר בהוצאת ספר התורה בשבתות ובחגים מזמור מתאים לפרשה הנקראת בו ביום. המחזוריים כוללים רק המזמורים המיוחדים לחגים, ואין שם רשימת המזמורים לשבתות, אף על פי שרומזים למנהג בהערה: "ואומר החזן והציבור עמו מזמורים לסדר היום".

במשך הזמן נקבע גם לענין זה נוהג מסויים, והוספנו לרשימת ההפטרות את רשימת המזמורים לפי מה שהנהיגו בדורות האחרונים⁽⁹⁷⁾.

בסקירה זו התכוונתי להציע את החומר כמות שהוא, כדי שיוכל לשמש מצע לדיון נוסף על תולדות המנהגים.

96 צונץ, ריטוס ע' 78. לאור ערב ר"ה תשי"ב מטעם בית הכנסת כמנהג איטלקי בירושלים, ע' 10—12, ולפיה היא ניתנת כאן (בהוספת המזמורים ל"ט שני של גליות).

97 רשימת המזמורים נקבעה בהזכרה (בהכפלה) "נוסח תפלות במועדים והוספות למחזור" שיצאה

דניאל גולדשמידט

רשימת ההפטרות והמזמורים להוצאת ס"ת

מזמור	הפטרה	פרשה
צב	ישעיה מב א—כא (=0) *	בראשית
כט	ישעיה נד א—נה ה	גח
טו	ישעיה מ כה—מא יז *	לך לך
יא	מלכים ב' ד א—לו (=R)	וירא
מה	מלכים א' א א—ל"ד *	חיי שרה
לד	מלאכי א א—ב ז	תולדות
ג	הושע יא ז—יב יד *	ויצא
כז	עובדיה (=0)	וישלח
ל	עמוס ב ו—ג ח	וישב
מ	מלכים א' ג טו—ד א	מקץ
מח	יחזקאל לו טו—כח	ויגש
מא	מלכים א' ב א—יב	ויחי
צט	ירמיה א א—ב יט (=0)	שמות
מו	יחזקאל כה כה—כט כא	וארא
עז	ישעיה יח ז—יט כה **	בא
סו	שופטים ד ד—ה ג *	בשלח
יט	ישעיה ו א—ז ו ; ט ה—ו	יתרו
עב	ירמיה לד ח—לה יא *	משפטים
כו	מלכים א ה כו—ו יג	תרומה
סה	יחזקאל מג י—כז	תצוה
עה	מלכים א' יח כ—לט *	כי תשא
סא	מלכים א' ז יג—כו (=0)	ויקהל
קלג	מלכים א' ז מ—נא (=0)	פקודי
ג	ישעיה מג כא—מד ו *	ויקרא
צא	ירמיה ז כא—כח ; י ו—ז **	צו
קכח	שמואל ב' ו א—ז ג **	שמיני
קכא	מלכים ב' ד מב—ה יט	תזריע
קכ	מלכים ב' ז א—כ ; יג כג *	מצורע
יב	יחזקאל כב א—טז	אחרי מות
טו	יחזקאל כ א—כ (=0)	קדושים
מב	יחזקאל מד טו—לא	אמר
קיב	ירמיה טז יט—יז יד **	בהר
פה	יחזקאל לד א—טו **	בחקותי
קמז	הושע ב א—כב	במדבר
סז	שופטים יג ב—כה	נשא
כא	זכריה ב יד—ד ז	בהעלותך
סד	יהושע ב א—כד	שלח לך
ה	שמואל א' יא יד—יב כב	קרח

מנהג בני רומא

פרשה	הפטרה	כזמור
חקת	שופטים יא א—לג	נח
בלק	מיכה ה ד—ו ח *	לו
פינחס	מלכים א' יח מו—יט כא **	טז
מטות	יהושע יג טו—לג **	קיא
מסעי	יהושע יט נא—כא ג **	מט
דברים	ישעיה א א—כז	קלז
ואתחנן	ישעיה מ א—טז	צ
עקב	ישעיה מט יד—נא ג	עה
ראה	ישעיה נד יא—נה ה	צז
שופטים	שמואל א' ח א—כב **	יז
כי תצא	שמואל א יז א—לו **	לב
כי תבא	יהושע ח ל—ט כז **	מג
נצבים	יהושע כד א—יח **	ג
וילך	ישעיה נה ו—נו ח **	
האזינו	יחזקאל יז כב—יח לב **	
וזאת הברכה	יהושע א א—יח	יב
שבת חנוכה א'	זכריה ב יד—ד ו	ל
שבת חנוכה ב'	מלכים א' ז מ—נא	ל
פרשת שקלים	מלכים ב' יב א—יז (א=)	
פרשת זכור	שמואל ב' טו א—לד *	ז
פרשת פרה	יחזקאל לו טז—לח	
פרשת החדש	יחזקאל מה יח—מו יא *	
שבת הגדול	מלאכי ג ד—כד	קה
שבת ור"ח	ישעיה סו א—כד	קד
ש' ערב ר"ח	שמואל א' כ יח—מב	
א' של ר"ה	שמואל א' א א—ב י	מז
ב' של ר"ה	ירמיה לא א—יט	מז
ש' שובה	הושע יד ב—י ; מיכה ז יח—כ	גא
כפור לשחרית	ישעיה גז יד—נח יד ; נט כ—כא *	גא
כפור למנחה	עובדיה א כא ; יונה ; מיכה ז יח—כ *	קל
א' של סוכות	זכריה יד א—כא	עו
ב' של סוכות	מלכים א' ז, נא—ח טו *	עו
שבת חוה"מ סוכות	יחזקאל לח א—כג *	עו
שמיני עצרת	מלכים א ח גד—ט א *	
שמחת תורה	יהושע א א—יח	יב
א' של פסח	יהושע ה ב—ו א ; ו כז	קה
ב' של פסח	מלכים ב' כג כא—ל *	קו
ש' חוה"מ של פסח	יחזקאל לו א—יד	קיד
ז' של פסח	שמואל ב' כב א—גא	יח
ח' של פסח	ישעיה י לב—יב ו	קז
א' של שבועות	יחזקאל א א—כח ; ג יב	סח

דניאל גולדשמידט

מזמור	הפטרה	
	חבקוק ב כ--ג יט *	ב' של שבועות
	ירמיה ח יג--ט כג	ט' באב שחרית
קכו	הושע יד ב--י (ט=)	ט' באב מנחה
כ	ישעיה נה ו--נו ח (א=)	צום מנחה
מה	ישעיה סא ט--סב ט [אחר הפטרת השבוע]	שבת חתונה

ואומרים את המזמורים האלה בהוצאת ס"ת בימים שאין בהם הפטרה: בראש חודש מזמור ח; בפורים ז; בשחרית של צום קב; במנחה של שבת קיא; בשני וחמישי קכא. בשבת מילה נוהגין להוסיף אחר המזמור הרגיל מזמור קכה.

המבוא של השד"ל כתוב להשלמת מהדורת ליוורנו תרט"ז, והוא מייחד את הדיבור למה שכלול בה. רק לעיתים הוא מזכיר מה שמצא בספרים, בכתבי יד או בדפוסים עתיקים, בהם נמצאים פיוטים שהושמטו במנהג המאוחר. מבחינה זו מנהג רומא אינו שונה ממנהגים אחרים, שגם בהם נהגו הקהילות חופש גדול כלפי הפיוטים, והתנועה לקיצורים ולקיצוצים גיכרת גם בהם. צונץ מדבר על העובדה שהיקף הפיוטים שבמחזור רומא נתמעט בהרבה במשך הזמן: שהשמיטו את הקרובות בראש השנה, ברגלים (גם לתפילת טל וגשם) ובפורים החל מהמאה הט"ו ושבוטלה גם תקיעתא (פיוט למלכיות זכרונות ושופרות) לר"א הקלירי שאמרה בימי ר' אברהם אבן עזרא. לפי המציאות בכתבי היד הושמטו הקרובות כבר במאות י"ד או י"ג, אף על פי שהדעת נותנת שמנהג רומא, בו נשמרו קרובות לכיפור ולכלל הצומות, היו בו פעם גם קרובות לשאר החגים. אבל גם אם נביא בחשבון רק את החומר השמור לנו בכתבי יד ובדפוסים עתיקים נמצא שיש בו הרבה יותר מאשר במהדורות האחרונות של המחזור, ויתברר שיש אוצרות שטרם נתגלו ופנינים שעדיין לא ראו את אור הדפוס או שהן גנוזות בספרים נדירים שקשה להשיגם, מחוץ למסגרת המחזורים וספרי הסליחות הנמצאים בידי המתפללים.

ברשימה שהבאנו כאן (בלי שאיפה לשלימות) כלולים פיוטים רבים הנמצאים בכתבי יד מחזורי רומא (4) ואינם נמצאים במהדורת ליוורנו, מהם גם יצירות פייטנים מקוריים אנשי שם. ויהי רצון שיבוא גואל גם לגנוזים אלה.

בעמודה האחרונה רשמתי את הספרים שפיוטים אלה נדפסו בהם, ומהמחזורים העתיקים רשמתי מח' בולוניא (ש') מפני שהוא מצוי יותר מהקודמים לו (אותם הפיוטים נמצאים גם במהדורות הראשונות של המחזור). מה שסומן בכוכב (*) לא ראה עדיין את אור הדפוס.

1 אוסף הגון של מחזורי רומא כ"י נמצא בפרמה בספריה פלטיגה ומספר מסויים נמצא באוכספורד, לונדון, ברלין, ואטיקאן ובשאר ספריות איטליה. בספריה הלאומית בירושלים נמצא מחזור רומא כ"י עשיר בפיוטים (Heb. 4°1006). כנראה מן המאה י"ד או ט"ו) שכמעט כל מה שרשמתי כלול בו.

דניאל גולדשמידט

יום	סוג הפיוט	התחלה	אוצר השירה מספר	נדפס
שבת	יוצר	אהלל בצלצלי שמע לאל אלהים	א 1459	מח' אשכנז (לפני שבועות)
	יוצר	הכל יאמירוך אל אמונה	ה 607	*
	יוצר	אתן לבקר חסדך	*	*
מוצאי שבת	פיוט	משביח שאון ימים	מ 2521	מאה ברכות
	פיוט	במוצאי יום מנוחה	ב 776	"
	פיוט	אלהים כוננת אשר נעשה	א 4741	"
	פיוט	שיר אענה כי הגה מבשר	ש 924	"
שבת ור"ח	זולת	אתה המאזין עתירה	א 8787	אילת השחר
שבת חנוכה	יוצר	אהודה לשם משפיל ומרומם	א 1404	*
	זולת	אתנה תוקף כפוף זוקף	א 8965	*
שבת ויגש	יוצר	אתלק ביראה וברעדה	א 2537	*
שבת שמות	זולת	אבותינו בהיותם בגיא הגס	*	*
פרשת שקלים דרמוש		אשכול אווי	א 8069	אשכנז, רומניא
פרשת זכור דרמוש		ויבא ארז ראש קצינים	ו 202	רומניא
פורים	פיוט	אשר הגיא עצת גוים	א 8215	אשכנז
	פיוט	אהלך אדון אזכירך אוים	*	*
פרשת פרה דרמוש		פרה אימרה קשה	פ 186	רומניא
פרשת החדש דרמוש		ראשון אמצת לפרח שושנים	ר 236	אשכנז, רומניא
שבת הגדול זולת		ארוסת אמונה	א 7556	*
פסח מעריב		ליל שמורים אותו אל חצה	ל 726	מח' בולוניה; אשכנז, רומניא
	אופן	ראשו כתם פז	א 1962	מח' בולוניה; אשכנז, רומניא
	זולת	אהבוך גפש	א 1236	" "
גאולה		ברח דודי עד שתחפץ	ב 1695a	אשכנז
יוצר		אמת צדק ומישרים	א 6073	*
סילוק		צאינה וראינה ישרת יקרת מפנינים	צ 23	*
אופן		ראשו אזור עטרת שלום	ר 233	*
זולת		אדום אשר מלך	א 477	*
גאולה		ברח דודי עד ייערה עלינו רוח	ב 1688	*
זולת		איומה נכונה כשחר	א 2706	*
גאולה		כרם אשל ידיד משמח — ברח דודי	כ 536	*
		אל בנוי כמו דמים		
יוצר		אדבר מישרים משפטים ישרים	א 460	מח' בולוניה
סילוק		צאינה וראינה דרך מישרים	צ 21	"
אופן		גן נעול אוספו אראלים	ג 177	"
זולת		אתית יום גאלתני	א 8903	"
מעריב		יה שלח אורו	י 1138	רומניא
שבת שלפני שבועות	יוצר	אמגני דודי	א 5778	*
	אופן	מחנות אילי קדש יקותיאל בעלה	מ 938	*
רשות		אמון מרובע כהגדלת לנאמך	א 5585	*

(עם הקדמה: כך גזרו רבותינו ...)

פיוטים שהושמטו במנהג המאוחר

יום	סוג הפיוט	התהלה	אוצר השירה מספר	נדפס
שבועות	מעריב	אל נגלה בסיני	א 3901	רומניא
	סילוק	וירד אב לגביאים	ו 255	*
	אופן	אנכי אדיר באדירים	א 6792	אילת השחר
	זולת	יש לפעולתך שכרים	י 3948	*
	יוצר	אילת אהבים	א 2960	מח' בולוניא, אשכנז
	אופן	ארחות אראלים	א 7569	" "
	סילוק	וכל לזהטו משלהביותיך	ו 290	*
	אופן	כבודו לא יודעים אופנים	כ 76	אשמורת הבקר
	זולת	אתה הוא המעלנו מים	א 8774	*
	קינה	אנא אלך אכלה חפזיה ראש	א 6378	*
קינה	אללי לי אל תאיצו לנחמני — באו			
ט' באב	אדומים בני ארורים	ב 19	רומניא	
	אתמיד בבכיה	א 8931	"	
	אהלי איכה גלו קדושים	א 1429	*	
	למי תמכתי אור כשד	ל 1115	*	
	אם יתקע שופר	א 5362	רומניא	
	אתה איבדת פרעה נכה	א 9645	*	
	אויב בעת נכנס	א 1768	*	
	איה איתן אב המון	א 2640	אשמורת הבקר	
	אנכי בסיני השמיע ממרומי	א 6803	*	
	אביה מלך אז בצלע ...	א 198	*	
	אהלי אשר תאבת	א 1432	אשכנז	
	איך תנחמוני הבל	א 2860	אשכנז	
	אדום אמרה אין קץ	א 476	*	
	לך ה' הצדקה	ל 765	אשכנז	
	הטה אלהי אונך	ה 392	"	
	למען תהללות שם קדשך	ל 1158	*	
	איום ינאם	*	*	
	איך גפתת לפניך	א 2838	אשכנז	
	ה' אלהי הצבאות יושב הכרובים	א 682	אשכנז, ספרד	
ה' אלהי האלהים ואדוני	א 675	*		
שתרגוך בקשנוך	ש 861	אשכנז		
אתה תשמע מן השמים	א 8864	*		
אתה תקום תרחם	א 8858	*		
אפפו והקיפו עלי	א 7158	תחנוני בני ישראל, קובץ		
אנא מהרה כלה	א 6337	על יד של חברת מקיצי		
אראלים צעקו חוצה	א 7461	נרדמים ד' (תרמ"ח)		
אריוך דמעתי	א 7606	"		
אבות עולם. אמת אולם	א 142	"		
אוחילה קירות לבי	א 1709	"		

דניאל גולדשמידט

יום	סוג הפיוט	התחלה	אוצר השירה מספר	נדפס
	סליחה	אל מי אנוסה לעזרה	א 3781	"
	סליחה	אויבים קמו עלי	א 1776	"
	סליחה	אבות עולם ישיני מכפל	א 143	"
	סליחה	אחינו ישראל הסעורים	א 2511	"
	סליחה	אוספו אבות ובנים	א 1924	"
	סליחה	אמוני עתים אפסו	א 5614	"
	סליחה	אותותינו ולא ראינו	א 2079	מבחר השירה 271
	סליחה	אויח לי כי גרתי משך	א 1787	מבחר השירה 272
	סליחה	על זאת תאבל הארץ	ע 495	אשמורת הבקר
	סליחה	אבלה נבלה תמה	א 303	אשמורת הבקר
	סליחה	אתה גילית סודך	א 8720	*
	סליחה	אחוזנו צירים	א 2461	אשמורת הבקר
	סליחה	אבלה נבלה הארץ	א 302	"
	סליחה	אפוסי חלש	א 7115	"
	סליחה	אשפוך שיח תחגון	א 8154	"
	סליחה	או בשפוט רמתי	א 2121	"
ימי תשובה	סליחה	מבית צבי ארמונה	מ 173	"
	תחגון	איה רחמים. גואמים רחמים	א 2663	*
			= 1181	
ראש השנה	מעריב	אמוני גבונים	א 5611	רומניא, מחזור ויטרי
	אופן	אילי צבאות מחנות רום קדושים	*	*
יום כפורים	סליחה	אפסו אנשי שכל ובינה	א 7153	*
	סילוק	איום אלהינו שעה בני אלים	א 2664	*
	לבעילה			
	קדושה	מלאכים מרופפים	מ, אחר	De Haas, Ungedr. Stücke, diss. 1906
	לבעילה		1480	
סוכות	מעריב	אתלונן בצל מחורב	א 8910	רומניא, אשמורת הבקר
שמייני עצרת	מעריב	זה היום אישש	ז 53	רומניא, אשמורת הבקר

ביבליוגראפיה של מחזורים
וסידורי תפילה לפי מנהג בני רומא

מאת

י' יוסף כהן

מבוא לביבליוגרפיה

ראשון המחזוריים שזכו לראות אור בדפוס, הוא המחזור לפי מנהג רומא. המחזוריים לפי מנהגים אחרים לא נדפסו אלא כמה שנים לאחר מכן. הרשימה שלפנינו היא נסיון ראשון לרשום את כל המחזוריים וסידורי-התפילה בנוסח איטליה, שהופיעו בדפוס, החל משנת רמ"ו (1486) ועד לזמן האחרון. ברשימה באים מחזוריים וסידורי-תפילה בלבד, ספרי תפילה מסוגים אחרים לא נרשמו. נשמטו אפוא מן הרשימה סליחות, ברכות, פיוטים ופזמונים למועדים או להזדמנויות מיוחדות, תפילות ותיקונים לשבת, לערב ראש חודש וכיוצא באלה. קודם נרשמו כל המחזוריים בזה אחר זה, לפי סדר שנות הדפסתם, ולאחריהם, לפי סדר דומה, סידורי-התפילה השונים.

כשנעיין ברשימה נמצא, שנרשמו 44 מחזוריים, 68 סידורי-תפילה ובסך-הכל 112 מחזוריים וסידורים. אם נחלקם לפי התקופות שבהן נדפסו, נעלה כמה דברים שראוי לתת דעתנו עליהם. יסתבר, למשל, שבשנת רמ"ו, השנה שבה נדפס, כאמור, לראשונה המחזור, נדפס גם הסידור באותו מקום ועל-ידי אותו המדפיס עצמו. יתר על כן, בעוד שהדפסת המחזור, שהוא בן שגי כרכים גדולים המחזיקים למעלה משלוש מאות דפים בפורמאט גדול, ארכה "שנה תמימה בקרוב", דהיינו מתשרי עד אלול רמ"ו, הרי "היתה השלמת חקיקת" סידור-התפילה (הנקרא בצורה עממית "סידוריליו") בחודש אייר רמ"ו. כלומר, השלמת הסידור קדמה להשלמת המחזור כשישה חודשים.

נראה, שהמחזור נפוץ הרבה והצלחתו היתה גדולה, שכן שבו בני שונצינו והדפיסו את המחזור מפרק לפרק בהפרש של שנים מועטות ממהדורה אחת לחברתה. עוד לפני תום המאה הט"ו נדפס שנית המחזור, ומיד עם כניסת המאה הט"ז ראה בשלישית את אור הדפוס. בשנות העשרים של המאה הט"ז נדפס שוב פעמיים-שלוש. אולם הפצת הסידור לא הוכתרה כפי הנראה בהצלחה יתירה, שהרי משנת רמ"ו ועד רצ"ז (1537) לא נדפס סידור-התפילה, אף-על-פי שבפרק זמן זה נדפס המחזור כשש או שבע פעמים.

אמנם, בשנת רס"ו (1506) הדפיסו בני שונצינו את הסידור בעיר פאנו, אולם לא בעברית, אלא באיטלקית (באותיות עבריות). נסיון זה חזר ונשנה פעמיים, בשנת רצ"ט (1539) בבולוניה ובשנת שכ"א (1561) במנטובה (ראה מס' 43, 45, 50). אין ספק, שהדפסת המחזוריים, הגדולים בכמותם והנהדרים מבחינה טיפוגראפית, כמה וכמה פעמים בשנים סמוכות כל כך, יש בה משום מעשה רב והישג אומר כבוד לא למדפיסים בלבד, אלא גם לקהל המתפללים שרכשו לעצמם מחזוריים, שמחירם בהכרח

לא היה זול. לעובדה זאת נודעת גם חשיבות גדולה מבחינת תולדות הדפוס העברי באיטליה ותעשיית הספר העברי בה.

מן הראוי שנמשיך לעקוב בקצרה אחרי הדפסת המחזורים והסידורים לפי התקופות השונות, מתוך הקבלה צמודה בין שני סוגי ספרי התפילה — מחזורים וסידורים. לפי החומר שהתרכז בידינו יוצא, שבמאה ה"ט נדפסו מחזורים וסידורים במספר שווה — שלושה עשר מכל סוג; במאה הי"ז נדפסו שישה מחזורים כנגד שמונה סידורי-תפילה; במאה הי"ח משתווה שוב מספר המחזורים לסידורים — שמונה מכל סוג. אולם במאה הי"ט מתרחב הפער בין המחזורים לסידורי-תפילה. בעוד שלא נדפסו אלא ארבעה מחזורים במאה הי"ט, הרי מספר הסידורים הוא פי שישה — 24. איני יודע להסביר תופעה תמוהה זו. אפשר אולי לשער, שעם עליית רמת-החיים של יהודי איטליה, לא הסתפקו המתפללים במחזורים בלבד, אלא רכשו גם סידורי-תפילה לכל אחד מבני המשפחה, בעוד שבתקופות קודמות שימש המחזור גם את הצרכים היום-יומיים. מובן שלא הרי סידור, שהמתפלל זקוק לו יום-יום, כהרי מחזור, שמשמשים בו כמה פעמים בלבד במשך השנה. מטבע הדברים שאורך ימיו של המחזור גדול יותר מזה של הסידור.

מכאן ההבדל הגדול שבין מספר ההדפסות השונה בספרי התפילה של שני הסוגים. אם נחלק את המאה הי"ט לארבעה חלקים יתברר, שברבע הראשון נדפסו חמישה סידורים בלבד, ברבע האחרון שלושה ואילו בשני הרבעים התיכונים 17 סידורים. כלומר, ברבע הראשון של המאה הי"ט עדיין תכיפות ההדפסה של הסידור דומה לזו של המאה הי"ח; מאידך גיסא, ברבע האחרון ניתן להסביר את הדילול שבהדפסת סידורי-תפילה בירידת מספר הגזקקים לסידורי-תפילה ביהדות איטליה. אמור מעתה, הדפסת סידורי-תפילה יש בה ללמדנו פרק בתהליך של התרופפות הזיקה לדת ולמסורת בין יהודי איטליה, שניתן לאתרה לקראת סוף המחצית השנייה של המאה הי"ט. לא כן בשני הרבעים התיכונים של המאה, בהם איפשר המצב הכלכלי של יהודי איטליה לרכוש סידורי-תפילה — מצד אחד; ומאידך גיסא לא בשל לגמרי התהליך של התרופפות הזיקה לענייני דת ומסורת, לפחות במסגרת התפילה בבית-הכנסת. ואמנם מספר ההדפסות של הסידור בשני רבעים אלה היה תכוף למדי. למשל, בשתי השנים תקפ"ח—תקפ"ט (1828—1829), נדפס הסידור ארבע פעמים; בשנות השישים של המאה עולה התכיפות בשיעור גדול יותר: בשנת תרכ"ב (1862) נדפס הסידור פעמיים ואילו בשנת תרכ"ו (1866) ארבע פעמים.

תהליך הירידה במספר ההדפסות של המחזורים וסידורי-תפילה נמשך כמובן גם במאה הכ'. עד למלחמת-העולם השנייה ידועה לנו בסך-הכל הדפסתם של שלושה מחזורים. המהדורה הראשונה, בשלושה חלקים, שנדפסה בתרפ"ד—תרפ"ז (1924—1927) — וזאת לאחר הפסקה גדולה של כארבעים שנה — לא נדפסה באיטליה,

מבוא לביוגרפיה

אלא בידי יהודים מסאלוניקי, שאבותיהם היו מיוצאי איטליה, וצאצאיהם עוד התפללו כמנהג אבותיהם. יש להניח בוודאות, שמתפללי נוסח איטליה שבסאלוניקי רכשו במשך מאות שנים את מחזוריהם וסידוריהם מבתי-דפוס איטלקיים, אולם משנתמעטה הדפסתם באיטליה, נאלצו לנקוט יזמה ולהדפיסם במקום מושבם.

שני המחזורים שנדפסו באיטליה לפני מלחמת-העולם השנייה (בשנים תרצ"ד ותרצ"ה) הם מחזורים ליום כיפור בלבד. נראה ברור, שחלק גדול מיהודי איטליה בשנים שלפני המלחמה לא גזק למחזורים אלא ביום כיפור בלבד. מצב דומה שרר גם לגבי הדפסת סידורי-תפילה במאה הכ', שכן עד למלחמת-העולם השנייה לא נדפסו — במידה שהספרים הגיעו לידיעתנו — אלא ארבעה סידורים; סידור אחד בכל עשור של המאה (תרס"ב, תרע"ב, תרפ"ד ותרצ"ח, 1902, 1912, 1924 ו-1938).

מפנה מעודד חל לאחר מלחמת-העולם השנייה, כשהתקבצה שארית הפליטה של יהודי איטליה וחזרו מן המחנות ויצאו מן המתבואים. שנים אחדות לאחר תום המלחמה הוחל בהדפסת מחזורים וסידורים (בחלקם בצילום). הסידור הראשון לאחר המלחמה ראה אור בשנת תש"ח (1948) בליוורנו; שנה לאחריה הופיע שוב סידור בפירינצי; בתש"י הופיעו שני סידורים בליוורנו, וכן ראו אור סידורים בשנים תשי"ג ותשט"ז. הוא הדין לגבי מחזורים. המחזור הראשון לאחר המלחמה נדפס בשנת תשי"ד בטורינו, והפעם לשלוש רגלים דווקא. גם מחזורים לראש השנה ויום כיפור הופיעו בתש"ח ותשכ"ג. הנה כי כן, מעידות הדפסות סידורי-תפילה והמחזורים, שלא פסקה שרשרת הדורות של יהודי איטליה. לציון מיוחד ראויות ההקדשות לזכר נשמות הקדושים, רבני איטליה, מנהיגי קהילות וקרובים שנספו בשואה, שלזכרן נדפסו רוב המחזורים והסידורים בשנים שלאחר מלחמת-העולם השנייה. יש גם לזכור שמספר רב של ספרי תפילה הושמדו בשנות השואה.

כבר הזכרנו למעלה, שבראשית תקופת הדפסת סידורי-תפילה נעשו נסיונות מספר להדפיסם גם באיטלקית. מגמה זו נבלמה ולא היה לה המשך אלא בדורות האחרונים. אולם שלא כמו בדורות הראשונים — שבהם גם הסידורים באיטלקית נדפסו באותיות עבריות — הדורות האחרונים, שבהם נדפס התרגום האיטלקי בגופם שלהם, כלומר באותיות לאטיניות. בשנת תקפ"ט (1829) הופיע לראשונה הסידור כשהוא מתורגם לאיטלקית ע"י החכם המהולל שד"ל, אשר ספרנו מיוחד לפרסום מבואו למחזור רומא. לאחר מכן חזר והופיע כמה פעמים. הסידור תורגם לאיטלקית גם על-ידי רבנים ומלומדים אחרים. המחזור לימים נוראים תורגם לראשונה על-ידי ר' יוסף שבתאי באזיבי ונדפס בפאדובה תרמ"א (1881). החלקים האחרים של המחזור ניתרגמו בידי פרופ' דיסיגני. הוצאות רבות של המחזור — או חלקיו — נדפסו אמנם על טהרת העברית, אך ההסברים למתפללים והוראות התפילות נדפסו באיטלקית או גם באיטלקית.

ברשימה דלהלן השתדלתי לרשום את הפרטים החשובים ביותר. הדגש הושם על כמה וכמה צדדים ברישום הביבליוגרפי. קודם לכול, יש עניין מיוחד באפשרות של זיהוי הספר. ניסיתי לרשום את הפרטים העיקריים, המבדילים בין מהדורה למהדורה; מן השער הועתק החלק האופייני לו או במקומות שנוסחו שונה מן המהדורות הקודמות לו. מובן, שהועתקו שמות המדפיסים, המביאים לבית-הדפוס, או נתונים אחרים אשר יש בהם משום תוספת ידיעה לתולדות הדפוס העברי. הקולופונים, שעל פי רוב באים בהם פרטים חשובים לתאריך השלמת הספר, ובהרבה מקרים ניתן לעמוד על-ידי כך על אורך זמן ההדפסה; בהרבה קולופונים ניתנים שמות הפועלים בדפוס (בציון תפקידיהם) והמגיהים — כל אלה יש בהם חשיבות מיוחדת להכרת תהליך ההדפסה. במידה שנוספו הקדמות, ראשית-דבר, אחרית-דבר, דברי סיום של המביאים לבית-הדפוס, המדפיסים, המגיהים וכו', צויין הדבר. כן הועתקו — בשלימותם או בחלקם — שירים וחרוזים של העוסקים בהדפסה, שברובם דובר בשבח הדפוס והספר, או שיש בהם עניין מצד עצמם.

כמעט כל המחזוריים והסידורים הרשומים להלן נדפסו בעריה השונות של איטליה. אולם שש הוצאות נדפסו בשלוש ערים שמחוץ לאיטליה והן: סאלוניקי, וינה ובודפשט. בסאלוניקי ישבו, כאמור, יהודים שהתפללו בנוסח איטליה ואף היו להם בתי-כנסת משלהם, וטבעי הדבר שנדפסו בה ספרי תפילה בנוסח איטליאני. ואשר לוינה ובודפשט, הרי בית-ההוצאה של יוסף שלזינגר בשתי ערים הללו הדפיס, כידוע, ספרי תפילה מכל הסוגים ובנוסח כל המנהגים שעם ישראל מתפלל בהם. מתוך שבע-עשרה ערי איטליה, בהן ראו אור מחזוריים וסידורים כמנהג איטליה, למעלה מן החצי, למען הדיוק 70 הוצאות, נדפסו בשלוש ערים, והן ויניציאה (32), ליורנו (23) ומנטובה (15). בשאר הערים נדפסו הוצאות בודדות בלבד.

ברשימה הזאת נעשה ניסיון ראשון לרשום את כל תנובת המחזוריים והסידורים כמנהג איטליה. אין הרושם משלה את עצמו בשלימות ביבליוגרפית. הוא עשה מאמצים למצות במידת האפשר את כל ההוצאות והוא מקווה ששיעור ההשמטות אינו רב. רובם המכריע של הספרים נרשמו מן הראייה; מבין 112 ההוצאות הרשומות, 19 בלבד נרשמו לפי מקורות שבכתב (שצוינו בכוכב). חלק מן הספרים לא ראה הרושם אלא בחלקם, ולא בכולם היה לאל ידו לקבוע אם הופיעו בשלימות אם לאו. מכל מקום השתדל לברר עד כמה שידו מגעת. בהוצאות שנרשמו על-פי מראה עיניים, לא צוינו מקורות ביבליוגרפיים מקבילים, אלא אם כן יש בהם להוסיף פרטים או לברר עניינים ביבליוגרפיים, או אם יש בהם עניין מיוחד.

רובם הגדול של הספרים נרשמו לפי שני אוספים: בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי והספרייה שליד בית-הכנסת כמנהג איטליה בירושלים. הערכים הביבליוגרפיים שאין מקום הימצאו של הספר נזכר בהם, מקורם בשני האוספים הללו. הספריות שבהן

מבוא לביבליוגראפיה

עשינו שימוש להשלמת הרשימה, הן (לפי סדר הביקור בהן): מכון בן-צבי, ספריית הד"ר ישראל מהלמן וספריית מר נפתלי בן-מנחם. כל הרישומים שנעשו לפי ספריות אלה, צויין הדבר בערכים המתאימים.

לא מצאתי לנחוצות לבקר בספריית שוקן העשירה, כיוון שהודיעני מר א"מ הברמן, כי לא מצוי בגנזיה דבר שאינו בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי.

תודת עורך הרשימה— ובטוחני שגם תודת המעיינים בה— ניתנת בזה למנהלי הספריות הפרטיות, שפתחו בפניו את בתי-גנזיהם בפנים מסבירות ומפיקות רצון. לאחר עריכת הרשימה והכשרתה לדפוס נשלחו עלי-הגהה ממנה לכמה אישים באיטליה, רבנים ומלומדים, והם ברוב טובם נענו לבקשתנו והמציאו לנו פרטים על כמה הוצאות שלא היו רשומות ברשימה. שמותיהם נזכרים ליד הערכים המתאימים.

יעמדו כולם על התודה ועל הברכה. ואחרון אחרון, חובה נעימה לי להזכיר בהכרת תודה את הד"ר שלמה א' נכון, הוגה רעיון הרשימה הביבליוגראפית ויוזמה, שאילולא מסירותו הברוכה ולולא התענינותו הפעילה, לא היתה עבודה זו יוצאת מן הכוח אל הפועל.

הביבליוגרפיה

א. מחזורים

[1] [מחזור כמנהג בני רומה. חלק א-ב]. (שונציין-קזאלמיורי רמ"ו). [166]; [154] דף. 26,5 ס"מ.

דף [1] כולל דברי הקדמה ובה ענייני תפילה ודינים, תחילתה: יתברך שם הבורא אשר ברא את העולם ומלואו בחכמתו...

דף [1ב-335]: תפלות חול ושבט; [35-63]: ראש חודש, הנוכה, עשרה בטבת, ארבע פרשיות, פורים; [64-98]: פסה (כולל הגדה של פסה); [98-119]: שמונה פרקים להרמב"ם, אבות עם פירוש הרמב"ם (לפרק ו הפירוש המיוחד לרש"י); [120-166]: שבועות, שבעה עשר בתמוז, תשעה באב ושבט נתמו.

קולופון לחלק א:

חלק ראשון נשלם	תהלה לאל עולם	אשר יבנה אולם	ישיב שבות ישראל:
ישלח לנו גואל	יבנה בית אריאל	עת ישענו יואל	נבא יחד ברון:
נתחיל ספר אחרון	בהסר מנו חרון	וכל פה אתו ירון	מעטה ועד עולם:

חלק ב: דף [א1]: דינים לחודש אלול, תחילתם: יש מקומות שנוהגין לתקוע בשופר בליל ראש חודש אלול... [11-11]: סליחות; [11-107]: ראש השנה, צום גדליה, יום כפור; [107-131]: סוכות, הושענא רבה, שמיני עצרת ושמחת תורה; [131-141]: סדר תענית צבור, ברכת חולים (ועוד); [142]: ואילך: עניין ברית מילה, עניין פדיון הבן, סדר חתנים, הלכות גדה, עניין אבלות, צידוק הדין, תיקון ציצית ועטיפתו, ניקור הבשר, סדר פרשיות של תורה וסדר הפטרות של כל השנה, סדר הברכות.

קולופון לחלק ב: עלינו לשבח לארון הכל אשר נתן לנו כח ואמץ את ידינו לזכות את הרבים ולהשלים הספר המקודש הזה... שאין ראוי לבית כשר מבני עמינו להיות זולתם עם היותו כולל כל צרכי הבית... מראש השנה ועד סופה... נעשה ונסדר על ידי יודעי ספר ומביני מדע ודיוק... כפי הנהוג לקהל הקדוש המקודש קהל קדוש ר"ומה והנטפלים אליהם מבני עמינו... ואולם היתה התחלת בנין הספר הזה על ידינו בני שונציין בעיר שונציין בחדש תשרי שנת רמ"ו לאלף הששי והשלמתו פה קזאל מיורי בשני בשבת בעשרים יום לחדש אלול שנת חמשת אלפים ומאתים וששה וארבעים לבריאת עולם דהיינו שנה תמימה בקרוב פעלנו ועשינו בחזקת היד בבנינו יתברך ויתרומם יוצר בראשית אשר עזרנו להתחיל ולהשלים על כל ברכה ותהילה אמן סלה. בבית-הכנסת כמנהג בני רומי בירושלים טופס שלם שנדפס על קלף המוקדש לשם חיים אינצו סיריני ז"ל. וכן בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי.

[2] [מחזור כמנהג בני רומה. חלק א-ב. איטליה, ע"י בני שונצינו רנ"ה לערך]. [162; 148] דף. 26 ס"מ.

בבית-הספרים הלאומי טופס שחסרים ממנו מספר דפים. הפאגיאנאציה אינה מדוייקת אפוא. נדפס תוך הקפדה על עימוד דומה להוצאה הראשונה, אולם אף על פי כן יש בו כמה שינויים. נציין לשם זיהוי אחדים מהם:

י' יוסף כהן

חלק א, קונטרס יג א ע"א: בהוצ' רמ"ו תחילת העמוד "עוד היום עד כען" וסופו "וירים מתת גבורתיה". בהוצ' זאת תחילת העמוד כנ"ל וסופו "והיתה ותהי אורח"; בהוצ' רמ"ו מסתיים חלק א בעמוד א וכאן בעמוד ב של הדף. כן חסרים בו כל ההרזים "חלק ראשון גשלם".

גם באותיות המעוטרות והמקושטות ישנם הבדלים. למשל, בהגדה של פסח גדפסה בהוצ' רמ"ו המלה "הא" (מ"הא להמא עניא") בעיטור ובאותיות גדולות בהרבה משאר הטכסט, ואילו בהוצ' זאת "הא לחמא" באותיות קצת יותר גדולות ובלי עיטור.

זיהוי הספר בעיקר לפי א. פריימאן, Die hebr. Inkunabeln der Stadtbibliothek zu Frankfurt a.M. מס' 38. וראה גם: הברמן, המדפיסים בני שונצינו, עמ' 37; שני פקסימילים מתוך המחזור: פריימאן, האוצר למלאכת הדפוס, 1², 93 A.

[3] [מחזור כמנהג בני רומה. חלק א-ב. פאנו, ע"י גרשם בן משה שונצינו, רס"ד-רס"ה]. [148; 162] דף. 26 ס"מ.

גם הוצאה זו נדפסה במתכונת של שתי ההוצאות הקודמות. אולם גם כאן ישנם שינויים מטיפוסים שונים:

חלק א, דף [2א]: בהוצ' רנ"ה נדפסה הפיסקא "וביום השבת" בשתי שורות וכאן בשלוש שורות (פרט לשינויים קלים אחרים); דף [4א]: המלה "ואתה" מעוטרת בפרחים וכל אות במסגרת גפרדת בהוצ' רנ"ה, וכאן היא נדפסה בלי עיטור ובאותיות גדולות קימעה; דף [5ב]: בהוצ' רנ"ה המלה "לעולם" מעוטרת וכאן לא; קונטרס יד א: בהוצ' רנ"ה מתחיל עמוד א "ואזהרותיה" ומסתיים "קומו", וכאן "הדברים" — "תנועות"; בהגדה של פסח נדפסה המלה "הא" בעיטור כמו בהוצ' רמ"ו.

חלק ב, דף [3א]: בהוצ' רנ"ה מסתיימת השורה הראשונה במלה "אנחנו" וכאן ב"מפילים"; דף [5א]: בהוצ' רנ"ה נדפסה הפיסקא "אתאנו על שמך ה'" באותיות רש"י וכאן באותיות מרובעות. על תאריך הדפסת הוצאה זו יש לעמוד מתוך הקולופון של ספר מוסר השכל המיוחס לרבינו האי גאון, שנדפס יחד עם ספר קערת כסף לר' יוסף האזובי. פאנו רס"ד: "כן ה' יגיה חשכנו ויאמצנו בהתחלת המחזורים על סדר הלועזים בני רומה ושאר ספרי קדש בתורת אלקים ודתו. בעיר פאנו ע"י צעיר המחוקקים קטן התלמידים אשר מבני שונצינו. י"ז אוטוברי [כ"ז תשרי] שנת רס"ד לפ"ק". ראה G. Manzoni, Annali tipografici dei Soncino, כרך 3, עמ' 57—58. (אגב, מנ-צוני טעה בקבעו את "י"ז אוטוברי שנת רס"ד" לשנת 1504, שהרי באוקטובר רס"ד היתה עוד שנת 1503). עיין גם שטיינשניידר, המזכיר, כרך יא, עמ' 105 (בהערה), המעיר על הצירוף המוזר של חודש אוקטובר עם שנה עברית.

וראה גם: שטיינשניידר, בודליאנה, מס' 2577; קאולי, עמ' 532; מנצוני, שם, עמ' 126—130; הברמן, המדפיסים בני שונצינו, עמ' 48.

[4] [מחזור שלם מכל השנה. נדפס שלישיית ע"י המחוקקים מבני שונצינו והוספנו על הראשונים והשניים ברכה ותהלה בגרסות ערבות כפי מנהג הלועזים. הגיהו רבי אברהם מקשטיל זצ"ל. ארימיני רפ"א]. [151; 139] דף. 25 ס"מ.

בבית-הספרים הלאומי טופס שחסרים בו כמה דפים בתחילה ובסוף. הרישום דלעיל לפי שטיינ-שניידר, בודליאנה, עמ' 394, מס' 2578 (הפאגינאציה לפי הברמן, המדפיסים בני שונצינו, עמ' 60). בסוף חלק ב נעתק כל הקולופון של הוצאת שונצינו — קואל מיורי רמ"ו ומוסיף: "אלה דברי

ביבליוגרפיה

הישיש הר' ישראל נתן אבוהון דכולהון בני שונצינו". כלומר הדברים שבהוצאת רמ"ו הם של ר' ישראל נתן. לאחר מכן נאמר על-ידי גרשם שונצינו: "ואני צעיר המהוקקים מבני בניו הניח לי אבא השכל והמדע ובינותי בספרים וראיתי כי אין טוב לאדם כי אם הגות ועשות ספרים הרבה אין קץ... וזה לי שלש רגלים בעשיית המחזור הזה והוספנו על הראשונים השניים סליחות ובקשות וגרסות ערבות... ותהי השלכתו בעיר ארימינו אשר תחת ממשלת אדונינו האפפיור ליאון עשירי ירום הודו בחדש מרצו כ"א בו שהוא ניסן י"ג בו תהלה לאל יתברך הודיה לשבנו הגדול" (נעתק מהברמן, שם).

מבחינת תכנון אין הוא שונה בהרבה מן ההוצאות הקודמות של בני שונצינו, אולם מבחינה טיפוגראפית שונה הוא, הן בעימודו והן באותיותיו. בעיקר הוא מצטיין בעיטוריו המרובים לראשי הפרקים, בעיקר בחלק א. ברוב העיטורים צויירו שתי ארנבות משני צדי העיטור. כגון: "ואתה" (ואתה יי מגן בעדי, קונטרס אא [ד] ע"ב); "לעולם" (לעולם יהא אדם, קונטרס אא [ה] ע"א); "נשמת" (נשמת כל חי); "שיר" (שיר השירים); "ויהי" (ויהי בימי שפוט השופטים); "איכה" (קונטרס כף ד). עיטורים בלי ארנבות: "אמר שמואל" (בתחילת שמונה פרקים להרמב"ם, המצוין שוב כקונטרס א).

בחלק ב מועטים העיטורים בכלל וכולם בלי הארנבות: "שומע תפלה" (קונטרס א א ע"ב); "דברי" (דברי קהלת בן דוד, קונטרס יט ג). כל העיטורים שנמנו לעיל חסרים בשלוש ההוצאות הקודמות.

[5*] [מחזור כמנהג בני רומה. פיזרו או ארימיני, דפוס גרשם שונצינו, רפ"א לערך].
8°.

רשום לפי אהרן פריימאן, ZfHB, כרך 9, עמ' 151. בידי פריימאן היו 208 דפים מן המחזור הזה והוא משער שנדפס על-ידי גרשם שונצינו.

[6] [מחזור רומה] חלק שני: סדר המעמדות [=תחנונים] שלפני ר"ה ותפלות ר"ה יום הכפורים וסוכות כמנהג ק"ק בני רומה. נדפס בבית דניאל בומבי"רגי יצ"ו בשנת רפ"ו [ויניציאה]. [456] דף. 12 ס"מ.

בבית-הספרים הלאומי שני טפסים, במכון בן-צבי טופס אחד, ושלושתם חלק ב בלבד. וראה א' דיינארד, עתיקות יהודה, עמ' 27: "החלק הראשון ממנו לא מצאתי בשום מקום ולא נזכר אצל רושמי הספרים". אולם ציון הקונטרסים מתחיל מקונטרס 45, לאחר 8 הדפים הראשונים. בהוצאה זו נשמטו הדינים וההלכות שבין התפילות וכן כל ההלכות שבסוף המחזור. קולופון: נדפס על ידי קורניליו אד"ל קינ"ד בבית דניאל בומבירגי ובשמו. בערב פסח שנת רפ"ו.

שמה נדפס חלק א' בשנת רפ"ד? ראה פרידברג, הדפוס העברי באיטליה, מהד' ב, עמ' 63.

[7] חלק ראשון מהמחזור כפי מנהג ק"ק רומה עם פירוש קמחא דאבישונא [לר' יוחנן טריוש] ומסכת אבות עם פירוש... הרמב"ם ז"ל ועם פירוש... כמ"הרר עובדיה ספורנו יצ"ו והמקראות מנוקדים ומוטעמים בדקדוק גדול... נדפס פה בולוניא [בדפוס השותפים מנחם ב"ר אברהם ממודינא, יחיאל ב"ר שלמה מוירונא ואריה ב"ר שלמה חיים ממונציליצי] [ש'—(ש"א)]. שער חלק שני:

י' יוסף כהן

חלק שני מהמחזור כפי מנהג ק"ק רומא עם פירוש קמחא דאבישונא והמקראות מנוקדים ומוטעמים בעיון רב... [189; 197] דף. 28 ס"מ.

השערים מצוירים. כמסגרים נוספת לשערים נדפסו פסוקים. בשער חלק א: זה השער ליי צדיקים יבאו בו להודות ליי ולזמר לשמך עליון להגיד בבקר חסדך ואמונתך בלילות; בשער חלק ב: בואו שערינו בתודה הצרותיו בתהלה דרשו יי ועזו בקשו פניו תמיד ברכו עמים אלהינו והשמיעו קול תהלתו.

כל רושמי המחזור רושמים את ר' יוחנן טריוש כמחבר הפירוש קמחא דאבישונא מבלי למסור מקור לדבריהם. בהגדה שלמה, מהד' כשר-אשכנזי, עמ' 212 מס' 109 נאמר שבטופס שהיה בספריית הרב מימון ז"ל רשום (בכתב ידו של המחבר?): "אני הוא המחבר מהבאור הגזכר זה שמי יוחנן טריוש יצ". אמנם ישבתי עם נעלמים אהיה מגלה פנים למען יקויים בי אגורה באהלך עולמים וחלקי יהיה עם מצדיקי הרבים זרע תמימים אמן".
בחלק א, דף [א2] נדפסו חרוזים, שתחילתם:

הודו ישורון ליי כי	נתן אלי מחזור שלמותו
ספר כמו שפר סדורים בו	יום יום אלי כל איש תפלתו
חדש וגם שבת ומועדי אל	הנה ערוכים שם להודותו

השורה האחרונה:

נצח תגו תודה בחידה כי	נתן אלי מחזור שלמותו

דף [ב2—ב3]: הקדמת המחזור כפי שנדפסה בהוצאות שונות והקדמת המחבר קמחא דאבישונא בשתי עמודות מקבילות.

פירוש ר"ע ספורגו למסכת אבות נדפס כאן בפעם הראשונה (ראה מ"ש בקרית ספר, כרך מ, עמ' 108).

קולופון בסוף חלק ב: ותהי השלמתו ערב חג הסוכות שנת ש"א פה בולונויא.

לאחריו חרוזים:

יתברך שם אל הנורא	כי נתן אל ידינו אל
לתת תכלה אל המחזור	שלם עם כל פרושים אל
כן לשאר ספרי התורה	בשאל עזרו יחפוץ יואל
תת לנו כח וגבורה	עד יזכו במ כל ישראל
אינו עלינו רק התפלל	יומם וליל תמיד אל אל
ישלח אלינו אליה	חיש יבא אל ציון גואל

הפירוש "קמחא דאבישונא" לא נדפס שנית. בשנת תקל"ה או תקל"ו נעשה נסיון להדפיסו שנית על-ידי המדפיס ממנטובה, אליעזר שלמה מאיטליה, שאף הדפיס קול-קורא לשם התחמת על המחזור. אולם הנסיון לא עלה יפה ועד היום הנה אין מהדורה נוספת של "קמחא דאבישונא" (עיון א' יערי, קרית ספר, כרך יד, עמ' 122—124).

[8] [מחזור כמנהג בני רומא. ויניציאה, דפוס יושטיניאן, ש"ו.] 10 ס"מ.

בטופס של בית-הספרים הלאומי האוניברסיטאי רק 6 דפים מתוך קונטרס 45 והקונטרסים 46—58 הכוללים סליחות, תפילות ופיוטים לראש השנה.

ביבליוגרפיה

נשלם בדפוס ביום ה' כ"א בכסלו ש"ו.
הפרטים לפי שטיינשניידר, קטלוג הבודליאנה, מס' 2077.

[9] מחזור חלק ראשון כמנהג ק"ק רומה עם מורה מקום מהפסוקים ועם פירוש למסכת אבות מהגר המערבי הרמב"ם ז"ל. והוספנו בו פירוש ראש המפרשים רש"י ז"ל אשר לא נדפס אצלנו עד הנה... ותהי ראשית מלאכתו בימי חנוכה ש"י לפ"ק פה מגטובה תחת ממשלת... הדוכוס גוליי"למו גונ"זאגה יר"ה... בשם הסופר כמ"ר מאירינ"ו בכמ"ר אפרים זצ"ל מפדובה בבית האומן מיס' ווינטורין רופי"גילו ע"י יעקב כהן מגא"זולו... רי דף. 27 ס"מ.

שער מצוייר.

בתחילת פרק ו של פרקי אבות (דף פה ב) : על פרק זה לא נמצא פירוש להרמב"ם... ופי' הנמצא במחזורים על פרק זה הוא לרש"י ז"ל כי נתיחס אליו בהרבה ספרים ישנים כתובי יד. ולתועלת הרבים הרחבנו בבאורו יותר מאשר היה בראשונה מאשר העתקנו מספרים שונים.

דף קיז א : נשלם חלק ראשון תהלה לאל.

קולופון : ותהי השלמתו בר"ח סיון שנת ש"כ לפ"ק פה מגטובה לי"א [= לאורך ימים אמן].
לאחריו החרוזים :

הגו- תנים לבם	להתפלל.	ובשפת אמת תכון	ובה שקקו :
בקרא במחזור זה	אשר חקקו.	אז מ- שפתם צוף	וחן יוצקו :
כי כל דבריו ב-	חנו בדקו.	ויס- קלו כרמו	וגם עזקו :
לבות חסידים א-	חריו ידלקו.	חושו למי זהב	והתפרקו :

מסכת אבות הופיעה גם בהדפסה מיוחדת ובשער מיוחד, אולם בפאגינאציה המקורית. תאריך ההדפסה שעל השער : פורים ש"ך. וראה שטיינשניידר, בודליאנה, עמ' 230 מס' 1440.

[10] מחזור חלק שני כמנהג ק"ק רומה. נכללו בו התפלות לחדש תשרי... נדפס פה מגטובה... בל"ג לעמר שנת ש"ט לפק לי"א לק"י [= לאורך ימים אמן].
לישועתך קויתי ה' [1], רג-תקלב דף. 14 ס"מ.

בבית-הספרים הלאומי שני טפסים ושניהם חלק ב בלבד. מעגין שגם בידי שד"ל (מבוא עמ' 36 [הוצ' א, עמ' יד]) לא היה אלא חלק ב. וכן רוטס (עמ' 732 ו"יודע ספר" מס' 1031) לא רשם אלא חלק ב. אולם שטיינשניידר (בודליאנה, מס' 2580) וצדנר (עמ' 484) רושמים שני החלקים (חלק א : ש"יז).

הדיגים וההלכות נשמטו.

קולופון : ... ותהי השלמתו בימי חנוכה שנת בשובי [= ש"כ] את שבותכ'. בשם הסופר כמ"ר מאיר יצ"ו בכמ"ר אפרים ז"ל מפדובה. ואל יחדשני שומע אם זה שלש שנים התחלנו בהדפסתו ואחרנו עד עתה. כי לא לעצלה היתה זאת. האמנם כי לבקשת שלמים וכן רבים הוכרחנו להדפיס בנתיים ספרים אחרים הנם ספר לוית חן. תקוני הזהר. מערכת האלהות. תולדות יצחק. חובת הלבבות. מקור חיים. ומחזור גדול... אשר אנחנו עתה בהדפסתו וחגיגנו ליי כי בעוד שני חדשים נבא עד קצו... פה מגטובה ע"י יעקב צ"ו בכמ"ר נפתלי כהן זצ"ל מגאזולו יע"א.

פרידברג, הדפוס העברי באיטליה, מהד' ב, עמ' 17, כותב בטעות שהדפסת המחזור נשלמה בל"ג בעומר ש"ח.

י' יוסף כהן

בינתיים קיבלנו העתק הקולופון של החלק הראשון מאת פרופ' ויטורי קולורני, מנטובה: השבח וההודאה ליי יתברך שזכנו ועזרנו להתחיל ולהשלים זה החלק הראשון מהמחזור כמנהג ק"ק בני רומה יצ"ו מתוקן ומסודר כשלהן ערוך... בשם הסופר כמ"ר מאיר יצ"ו בר' אפרים ז"ל מפדובה בחדש אייר שנת כי לא יט"ש יי עמו ונחלתו לא יעזוב... פה מנטובה ע"י יעקב כהן יצ"ו בכ"מר נפתלי הכהן זצ"ל מגזולו.

[11] מחזור... כמנהג ק"ק רומה יצ"ו כולל כל מה שבא בראשונים. ונתוספו בו דברים יקרי הערך אשר עד הנה אור הדפוס לא גה עליהם... ועל טוב יזכר שם השותפים... כמה"ח חר הנניה פינצי. וכמר משה אבולאפיאו. וכ"מר משולם בסאן יצ"ו אשר נדבה לבם להעיר רוח בעל הדפוס... נדפס בוניציאה במצות זואן דיגארה שנת שמ"ז לפ"ק... חלק א"ב. שיב; שמו, [1] דף. 15 ס"מ.

בשולי העמודים נדפסו מראי מקומות והסברים קצרים. חלק א, דף שי ב: אמר המגיה גלוי וידוע לכל אשר ראה ראה ואשר ידע מלאכת הדפוס ומעשהו שאי אפשר להנצל משגיאה ובפרט בערבי שבתות וימים טובים שבהם נבראו מזיקי הדפוס... אלה דברי הצעיר יצחק יצ"ו בכמ' יוסף סלם ז"ל. קולופון חלק א: ותהי השלמת החלק הזה ביום ו' ד' לחדש תמוז שמ"ז לפ"ק. פה ויניציאה בס"ד. קולופון חלק ב: ותשלם כל המלאכה היום יום ז' [!] י"ט לחדש מרחשון שנת שמ"ח לפ"ק פרשת והיה ברכה. שטיינשניידר, בודליאנה, מס' 2582, רושם חלק ב בלבד.

[12] מחזור חלק ראשון כפי מ[!] מנהג ק"ק הלועזים יצ"ו עם כמה תוספות ויפויים אשר לא היו בראשונים ועל טוב יזכר שם השותפים [כמו בהוצאה הקודמת]... נדפס בניציאה [!] במצות זואן דינארה [!] שנת שמ"ז לפ"ק... שלג, [2] דף. 15 ס"מ.

נדפס במתכונת ההוצאה הקודמת, בשינויים אלה: החתימה בסוף "אמר המגיה" (דף שלב א) אינה בשם יצחק בן יוסף סלם, אלא בשם אברהם חבר טוב (הנוסח זהה לחלוטין); בשלושה דפים בסוף המחזור באות הערות [בעניני נוסח התפילה].

[13] סדר תחנונים וסליחות לילי אשמורות כמנהג ק"ק איטליאני... בתוספת דברים נחמדים... אשר לא ראו אור עד הנה... נדפס בוניציאה במצות זואן דינארה שנת שמ"ז לפ"ק... שמד דף. 15 ס"מ.

כולל גם כל התפילות והפיוטים לימים נוראים, לחג הסוכות, הושענא רבה, שמיני עצרת ושמיחת תורה וכו'.

קולופון: אמר המגיה... [על החתום]: נאם הצעיר יצחק בכמ"ר יוסף סלם זצ"ל.

[14] [סדר תפלות כמנהג ק"ק איטליאני ויניציאה (שמ"ח)]. 16 ס"מ. בבית הספרים הלאומי מדף קז (סדר תפלת פורים) עד הסוף, דף רנו. קולופון: ותהי השלמות המלאכה לטובה ולברכה יום ו' כ"ח תשרי שמ"ח לפ"ק.

ביבליוגרפיה

[15 *] [מחזור לראש השנה, סדר תפלות לצום גדליה, עם הערות בשולי העמודים. ויניציאה? לפני ש"ס?]. שמ"ד דף. 8°.

רוסט, עמ' 732, מעיר שהוצאה זו לא נרשמה בשום מקום, שם גם תוכן המחזור.

[16] מחזור... כמנהג ק"ק רומה יצ"ו... עם כל התוספות יקרי הערך אשר נדפסו בשנת שמ"ז והגהנו מחדש כל הטעיות שנפלו בדפוס הראשון... נדפס שנית בוניציאה במצות השר יואני בראגאדינו בבית יואני די גארה שנת שס"ו... שיב; שמז דף. 15 ס"מ.

חלק א, דף שי ב: אמר המדפיס הסכימו האומנים לצאת בעקבי ההדפסה הראשונה בלי שום השתנות יען נסדר והוגה בעיון נמרץ ע"י המובהק כמה"ר יצחק שולם זצ"ל...

קולופון חלק א: ותהי השלמת החלק הראשון מהמחזור הזה ביום ג' כ' לחדש תמוז שנת שס"ו לפ"ק.

קולופון חלק ב: ותשלם כל המלאכה היום יום ו' יב לחדש תשרי שנת שס"ז לפ"ק פרשת ויצילנו משגיאות.

[17] מחזור חלק שני כמנהג ק"ק בני רומה יצ"ו כולל כל מה שבא בראשונים. נדפס במצות השרים... פייטרו ולוריצו בראגאדין פה ויניציאה בבית יואני קאיון שנת שלום [שע"ו] לפ"ק... 15 ס"מ.

בבית הספרים הלאומי חלק ב בלבד, וחסרים בו כ-20 דף, מדף שכו ואילך. נדפס לפי הוצאות ויניציאה שמ"ז ושס"ו.

[18] מחזור... כמנהג ק"ק בני רומה יצ"ו... בוניציאה בבית יואני קאליוני שנת השפ"ו... 1626... חלק א-ב, שלג, [2] שמד דף. 15 ס"מ.

נדפס לפי הוצאת ויניציאה שמ"ז (מס' 12).

[19] מחזור חלק שני כמנהג קהל קדוש בני רומה יצ"ו. כולל כל מה שבא בראשונים. כמה חידושים... בוניציאה שנת התי"ו... Commisaria Vendramina. ר דף והוספנו עוד הגהות מדוייקות על דרך האמת וקצת פירושי מלות זרות ועוד [וחסרים כמה דפים בסופו]. 14 ס"מ.

בבית הכנסת האיטלקי בירושלים נמצאים שני טפסים מחלק ב בלבד ושניהם חסרים בו מדף רא ואילך (הפטרה לשמחת תורה). אולם ואן שטרלן, עמ' 150, שטיינשניידר, בודליאנה, עמ' 397 מס' 2584 ו-Cowley עמ' 537, רושמים שני חלקים.

לפי שטיינשניידר שם כולל המחזור 312 דף ושלושת הדפים האחרונים מסומנים בטעות: ת, תא, תא. לפיו נזכרים בסופו המגיהים ר' שמואל ברוך ובנו ר' יעקב ברוך, ונוספו הערותיו של "הרב המגיה נודע בשערים שמו בקול הרמ"ז" [דהיינו ר' משה זכות].

בינתיים קבלנו העתק השער של חלק ראשון מאת הרב פרופ' ש"א רווינה, רומא: מחזור חלק ראשון... והוספנו עוד פרקי אבות בלשון לעז בשפה ברורה...

[20] סדור תפלה כפי מנהג קהל קדוש איטליאני יזי"א. כולל כל מה שבא בראשונים

י' יוסף כהן

וזה נעשה לזכות את הרבים גם לתקון המחזורים וסדורים הישנים. שנת הושיענו אלהי ישענו [= תל"ו] לפ"ק. נדפס פה מנטובה בבית האחים בני כמ"ר יהושע מפרוסה ז"ל ... 15 ס"מ.

במכון בן-צבי השער בלבד, שמדבק לחלק של מחזור רומה הוצאת ויניציאה שמ"ז (מס' 11). בבית-הכנסת האיטלקי חלק ב של מחזור ויניציאה שמ"ז, שאליו הודבק שער בנוסח אחר: תחנונים שנהגו לומר קהל קדוש איטליאני בחדש אלול ועשרת ימי תשובה. נדפס פה מנטובה ... בבית האחים בני כמ"ר יהושע מפירושה זצ"ל.

נראה שגשגו כמה מחזורים שעברו לרשותם של בני ר"י מפירושה והללו צירפו להם בשנת תל"ו (כתשעים שנה לאחר ההדפסה) שערים חדשים.

בספריית ד"ר מהלמן בירושלים טופס של שני החלקים ביחד, אולם האחים הוסיפו הרבה דפים שהם עצמם הדפיסו כנראה. על הדפים הנוספים חסרות ההגהות בשולי הדפים. נראה, שחסרו להם דפים מן ההוצאה המקורית והדפיסום מחדש בבית-דפוסם.

האחים בני ר"י מפירושה הדביקו שערים חדשים גם להוצאת ויניציאה שס"ו (מס' 16). עיין קטלוג במברגר את ואהרמן, מס' 40 (ירושלים תשי"ד), עמ' 95 מס' 3011.

* [21] [מחזור כמנהג בני רומה, עם מסכת אבות בתרגום איטלקי באותיות עבריות, סדר תפלת חולים. נדפס לתשוקת התלמיד יצחק בן יעקב בן יצחק לוי. חלק א-ב. ויניציאה, דפוס בראגאדין, תאנה [=תנ"ו]. רטז; קיח דף. 8°.
שטיינשניידר, בודליאנה, עמ' 336 מס' 2214.

[22] מחזור ... כמנהג ק"ק בני רומה יצ"ו ... והוספנו עוד פרקי אבות בלשון לעז [איטלקית באותיות עבריות] ... ועוד כמה חידושים אשר לא היו מעולם בקדמונים. בויניציאה שנת נחית בחסדך [=ת"ע] לפ"ק. Nella Stamparia Bragadina ... חלק א-ב. רפ; רע דף. 16 ס"מ.
נוסח השער של חלק ב: מחזור חלק שני ... והוספנו עוד הגהות ברות וקצת פירושי מלות זרות. סליחות והערות ... שנת ע"ת רצון לפ"ק.
בראשי השערים: יצחק לוי ה"י [=ה' יחיהו].

[23] [מחזור כמנהג בני רומה. חלק ב. ויניציאה, דפוס בראגאדין, ת"ע לערך].
רנו דף. 16 ס"מ.

בבית-הכנסת האיטלקי טופס חסר-שער מחלק ב.
דף רנד ב: נאם המגיה ... המזכ' את הרבי' ... ה"ה הגבי' הנעלה ... המשכיל כמ"ר יצחק הלוי יצ"ו אשר גמר אומר להדפיס מחזור הזה ... ולפי שהאיש נבון וחכם למוד ובקי במלאכת ההגה"ה שם עינו עליו בכל כחו ... והגיהו עד כלות נוסח תפלת ר"ה. ובהיותו מטופל בעסקים משם והלאה נכנסתי בכי טוב להיות מגיה ברשותו ובהרמנתו ... רופא ולא לו יוסף בכמהר"ר שלמה גיצה נר"ו.

לאחר מכן:

צעיר המדפיסים דוד בכמה"ר רפאל חיים בואינו זלה"ה ועל ידי הפועל במלאכת הקדש מגחם בכ"ר אהרן אשכנזי יצ"ו.

ביבליוגרפיה

דף רנה-רנו: הערות קצרות... ממני זעירא דכן חבריא שלמה בכמהר"ר ייעיה ניצה ז"ל. מחוברות בשנת ושועתי אליך תבוא [= ת"ע] בעזרת יוצר המאורות. האנשים הנזכרים לעיל פעלו בדפוס בראגאדין בוויניציאה בשנים תס"ד—ת"ע. עיין פרידברג, הדפוס העברי באיטליה, מהד' ב, עמ' 71.

* [24] מחזור כמנהג רומה בשם שער בת רבים. ויניציאה, דפוס בראגאדין, תע"ב—תע"ה].

פרידברג, הדפוס העברי באיטליה, מהד' ב, עמ' 71-72: "על ידי האדון ייואני די פאולי, בהשתתפות האחים ה"ר יוסף וה"ר יעקב חי הכהן, תחת השגחת התורנים המגיהים ה"ר יצחק ב"ר אשר פאציפיקו, ה"ר יהושע ב"ר שלמה ניצה, ה"ר שלמה אלטאראס וה"ר יצחק ב"ר משה לוריא".

[25] מחזור... כמנהג ק"ק בני רומה יצ"ו עם מורה מקום מהפסוקים. גם הפרשיות וההפטרות והתרגומים מנוקדים מוטעמים ומזוקקים... ועוד הוספנו חדושים הרבה... נדפס פה מנטובה שנת ברכי נפשי את יי וכל קרבי את שם קדשו [= תע"ח, את השם יש לחשב ל-26]... בבית השותפים כ"מר יצחק ירא וכ"מר יעקב חבר טוב יצ"ו ע"י הצעיר יהושע בכ"מר מיכאל מסיצי... חלק א-ב. [2], קיז; נג [צ"ל: צג] דף. 30 ס"מ.

הפרט שבשער חלק ב: חליתי פניך בכל לב [= תע"ח].

חלק א, דף [2]: אמר המגיה אברהם ידידיה בכמ"הרר מנחם שמשון באזילה [בעיקר על קדושת בית-הכנסת לפי מקורות מן הזוהר, כתבי האר"י ועוד. בסופו כמה משפטים על התפשטות מנהגי תפילה שוגים].

נדפס בדרך כלל לפי מחזורי רומה הראשונים, אולם בכמה הוספות והשמטות. כגון מסכת אבות עם פירושי הרמב"ם ורש"י (המיוחס לו), אבל חסרים דינים והלכות, כגון כל הדינים שבסוף. חלק ב, דף צא—צג: הערות המגיה ר' אברהם ידידיה הג"ל בעגיני תפילה.

קולופון: המחזור הזה התחלתי להדפיס אותו יום א' ב' לחדש ניסן שנת תע"ח לפ"ק ובעז"ה נשלם הדפסתו יום ב' י"ב לחדש תשרי שנת ת"פ לפ"ק. על ידי העוסק במלאכת הקדש יהושע בכ"ר מיכאל מסיצי יצ"ו ואתו עמו סניף לו בנימין בכ"ר אהרן אשכנזי יצ"ו.

פרידברג, הדפוס העברי באיטליה, מהד' ב, עמ' 20 כותב שגם בשנת תע"ב נדפס במנטובה מחזור רומה, אך נראה שהפרט שעל שער חלק א הטעהו.

[26] מחזור של כל השנה כפי מנהג ק"ק איטאלייא יע"א (נדפס בשני חלקים. חלק ראשון כולל בו תפילות של חול, שבת, ראש חדש, יוצרות של שבתות המיוחדות, סדר חנוכה עם פרשיות ותענית עשרה בטבת ותענית אסתר וסדר פורים, סדר פסח עם הגדה וברכת המזון ופרקי אבות וחג שבועות, תענית שבעה עשר בתמוז, תשעה באב ויוצר של שבת נחמו... חלק שני כולל בו תחנונים וסליחות לחדש אלול, יוצרות של שאר שבתות המיוחדות, ראש השנה, תענית צום גדליה ויום הכפורים, סדר חג הסוכות ושמחת תורה, ותענית צבור לצרה שלא תבא... ולוח של שמונים שנים רצופים הוספנו בסופו) הוגה בעיון נמרץ... בוויניציאה שנת כי מציון תצ"א לפ"ק. Nella Stamparia Bragadina... תקמב דף. 17 ס"מ.

י' יוסף כהן

לחלק א שני שערים, הראשון קצר ומצוייר והשני ארוך. לחלק ב השער הקצר בלבד. הפאגיאציה נמשכת לאורך שני החלקים.

בסוף חלק א (דף רסו א) ובסוף חלק ב (תקמא א) : על ידי העוסקים במלאכת הקדש מנחם בכ"ר אהרן פולאקו יצ"ו ואחיו בנימין בכ"ר אהרן פולאקו יצ"ו.

[27] מחזור של כל השנה כפי מנהג קהלות קדושות של בני איטאליא יע"א... נדפס לזכות התלמוד... משה אשר בכמ"ר מאיר דא זרא יצ"ו. בויניציאה בשנת וראו כל בש"ר [=תק"ב] לפ"ק. Nella Stamparia Vendramina... חלק א-ב. [1], [1], רסד; [1], רעד דף. 17 ס"מ.

בסוף כל חלק : על ידי העוסק במלאכת שמים באמונה דוד בכמ"ר הרר רפאל חיים בואינו זל"ה. רוב השער נדפס בדיו אדומה.

בבית הכנסת האיטלקי בירושלים נמצא טופס שלפני שעריו צורפו שני תחריטי גחוש : בחלק א עם הכתובת "מועדים", ומצוירת בו אכילת קרבן הפסח (ברקע : סוכות וארבעת המינים) ; בחלק ב עם הכתובת "ראש השנה ויום כפור" ומצויר בו המשכן ובני ישראל הכורעים ומשתחוים, בשעה שהכוהן הגדול עובד את העבודה ביום הכיפורים בקדשי הקדשים (ברקע : מחנה ישראל על אהליו). בטופס של בית הספרים אין תחריטים אלה, אלא הם הודבקו לפני השערים של הוצאת ויניציאה תק"י (מס' 28).

[28] מחזור של כל השנה כפי מנהג ק"ק איטאליאני יע"א. נדפס בשני חלקים. חלק ראשון כולל בו תפלות של חול, שבת, ראש חודש, יוצרות של שבתות המיוחדות, סדר חנוכה... ותענית עשרה בטבת ותענית אסתר וסדר פורים, סדר פסח עם הגדה וברכת המזון ופרקי אבות וחג שבועות, תענית י"ז בתמוז, תשעה באב ויוצר של שבת נחמו. חלק שני כולל בו תחנונים וסליחות לחדש אלול, יוצרות של שאר שבתות המיוחדות, ראש השנה, תענית צום גדליה ויום הכפורים, סדר חג הסוכות ושמחת תורה ותענית צבור לצרה שלא תבא... לוח על פ' שנים רצופים. ועתה הוספנו בו... כל הדינים השייכים לכל השנה... כמשפטם הנדפס במחזורים הגדולים הקדמונים... וקינות איכה ופרקי שירה ופרשיות קטנות לכל השנה... בויניציאה בשנת שיר השירים אשר לשלמה [=תק"י] לפ"ק. Nella Stamparia Bragadina. רכד; שכג, [1] דף. 17 ס"מ.

חלק ב, דף שכג א : על ידי הנצב על המלאכה בנימין בכ"ר אהרן פולאקו יצ"ו.

[29] מחזור של כל השנה כפי מנהג ק"ק איטאליאני יע"א נדפס בשני חלקים... ועתה הוספנו בו... כל הדינים השייכים לכל השנה דבר יום ביומו כמשפטם הנדפס במחזורים הגדולים הקדמונים... בויניציאה בשנת תקבל ברצון [=תקל"ב] לפ"ק. Nella Stamparia Bragadina... חלק א-ב. רכד [צ"ל : רפד]; שכב דף. 19 ס"מ.

לא כל הדינים שנדפסו במחזורים הגדולים הקדמונים נדפסו בהוצאה זו.

[30] מחזור כל השנה כפי מנהג ק"ק איטאליאני יצ"ו. נדפס בשני חלקים... ונוסף גם זה חלק ראשון ממבוא למחזור בני רומא אשר חבר... כמוה"ר שמואל

ביבליוגראפיה

דוד לוצאטו הי"ו מרביץ תורה במדרש הרבנים אשר בפאדובא. פה ליוורנו יע"א שנת הקיצותי כי יי יסמכני לפ"ג [=תרט"ז]. בדפוס... שלמה בילפורטי וחברו הי"ו מדפיסים ומוכרי ספרים. חלק א"ב. כז עמ', קצב דף; יח עמ', יז [צ"ל: ריז] דף. 21 ס"מ.

השער של חלק ב: ... ונוסף... חלק שני מכבוא למחזור בני רומא... ואחרון אחרון חביב הוספנו גם כן סדר עבודת אתה כוננת שבמנהג צרפת מוגה ומפורש על ידי שד"ל... חלק א, עמ' ה—כז: מבוא למחזור בני רומא, חלק ראשון. חלק ב, עמ' ג—יח: מבוא למחזור בני רומא, המשך החלק השני. דף ריב ואילך: סדר העבודה שהיו אומרים בצרפת בימי רש"י ז"ל ותלמידיו והוא עכשיו בשלש קהלות שבפיימונטי אסטי פוסאנו מונקאלוו הי"ו [=אפ"ם]. בהדפסה המיוחדת של ה"מבוא" נדפסו שני החלקים יחד ולאחריהם סדר העבודה: מ עמ', כא—כד, מט"ג דף.

[31] מחזור לראש השנה ויוה"כ וחג הסוכות ח"ב כמנהג ק"ק איטאלייא ישן וחדש יע"א. סי איסטאמפה די מואיבו אין בואינה קונפוזיטיון קאדה קוזה אין סו לוגאר... פה סאלוניקו שנת גדחי ישראל יבנס [=תרל"א] אין לה איסטאמפאריאה די איל בז"י סעדי הלוי הי"ו. רמ דף. 18 ס"מ. בבית-הספרים הלאומי ובבית-הכנסת האיטלקי חלק ב בלבד. עם הקדמה קצרה בלאדינו.

בסופו: המסדר העוסק במה"ק [= במלאכת הקודש] הבחור וחשוב כה"ר יצחק משה בנימין הי"ו.

[32] מחזור לימים נוראים כפי מנהג איטאליאני הנקרא גם כן מנהג לועזים או בני רומא, עם תרגום איטאלקי מלאכת הצ' יוסף שבתי באזיבי. פאדובה בבית דפוס... פראנציסקו סאקיטו בשנת וארכתך מהרה תצמח [=תרמ"א] לפ"ק. XI, 779 עמ'. 21,5 ס"מ.

עברית ואיטלקית בעמודים מקבילים, עם שער מיוחד באיטלקית: Formulario delle preci secondo il rito italiano, per le solennità del Capo d'anno e dell' Espiazione. Volgargizzate dal Rabbino Giuseppe Sabbato Basevi. Padova... 1881.

[33] מחזור לשבתות ולחג הפסח ולחג השבועות כמנהג ק"ק איטאלייא יע"א ישן וחדש... סאלוניקו... (תרמ"ה לפ"ק). דיטו מחזור סי טופה אין פודיר די סי יצחק אברהם הכהן פרחיא נר"ו, אין בוטיקה דיל ק"ק מאיור. המסדר משה יוסף ס"ט, המדפיס שמואל נסים ברזילי ס"ט, איסטאמפאריאה די עץ החיים יב"ץ. קי דף. 18 ס"מ.

עם הקדמה קצרה בלאדינו מאת: חזן ק"ק איטאלייא ישן יוסף בכר ברוך ס"ט ובנו חיים ס"ט; חזן ק"ק איטאלייא חדש יוסף דוד חאגואיל ס"ט. קולופון: המסדר יהודה ב' אברהם, המדפיס דוד יצחק סעדי.

[34] מחזור... כמנהג ק"ק איטליה יע"א... הוגה בעיון נמרץ ע"י ברוך בן-יעקב, חננאל חיים חסיד... [חלק א"ג]. סלוניקי, תרפ"ד—(תרפ"ז). 20 ס"מ.

י' יוסף כהן

[חלק א]: מחזור לראש השנה... איסטאמפאריאה אקוארוני אי בכר, תרפ"ד. 116 דף. (בהתחלה הפאגינאציה באות עברית עד דף מג). בדף [44] שער מיוחד: מחזור לראש השנה... כפי הנוסח שהתפללו בו אבותינו מאז ומקדם בגלילות רומא ואיטאלייא. וכאשר גרשו משם בשנות רנ"ב-ש' מצאו להם מפלט בשאלוניקו ועד היום אנחנו אוחזים מעשה אבותינו בידינו... במשך הזמן בדורות עברו נפלו דברים בין בני הקהלה הראשונה ויפרדו לשלשה ראשים. ויקראו להם שמות חדשים: איטאלייא ישן. איטאלייא חדש. איטאלייא שלום. הם בנו להם איש איש בית כנסת מיוחד אשר עלו כלם על המוקד בליל העברות שלשים לאב שנת ה'תרע"ז... טיפ. אשר ברודו—סאלוניקו.

[חלק ב]: מחזור ליום כפור... טיפ. א. ברודו, תרפ"ה. 487, [1] עמ'.

[חלק ג]: מחזור לשבתות ולמועדים... [ההמשך כמו בשער המיוחד של חלק א]. טיפ. אשר ברודו, (תרפ"ז). [10], 13—306, [2] עמ'.

[35] תפלות יום כפור כפי מנהג ק"ק איטאלייאני. *Preghiere del Giorno di Espiazione secondo il rito italiano, con traduzione e note esplicative del Prof. Dario Disegni. 5695—1934. Edizione ad uso della Comunità di Milano. (Livorno, S. Belforte, 1934). [1], 324 דף. 19 ס"מ.*

עברית ואיטלקית בעמודים מקבילים.

דף [2]: לזכרון גשמות היקרים ר' יוסף טרעוועס (Treves) ובנו רגיו נ"ע מאת אוהבם המכבד ומוקיר זכרם.

[36] תפלות יום כפור כפי מנהג ק"ק איטאלייאני... *Preghiere del Giorno di Espiazione secondo il rito italiano 5695—1934. Edizione ad uso della Comunità di Torino 281 דף. 20 ס"מ.*

דומה למספר הקודם (כולל ההקדשה), אלא שבמקום הנוסח הנהוג בקהילת מילאנו נדפס כאן גוסס קהילת טורינו.

[37] תפלות יום כפור כפי מנהג ק"ק איטאלייאני. *Preghiere del Giorno di Espiazione. Edizione ad uso della Comunità di Roma. (Livorno. S. Belforte, 1935). [1], 308 דף. 19 ס"מ.*

דומה למספר הקודם, כולל הנוסח הנהוג בקהילת רומא.

[38] נוסח תפלות במועדים והוספות למחזור. [יוצא לאור על-ידי] חברת יהודי איטליה לפעולה רוחנית, בית הכנסת כמנהג איטלקי, ירושלים. ירושלים, ערב ראש השנה תשי"ב. [2], 12 עמ'. 21 ס"מ.

כולל: נוסח תפילות במועדים והוספות למחזור (עמ' 1—7); יוצר ליום העצמאות (חיברו הצעיר מנחם בן כמחה"ר אליה שמואל הרטום שליט"א לזכר אחיו ראובן הי"ד שנפל במלחמת השחרור), תפילה לשלום המדינה, השכבה לחללי השואה, השכבה לחללי מלחמת השחרור (עמ' 7—10); רשימת ההפטרות והמזמורים שאומרים בשעת הוצאת ספר תורה (עמ' 10—12).

נדפס בשיכפול.

ביבליוגרפיה

- [39] [מחזור לשלוש רגלים ולימים הנוראים, עברית באותיות לאטיניות ובתרגום איטלקי. חלק א-ב].
[חלק א]: Tefillad gnarvid lassciabad ulscialosc regalim [תפילת ערבית לשבת ולשלוש רגלים]. Preghiera serale del Sabato e delle tre festività, secondo il rito italiano con traduzione italiana e note illustrative del Rabb. Davide Panzieri. Roma, (tip. "La Professionale"), 5696—1936. 8 8p.
התעתיק הלועזי בעברית והתרגום האיטלקי בעמודים מקבילים. כולל שני פיוטים, האחד לשבת מילה, שתחילתו: משכיל מכתם שירו רעים; השני ליום אחרון של יום טוב: יגדל אל מחולל חלד. (דוידוון, י, 192; הראשון חסר שם).
בסופו כמה פיוטים להקפות שמחת תורה. תחילתם של שלושת הראשונים: יפוצו אויביך בנסוע הארון (שם, י, 3378).
פרשת עלי מזוי שכינתך (שם, פ, 216).
אל מלך על כל מלכים חי שוכן על שמי ארץ (שם, מלואים, א, 1015).
[חלק ב]: Tefillad gnarvid lerosc-assianà ulzom kippur [תפילת ערבית לראש־השנה ולצום כפור]. Preghiera serale del Capo d'anno e del digiuno di Kippur, secondo il rito italiano con traduzione italiana e note illustrative del Rabb. Davide Panzieri. Roma, 5696—1936. 191 p.
תעתיק לאטיני ותרגום איטלקי כנ"ל.
קיימת גם חוברת מיוחדת לליל שבת, בלי התרגום האיטלקי.
שני החלקים בספריית הד"ר מנחם הרטום בירושלים.
- [40] [מחזור] פסח שבועות סוכות. סדר תפלה לשלוש רגלים כמנהג ק"ק מילאנו יע"א. התשי"ד, (Torino, Stabilimento Grafico Marietti), דפוס [3], 263, [1] דף. 20 ס"מ.
- עברית ואיטלקית בעמודים מקבילים (בפאגינאציה כפולה). שער מיוחד באיטלקית: Preghiere per le tre feste di Pasqua, Pentecoste, Capanne ad uso della Comunità ebraica di Milano, con traduzione e note esplicative del Prof. D. Disegni מעברלשערבאי-טלקית הקדשה לשלמה מאיר (Sally Mayer) בעברית ובאיטלקית. הנוסח העברי: לזכר עולם של שלמה מאיר ראש הועד של ק"ק מילאנו, קרוביו.
- [41] [מחזור] ראש השנה כפי מנהג ק"ק איטאליאגי [!]. התש"ח. (Torino, Stampato con i tipi dello Stabilimento Grafico Marietti, 1957) [6], 152, 152, [1] 4 עמ'. 20 ס"מ.
- עברית ואיטלקית בעמודים מקבילים, בפאגינאציה כפולה. ההסברים וההוראות באיטלקית גם בעמודים שבעברית.
- השער באיטלקית: Preghiere della festa di Capo d'anno ad uso della Comunità Israelitica di Milano. Con traduzione e note esplicative del Prof. Dario Disegni. 5718-1957 מעבר לשער הלועזי: מוקדש לזכר נשמות שמואל ויטאלי הכהן, מכאל מלאך ויטאלי הכהן, סילוויא רחל ויטלי הכהן. עדות נאמנה על אהבת קרוביהם.

י' יוסף כהן

[42] [מחזור] ראש השנה כפי מנהג ק"ק איטאלייאני. Preghiere della Festa di Capo-danno ad uso della Comunità Israelitica di Torino con Traduzione e note esplicative del Prof. Dario Disegni Torino 1957. 124, 124, [1] עמ' 20 ס"מ.

מעבר לשער: מזכרת אהבת נצח מאת קרוביהן אשר אנחתם אין הפוגות לנשמות חנה פוגלמן מיסיני ואת בתו הילדה הנעימה סיסל פוגלמן הנאהבים והנעימים בחייהן ובמותן לא נפרדו מסרו את נפשן על קידוש השם להתענג באור ה' עלו.

[43] [מחזור] תפלות יום כפור כפי מנהג איטאלייאני[?]. התש"ח. (Torino, Stampato con i tipi dello Stabilimento Grafico Marietti, 1956. [6], 295, 295, [2] עמ'. 20 ס"מ.

עברית ואיטלקית בעמודים מקבילים, בפאגינאציה כפולה. ההסברים וההוראות באיטלקית גם בעמודים שבעברית.

Preghiere del Giorno di Espiazione secondo il rito italiano ad uso della Comunità di Torino. Con traduzione e note esplicative del Prof. Dario Disegni. II edizione con aggiunte. 1956.

מעבר לשער הלועזי: זכר צדיק לברכה לזכרון נפשות: יוסף בן מלאך טריווש, אימה בת יעקב קואליון טריווש, עם בניהם ובנותיהם אידוארדו, פלורא, סרגיו, נילא גו מקסטלנואוה. רוחם על שדי יתענג וזכרם על הארץ יבורך לדור דור.

[44] [מחזור] תפלות יום כפור כפי מנהג ק"ק איטאלייאני. Preghiere del Giorno di Espiazione secondo il rito italiano ad uso della Comunità di Milano, seconda edizione 1962—5723. [1], 324 דף. 20 ס"מ.

דפוס-צילום של הוצאת תרצ"ה (מס' 35).

ב. סידורי-תפילה

[45*] תפלת יחיד מנהג רומה הנקראת סידורילו. שונצין, [דפוס יהושע שלמה בן ישראל נתן שונצין], רמ"ו. [108] דף. 8°.

קולופון: ובכאן נשלמה מלאכת הקודש תפילת יחיד הנהוגה לבני עמנו קהל קדוש רומה כפי הסדר וכאשר נהגו לכתוב בחיבור הנקרא ללועזות סידורילו ואולם הם בסדרו התפלות האלה על ידי רגיל ויודע הסדר הניאות והראוי גם נעשו בהשגחה ראויה מבלי מחסור מכל הראוי בהם. והיתה השלמת חקיקתם פה שונצין שני ימים לחדש אייר שנת מאתים וששה וארבעים לאלף הששי יתברך ויתרומם אשר עזרנו על כל ברכה ותהילה.

נרשם לפי: שטיינשניידר, בודליאנה, עמ' [303] מס' 2061; הברמן, המדפיסים בני שונצין, עמ' 22. וראה פקסימיל ממנו: פריימאן, האוצר למלאכת הדפוס, A 35; פרידברג, הדפוס העברי באיטליה, מהר' ב, עמ' 37; Manzioni, Annali tipografici dei Soncino; כרך 2, עמ' 130—132.

[46] (סידור הכל השנה!) [מתורגם מעברית לאיטלקית (באותיות עבריות) על-ידי ר' יעקב ישראל]. (פאנו, רס"ו). 8°.

קולופון: פיניטו איל סידור די טוטו לאנו טרלטאטו פיר מאן די רבי יעקב ישראל אי סטאנפטו פיר

ביבליוגרפיה

מאנו דיל שונצינו אין פאגו אדי סיטי די מרחשוון רס"ו [= נשלם הסידור לכל השנה. תורגם על-ידי רבי יעקב ישראל גנדפס על-ידי גרשם] שונצינו בפאגו בשבעה במרחשוון רס"ו].
 De Rossi, Annales, (Sec. XVI), עמ' 2 מס' 7; Manzoni, Annali tipografici dei Soncino, כרך 3, עמ' 83—85 מס' 16; הברמן, המדפיסים בני שונצינו, עמ' 49 מס' 23.
 לפי מאמר מאת ל. מודינה שנת 1887 ב Vessillo Israelitico גדפסה מהדורה נוספת בויניציאה ש"ז, בדפוס יוסטיניאן. (הידיעה נמסרה על-ידי הגב' א. פואה).

[47] זה השער לה' יבואו בו כל איש ואשה אשר מבני ישראל המה... לדרוש אלקים בקול רנה ולעבדו בכל לבב זו תפלה מראשית ועד אחרית השנה... כפי מנהג ק"ק רומי ומוספי" כאשר השיגה ידינו. ותהי ראשית מלאכתו פה בולוניא ע"י בעלי ברית השותפים [ר' מנהם ב"ר אברהם ממודינא, ר' יחיאל ב"ר שלמה מוירונה ור' אריה ב"ר שלמה חיים ממונציליצי] יצ"ו גם יחד עושים מלאכת המשי... (עזר"ך [= רצ"ז]). [352] דף. 15 ס"מ.

דף [א3—א26]: סדר מערכת אליהו, הסדר שסידר הר' אליהו [הזקן בר מנחם] ז"ל לקרוא תורה גביאים וכתובים בכל ימי השבוע. ולאחריו החרוזים (דוידזון, מ 1091):

מי ימלל גבורות אל	אשר הודו בשחקים
אלהותו חסידותו	וצדקתו בארקים
הוא מלך והוא צדיק	והוא דובר ומקים

כולל: תפילות לחול, לשבת, שבת וראש חדש; פיוטים לשבת בראשית, לשבת וחגוכה; סליחות לתענית; יוצרות לארבע פרשיות; תפילות ופיוטים לפסח ושבועות, לשבת איכה ושבת נחמו ולשבת שלפני ראש השנה; תפילות ופיוטים לראש השנה ויום הכיפורים; תפילות ופיוטים לסוכות, הושענא רבה ושמחת תורה. בין התפילות הוראות, הסברים ודינים בקיצור.

הקולופון: השבח וההודאה לאל יתברך ויתעלה שמו זכינו להשלים הסידור שלם מכל התפילות השנה. והיתה השלמתו פה בולוניא ע"י המחוקק הצעיר רפאל תלמי יצ"ו בשם השותפים יצ"ו ובשמו. יום שלישי חמשה ימים לחדש סיון עזר"ך מקדש אכ"ר. בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים שני טפסים וסניהם נדפסו על קלף. וע"י שטיינשניידר, קטלוג הבודליאנה, מס' 2704; א. דיינארד, עתיקות יהודה, עמ' 44: "עפ"י רוב מצאתיו נדפס על קלף".
 "סדר מערכת אליהו" נדפס כאן בפעם הראשונה. עיין א. מ. הברמן, שירי היחוד והכבוד, עמ' פז—פח.

[48*] תפלות לטיני. [סדור תפלות כמנהג איטלקי באיטלקית באותיות עבריות].
 בולוניא, רצ"ט. 183 דף. 8°.

נשלם בדפוס בחודש תשרי בעזר"ך [= רצ"ט].

שטיינשניידר, בודליאנה, עמ' 364 מס' 2436; פרידברג, הדפוס העברי באיטליה, מהד' ב, עמ' 30 (כאן בטעות "נגמר רצ"ח"); בית עקד ספרים, ת, מס' 1701 (כאן בטעות "בשפת רומית", שכן שטיינשניידר, שראה את הספר, קובע ששפתו איטלקית).

[49*] [תפלות כפי מנהג בני רומה. נדפס שנית. כולל הגדה של פסח, פרקי אבות, יוצרות לארבע פרשיות. ויניציאה, ש"ו—ש"ח]. 12°.
 דף מד: נשלם בכ"א מרחשוון ש"ח; דף סג: נשלם בכ"ד מרחשוון ש"ו.

י' יוסף כהן

נרשם לפי שטיינשניידר, בודליאנה, עמ' 307 מס' 2079. ועיין א. דיינארד, עתיקות יהודה, עמ' 44.
נראה שהוצאה זו רשומה אצל צדנר, עמ' 474.

[50*] סדור כמנהג הלועזים. ויניציאה, ש"ט. 320 דף. 16°.
צדנר, עמ' 483.

[51*] [סדר התפלות כמנהג רומא. סביוניטה, דפוס טוביה פואה, שט"ו].
פרידברג, הדפוס העברי באיטליה, מהד' ב, עמ' 79.

[52*] סדור התפלה עם היוצרות כמנהג ק"ק בני רומה. מנטובה, שי"ז. 8°.
ואן שטרלן, עמ' 150.

[53] תפלות וולגאר די טוט לאגו קון לברכה דילמיסה אי ציאוויומו ייונטו לי צינטו
ברכות אי לי זמירות אי לי סטנטי דוי פסוקים. סטאנפאטי אין מנטובה פיר ...
יעקב כהן דגאזולו דיל אנו שכ"א דיל נומרו פיקולו אין נומה די מסיר שלמה די
רבי אברהם רב טורישקו י"צו. [1], צינטו סיסגטה סיטי [=167] דף.
14 ס"מ.

כולל : מאה ברכות, הטבת חלומות, עב פסוקים, תפילות לחול ולשבת, התפילות והפיוטים הנוספים
לראש חודש, לחגים ולמועדים. הטכסט כולו באיטלקית באותיות עבריות.
קולופון : ותהי השלמתו פה מנטובה תחת ממשלת מעלת אדוננו הדוכוס גול"יילימו גונז"אנה
יר"ה בר"ח אייר שנת שכ"א לפ"ק. ע"י יעקב כהן יצ"ו בכמ"ר נפתלי הכהן ז"ל מאזולו. יי יזכנו
לעשות ספרים הרבה אין קץ ויגדיל תורה ויאדיר אמן סלה.

[54] סדור מתפלה כמנהג הלועזים עם היוצרות והפיוטים וכל התפלות מהמועדים.
לא כן היו בראשונים שעשו רק תפלה אחת לשלש רגלים ולא שמו יוצרות
בר"ה וי"ה. פה מנטובה בשם הסופר כמ"ר מאיר בר' אפרים זצ"ל מפדובה
בימי חנוכה שכ"ד לפ"ק ליי"א לק"י [= לאורך ימים אמן. לישועתך קויתי ה'].
רמת, מ דף. 9 ס"מ.

בהוצאה זו גשמת "סדר מערכת אליהו".

דף רמת ב : תם ונשלם. . . בתמוז שכ"ד בדפוס סי' יקומו רופיגילו לי"א.
מ דף האחרונים כוללים סדר קריאת התורה ליום ב' וה' ולשבתות במנחה. נדפס בפאגינאציה
מיוחדת, כנראה כדי לצרפו גם לסידורי תפילה בנוסחאות אחרות.

[55*] סדור מתפלה כמנהג ק"ק איטאליאני עם היוצרות והפיוטים. מנטובה,
של"א. 8°.

צדנר, עמ' 483. לפי פרידברג, הדפוס העברי באיטליה, מהד' ב, עמ' 19, נדפס יחד עם ספר תהלים.

[56] [סדר תפלות כל השנה כמנהג ק"ק איטאליאני. מנטובה, ש"ם]. רנו דף. 15 ס"מ.
במכון בן-צבי טופס חסר-שער.

ביבליוגרפיה

בסופו: ראה זה חדש. אמר החכם כמה"ר יהודה יצ"ו בכמ"ה יוסף מוסקאטו זצ"ל... [ולאחריו שיר בן שש שורות שתחילתו]:

הודות לאלהים עת תצוד רוץ תת עם יה לאל תודה
הוד קול שיח תערך תשוב בוש תכרע תחיש לו קדה

השורה האחרונה:

הדהו ילבש הוד ידיו וידידו השב ליהודה
השיר מלווה הסברים (של המחבר?).

[57*] [סדור תפלות כמנהג בני רומה, עם מי כמוך לר' יהודה הלוי, אוהרות לר' שלמה נ' גבירול, סדר תפלות חולים, סדר העבודה לר' מנחם עזריה מפאנו. ויניציאה, שמ"ט—ש"ן]. 12°. שטיינשניידר, בודליאנה, עמ' 314 מס' 2099; Cowley, עמ' 533.

[58*] [סדר תפלה כמנהג בני איטאליא]. ויניציאה, דפוס זואן די גארה, שנ"ח. 24°. שטיינשניידר, בודליאנה, מס' 2106. ועיין וולף, כרך ב, עמ' 1458.

[59] סדר תפלות כמנהג ק"ק איטליאני יזיאי [= יראו זרע יאריכו ימים אמן]. נדפס מחדש קטן הכמות לזכות את הרבים. פה מנטובה תחת ממשלת רוממות אדוננו הדוכוס פרנציסקו גונזאנה יר"ה. שנת שע"ב לפ"ק. בבית כמ"ר אליעזר מאיטליה יצ"ו. רמו דף. 10 ס"מ. נדפס לפי הוצאת מנטובה שכ"ד (מס' 54).

[60] [סדר תפלות כמנהג ק"ק איטאליאני. ויניציאה, דפוס בראגאדין, שע"ד בערך]. רפא, [1] דף. 14 ס"מ.

במכון בן-צבי טופס חסר-שער מאוסף ישעיה זנה. זנה כתב עליו בכתב-ידו: "ויניציאה שע"ד בערך".

דף רעז א: השבח והתהלה לנושא עלילה שזכני להשלמת הסדור הזה... ואשר נדרתי אשלמה בשיתי שומי בו סדר תפלת מנחה לתענית של כל ערב ראש חדש שנוהגים לאומרו בני חברת שומרים לבקר מק"ק איטאליאני פה ויניציאה ישמרם האל... כה מעתיר לאל הצעיר אברהם חבר טוב.

אברהם חבר טוב עבד כמגיה בדפוס בראגאדין בויניציאה בשנים שנ"ד—שע"ד (עיין פרידברג, הדפוס העברי באיטליה, מהד' ב, עמ' 70).

4 דפים האחרונים כוללים: סדר תפלת מנחה לערב ראש חדש... ובדף רפ א: בקשה חדשה: יום זה יהי משקל כל חטאתי לר' יהודה אריה די מודינה. זנה רושם בלוח הסידור: "הבקשה יום זה יהיה משקל כל חטאתי נדפסה כאן בפעם הראשונה". הדף האחרון מסומן בטעות "ו".

[61*] [סדור תפלה כמנהג בני רומה, עם סדר תפלת מנחה לערב ראש חדש. ויניציאה, דפוס וינדראמין, שצ"ז]. 8°.

י' יוסף כהן

שטיינשניידר, בודליאנה, עמ' 324 מס' 2134.
בספריית מוסד הרב קוק בירושלים טופס חסר, שנרשם בקטלוג כהוצאת ויניציאה שצ"ז, אולם לא יכולתי לזהותו.

[62] סדר תפלות כמנהג ק"ק בני רומה עם פרקים פרשיות תלים ומעמדות. נדפס עתה מחדש במצות השותפים. בוירוגה [ת"ח]. רלו דף. 8 ס"מ.

כולל: פסח, שבועות, ראש השנה, יום הכיפורים וסוכות.
לאחר דף קמח שער נוסף: חלק שני ובו יבא היוצרות כמנהג ק"ק בני רומה במצות השותפים שהם בוירוגה. שנת ת"ח.
בספריית ד"ר מ. בניהו.

[63] [סדר תפלות כמנהג ק"ק איטליאני. (מנטובה, דפוס משה ושמואל בני ר' שמעיה די מדינה, ת"י)]. רעב דף. 10 ס"מ.

בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי רק קטע (דף רמד—רעב), הכולל הושענות, תפילת הדרך ותפילת הים.

נדפס במתכונת מנטובה שע"ב, תוך הקפדה אף על עימוד וסידור האותיות, אולם במקום "הטבת חלום" שבהוצאת שע"ב נדפסו כאן תפילת הדרך ותפילת הים.

דף רעב א: ותהי השלמת הסדור הזה היום יום ג' י"ב לחדש כסלו שנת הת"י לפ"ק.
מעבר לדף: אמרו האחים המדפיסים... קמנו ונתעודד להזיל זהב מכיסנו וכמ' הוצאות הוציאנו [!]
וכמ' יגיעות יגענו להמציא אותנו יפות וגייר יפה כדי להחזיר מלאכת הדפוס על תלה כמשפט הראשון אשר היתה פה מנטוב' זה כמה שנים. ובכן עצות בנפשנו שמנו להדפיס שנית הסדור הקטן הלז כמו שנדפס פעם אחר' פה מנטוב' לשנים שעברו [כנראה הכוונה להוצאת שע"ב הנ"ל].
אך הוספנו עליהם טעם לשבת איזה חדושי... ממנו ומאתנו יצאו הדברי: משה ושמואל בני הגאון כמ"הרר שמעיה די מדינה יצ"ו.

[64*] סדר תפלות כמנהג ק"ק בני רומה. וירוגה, ת"י ? 24°.
צדנר, עמ' 483. ושמא זהה הוצאה זו עם הקודמת ? וראה גם פרידברג, הדפוס העברי באיטליה, מהד' ב, עמ' 85.

[65*] [סדר תפלה כמנהג בני איטאליא ?]. מנטובה, דפוס ר' יהושע מפירושה, תכ"ב. 12°.

שטיינשניידר, בודליאנה, מס' 2160. ועיין צונץ, צור געשיכטע וכו', עמ' 260; פרידברג, הדפוס העברי באיטליה, מהד' ב, עמ' 20.

[66] סדר תפלות כמנהג ק"ק בני רומה. עם פרקים פרשיות תהלים ומעמדות. נדפס עתה מחדש באותיות חדשות יפפיות. עם תוספת כמה דברים ודיוקים לא שערום הראשונים. בוניציאה שנת התנ"ט. בדפוס וינדראמין. רכת, רד דף, 9 ס"מ.

בבית-הכנסת כמנהג איטליה בירושלים שלושה טפסים ושלושתם בלי שער. בספריית ד"ר בניהו

ביבליוגרפיה

טופס עם שער. בהוצאה זו נדפס לראשונה הפזמון "לכה דודי" (דף נג מהפאגינאציה הראשונה). רד הדפים האחרונים כוללים: פרקי אבות, פרשיות שקורין בשבת למנחה ובשני ובחמישי, תהלים ומעמדות.

קולופון: שבחי צדק לאל הגומר עלינו שהחינו וקיימנו לצאת בכי טוב עד גמירא סדור המקורש הלזה... על ידי אמצעי... הבן יקיר הגביר כמה"ר יצחק בכר יעקב בכמו"הרר יצחק לבית הלוי זצ"ל... בשנת יי עון לעמו יתן יי יברך את עמו בשלום [=ת"ס]. עונה אמן בכל כחו צעיר המגיהים דוד בכמר שלמה אלטאראס ולה"ה. כידוע שימש דוד אלטאראס מגיה בדפוס וינדאראמין בויניציאה. עיין פרידברג, הדפוס העברי באיטליה, מהד' ב, עמ' 75.
נראה שגם בטופס שרשם שטיינשניידר (בודליאנה, מס' 2227c) חסר השער.

[67] סדר תפלות כמנהג ק"ק בני רומה ה"י. עם פרקים פרשיות תהלים ומעמדות. נדפס עתה מחדש באותיות חדשות... עם תוספת כמה דברים... נדפס לתאוות... החבר כמהח"ר יחיאל כהן גר"ו תושב עיר אנקונא יע"א. פה ויניציאה... שנת אשר פריו יתן בעתו [תע"ח] לפ"ק. Nella Stamperia Bragadina... שס דף. 10 ס"מ.

בדף ג: "דברי האגרת" אל המדפיס ר' יחיאל ב"ר יעקב כהן תושב עיר אנקונא מאת "במ"א"י" [=?] ובהם דברי שבח ועידוד על החלטתו להדפיס את הסידור. שמא יש לפענח את "במ"א"י" כמנחם בן יעקב מאיסטרו, שעבד כמגיה בדפוס בראגאדין בתקופה זו (עיין פרידברג, הדפוס העברי באיטליה, מהד' ב, עמ' 71), ואולי מסתתר כאן שמו של הסדר בדפוס מנטובה בשנים אלה, יהושע בן מיכאל מסיצי (שם, עמ' 20). בספריית מוסד הרב קוק בירושלים.

[68*] סדר תפלות כמנהג ק"ק של איטלייאי יו"א. נדפס לתשוקת הגביר... כבוד ה' שמשון קאנטון נ"רו. בויניציאה, שנת כי מציון תצא תורה [=תצ"א]. לא ראינו אלא צילום השער, שנשלח לנו על-ידי הרב א. פיאטלי, ויניציאה.

[69] סדר תפלות כמנהג קהל קדוש איטלייאני יצ"ו והוספנו בו תפלה של החסיד ר' שמואל לטיף ופרקי אבות ופרשיות קטנות. נדפס לתשוקת הבחור... גד בכ"ר שמואל פואה יצ"ו. בויניציאה בשנת שבענו מטובך [=תק"ה] לפ"ק. Nella Stam. Bragadina... רח דף. 8 ס"מ.

קולופון: ע"י הנצב על המלאכה הבחור שבתי ברוך בכ"ר מנחם פולאקו יצ"ו. בספריית מוסד הרב קוק טופס שמצורף אליו: פרשיות למנחה של שבת וליום ב' וז, המסומן דף כט—קיט, ובסופו הקולופון הנזכר.

[70] סדר תפלות כל השנה כמנהג ק"ק איטאלייאני ועתה הוספנו בו פרשיות קטנות לכל השנה ופרקי שירה. בויניציאה שנת דרשו ה' ועוזו [=תק"י] לפ"ק. Nella Stamperia Bragadina... קמ, פח, יח יו דף. 17 ס"מ.

בדף פח ב (מהפאגינאציה השניה): על ידי הנצב על המלאכה בגימין בכ"ר אהרן פולאקו יצ"ו.

י' יוסף כהן

יח דף כוללים: פרשיות שקורין בשבת למנחה ולשני וחמישי.

יו דף האחרונים כוללים, עם שער מיוחד: ספר תפלת ישרים לכל יום משבעה ימי השבוע... חיברן כמה"ר ר' יהודה אריה ממודינה זצ"ל... ואחריהם בא יבא פרקי שירה ופסוקים מר"י... ועוד בה שלישיה סדר תפלת הדרר והטבת חלום... גדפס שנית לתשוקת התלמיד הנעים ישראל שבתי אלחנן בן הגביר כמ"ר שלמה אשכנזי יצ"ו. בויניציאה שנת הללו אל בקדשו [= תקי"ד] לפ"ק. Nella Stamparia Bragadina...

[71*] תפלות כמנהג קהל קדוש איטליאני יצ"ו והוספנו בו תפלה של החסיד ר' שמואל לטיף ופרקי אבות. גדפס לתשוקת הגביר כמ"ר גד בכ"ר שמואל פואה יצ"ו בויניציאה בשנת שיר השירים [= תקט"ו] לפ"ק. Nella Stam. Bragadina. 208 דף.

הועתק לנו על-ידי הרב ד"ר נסים רבה הראשי של טריאסטי.

[72*] סדור של תפלה כמנהג קהל קדוש איטאליאני. והוספנו התפלה של החסיד רבי שמואל לטיף זצ"ל. ומזמורים של ימים טובים עם שאר חידושים... בויניציאה, שנת ושמרו בני ישראל [תקכ"ד] לפ"ק. Nella Stampa Bragadina. לא ראינו אלא צילום השער, שנשלח לנו על-ידי הרב א. פיאטלי, ויניציאה.

[73] סדר תפלות כל השנה כמנהג קהל קדוש איטאליאני. נכללו בו כל מה שהיה עד עתה בראשונים ובאחרונים. ועתה הוספנו בו פרשיות קטנות לכל השנה ופרקי שירה. ביוניציאה[!] שנת תקבל ברצון [תקל"ב] לפ"ק. Nella Stamparia Bragadina... קמ, פח דף. 17 ס"מ.

בתחילתו: תפלה להתפלל בכל יום הועתקה מסדור הצדיק והחסיד רב שמואל לטיף (דוידזון, 385).

בהוצאה זו נוספו גם פרקי אבות (דף קז—קיח) אזהרות שאומרים אותן בשבת שלפני שבועות לרבי שלמה בן יהודה גבירול (דף קכ—קכז) (בטעות נדפס: ריז), כתובה לשבועות שנוהגים לומר קהל קדוש איטאליאני בעיר אנקונה יע"א בעת הוצאת ספר תורה (דף קלה) [בטעות נדפס: קה], ועוד.

[74] סדור תפלה כמנהג קהל קדוש איטאליאני... בתוספת... בקשת ר' בחיי בעל חובת הלבבות אחר תפילת שמונה עשרה ופרשיות לר"ח חנוכה ופורים וציון למזמורי ימים טובים קודם בה"מ [= ברכת המזון] ובתרייתא עדיפא מכולהו בדינים השייכים על הכל בקוצר רב... בבית דפוס הרופא המובהק... כמה"ר אליעזר שלמה מאיטליה יצ"ו אשר השתדל בכל עוז להקים מלאכת הדפוס על מתכונתה... פה מנטובה שנת ויודע ה' את אשר לו [= תקל"ז]. קלב דף. 19 ס"מ.

לפני "לכה דודי" (דף נו א) ציון לששה המזמורים של "לכו נרננה" (תהלים צה—צט, כט). מכאן ואילך צוינו המזמורים ברוב ההוצאות.

קולופון: על ידי הנצב על המלאכה יקותיאל בכמ"ר יצחק קוציר ז"ל ועמו העוסק אבטליון בכמ"ר יצחק אבוהב.

ביבליוגראפיה

[75] סדר תפילות כמנהג ק"ק איטליאני יצ"ו. והוספנו בו תפלה של החסיד ר' שמואל לטיף ופרקי אבות וכמה חידושים. נדפס לזכות התלמיד הנעים יוסף יעקב בהח"ר משולם אשכנזי פינצי יצ"ו. בויניציאה שנת להגיד כי ישר ה' [תק"ם] Nella Stamparia Bragadina. רח דף. 8.5 ס"מ.

היוצרות והפיוטים גשמו.

קולופון: על ידי הנצב על המלאכה יקותיאל בכ"ר יצחק קוציר.

[76] סדר תפלה כמנהג קהל קדוש איטליאני. ראה זה חדש הוא בתוספת שהן בו ממש בקשת ר' בחיי בעל חובת הלבבות אחר תפלת שמנה עשרה ופרשיות לר"ח חנוכה ופורים... בדינים השייכים על הכל בקוצר רב... ועתה נדפס מחדש פעם שנית... והוספנו... טעמי פרשיות שמע ושינויי אחרוני למעליותא... במנטובה בדפוס הרופא... כמה"ר אליעזר שלמה מאיטליה יצ"ו שנת יתפלל כל חסיד [תק"ם]. קכח דף. 17 ס"מ.

בלי יוצרות ופיוטים, ובהשמטת פרקי אבות.

קולופון: על ידי הנצב על המלאכה אבטליון בכמ"ר יצחק אבוהב יצ"ו.

[77] סדר תפלה כמנהג קהל קדוש איטליאני... בדפוס גד בכ"ר יצחק פואה יצ"ו. בויניציאה בשנת לך יקרא חפצי בה [תקנ"ו] לפ"ק. קכא דף. 9 ס"מ.

קולופון: על ידי הבחור הנצב על המלאכה מצליח קורינאלדי יצ"ו ועל ידי המסדר אותיות דוד שמואל אבולאפיא יצ"ו.

[78] סדר תפלות כמנהג קהל קדוש איטליאני יצ"ו. וליוקר מציאותו נדפס מחדש לתשוקת הפרנסים לח"ק של ת"ת יע"א הלא הם... כמ"ר יצחק מלארוקא יצ"ו וכמ"ר אברהם שמואל מלאנגוילארה יצ"ו עם הגזבר שלהם... כמ"ר שמואל יהודה עוזיאל יצ"ו. בשנת ה' ישמרך מכל רע [תק"ע] לפ"ק. Roma 1810 per XII, 275 le Stampe di Crispino Puccinelli e Pietro Rossi עמ' 16.5 ס"מ.

בלי יוצרות ופיוטים ובהשמטת פרקי אבות.

ווא עמ' האחרונים כוללים: קידוש לשבת והבדלה, ברכת הלבנה, ברכות הנהנין. ההסברים באיטלקית.

[79*] [סדר התפלות כמנהג איטליה. פיסא, דפוס שמואל מולכו, תק"ע].

פרידברג, הדפוס העברי באיטליה, מהד' ב, עמ' 89.

[80] בית תפלה כמנהג ק"ק איטליאני. וזה יצא ראשונה באותיות קטנות ובהגהה רבה. בדפוס המשובח של פיסא יע"א שנת אותך קויתי כל היום [תקע"ו] לפ"ק ע"י שמואל מולכו. רכד דף. 7 ס"מ.

בלי יוצרות ופיוטים ובהשמטת פרקי אבות.

[81] סדר תפלה כמנהג ק"ק איטליאני. נדפס לתשוקת הבחור הנעים יוסף פינצי יצ"ו. בריגיון באותיות אמשטרדם, בבית ובדפוס המשובח החכם השלם

י' יוסף כהן

כהר"ר חנניה אלחנן חי כהן גר"ו, בשנת אליך אתפלל [=תקפ"ב] לפ"ק. קעד,
[1] עמ'. 20 ס"מ.

[82] בית תפלה יקרא כסדר ומנהג קהילות קדושות איטאליאני. . . עם תוספת נפך
תפלה על הפרנסה וחדושים אחרים. . . פה ליורנו יע"א באותיות אמשטרדם
שנת אודך ביושר לבב [=תקפ"ג] לפ"ק בדפוס חדש של החכם כמוהר"ר
יעקב טוביאינא גר"ו והגביר. . . דוד. . . קד דף. 17 ס"מ.
בתחילתו המזמור "למנצח בנגינות מזמור שיר" מסודר בצורת מגורה.
כולל תפלת ר' שמואל לטיף.

[83] סדר תפלות כפי מנהג קהל קדוש איטאליאני. נדפס לתשוקת הנערים אחים
אשכנזים בר שמעון נכדי הגביר שלמה אהרן הכהן גר"ו. וירונה יע"א.
Veronae, Typographia Libantea . . . MDCCXXVIII [תקפ"ח]. 101 דף. 18
ס"מ.
כולל תפלת ר"ש לטיף, מבלי להזכיר את שמו.

[84] בית תפלה יקרא כסדר ומנהג קהילות קדושות איטאליאני. . . פה ליורנו יע"א
שנת ולישרי לב שמחה [=תקפ"ח] לפ"ק מיד אליעזר מנחם אוטולינגי מדפיס
ומוכר ספרים. קד דף. 18 ס"מ.
נדפס לפי הוצאת ליורנו תקפ"ג (מס' 81).

[85] סדר תפלה כפי מנהג קק"י בני איטאליה י"ץ מתורגם איטלקית Formulario
delle orazioni degl' Israeliti secondo il rito italiano. Traduzione di Samuel
David Luzzatto. Riveduta ed approvata dall' eccellentissimo signore il signor
Abram Cologna Rabbino Maggiore della Comunità israelitica di Trieste.
Parte I-II. Vienna, appresso Antonio nobile de Schmid MDCCXXIX
[תקפ"ט] XVI, 343, [1]; [3], 349—512, [1] עמ'. 18 ס"מ.
עברית ואיטלקית בעמודים מקבילים (עם פאגינאציה כפולה: על העמודים העבריים באות עברית
ועל הלוועזיים בספרות). וי xvi העמ' הראשונים כוללים שתי הקדמות באיטלקית, מאת ר' אברהם
קולונה ומאת שד"ל.
חלק א כולל תפילות לחול ולשבת, חלק ב כולל את התפילות לראש חודש, חנוכה ופורים, שלוש
רגלים, ראש השנה ויום הכיפורים. בין התפילות גם דינים קצרים.

[86] סדר תפלה כמנהג ק"ק איטאליאני. נדפס לתשוקת הילד הנעים אליהו בן היקר
רפאל שלמה ישראל הלוי יצ"ו. בפירינצי באותיות אמשטרדם בדפוס. . . כהן
ושותפיו בשנת התקפ"ט לב"ע. קפד עמ'. 19 ס"מ.
מעבר לשער: למנצח בנגינות בצורת מגורה. כולל תפילת ר' שמואל לטיף מבלי להזכיר את שמו.
נזכרים גם מנהגי פירינצי השונים ממנהגי רומה, כגון בעמ' עב: ופה פירינצי נוהגים לומר פטום
הקטורת כמנהג הספרדים. . .

ביבליוגראפיה

[87] בית תפלה לאיטליאני. ליורנו על ידי סאלמוני יינטילומו וקציניו בשנת התקצ"ז. רכד דף. 6.5 ס"מ.
נדפס במתכונת הוצאת פיסא תקע"ו (מס' 80).

[88] סדר תפלה לבני איטאליה מתורגם איטלקית. Orazioni degli Israeliti di rito italiano. Traduzione di Samuel David Luzzatto 2^a edizione corretta dall' autore. Livorno, per Salmoni Gentilomo e Clava, 1837, 503, [תקצ"ז] [8].
[1] עמ'. 17 ס"מ.

עמ' הראשונים כוללים הקדמה באיטלקית, מאת המו"ל ס' יינטילומו.
עברית ואיטלקית בעמודים מקבילים.

[89] בית תפלה יקרא כסדר ומנהג קהילות קדושות איטאליאני... פה ליורנו יע"א שנת אשרי הגוי אשר ה' אלהיו [=תר"ג] לפ"ק מיד משה ישועה הי"ו בכ"ר החכם כמהר"ר יעקב טובייאנא זלה"ה... קד דף. 19 ס"מ.
נדפס לפי הוצאת ליורנו תקפ"ג (מס' 81).

מדפיסי ליורנו מהשבים, כידוע, את השם (גם בקיצוריו) במלואו — 26. כאן ישנה לכך הוכחה מכרעת, שכן אם נחשב את ה' ל-5 בלבד, יוצאת שנת תקפ"ב, שבה עוד חי ר' יעקב טובייאנא, כפי שנראה מהוצאת תקפ"ג הנ"ל, ואילו לפי השער של ההוצאה הנוכחית כבר עבר בית-הדפוס לרשות בנו משה ישועה ור' יעקב נזכר בברכת המתים, זלה"ה.

[90] סדר תפלה כפי מנהג ק"ק איטאליה יצ"ו. Formulario delle orazioni degli Israeliti. Secondo il rito italiano. Vienna, apresso Francesco nobile de Schmid et J.J. Busch [תר"ז] 1847. קד דף. 18 ס"מ.
הסכס בעברית בלבד.
נדפס לפי הוצאת ליורנו תקפ"ג ותקפ"ח (מס' 81, 83).

[91] ש"פר בית תפלה כסדר ומנהג קהילות קדושות איטאליאני... עם תוספת נפך תפלה על הפרנסה... פה ליורנו יע"א שנת ומלא ברכת יי [=תרכ"ב] לפ"ק. בדפוס... שלמה בילפורטי וחברו... קח דף. 18 ס"מ.

[92] בית תפלה כמנהג איטאליאני... עם תוספת נפך תפלה על הפרנסה... פה ליורנו יע"א שנת ומלא ברכת יי [=תרכ"ב] לפ"ק. בדפוס... שלמה בילפורטי וחברו. רפח דף. 9 ס"מ.
בהוצאה זו נדפסו מזמורי "לכו נרננה" בשלימות (דף קכד—קכז).

[93] בית תפלה יקרא כסדר ומנהג קהילות קדושות איטאליאני... עם תוספת נפך על הפרנסה וחדושים אחרים... ושמנו עליהם נוספות כל אחד במקומו הראוי לו כפי מנהג ק"ק רומי יע"א. פה ליורנו יע"א שנת קרוב ה' לנשברי לב

[= תרכ"ד] לפ"ק. מיד החכם כמה"ר ישראל קושטא וחבריו הי"ו שקנו דפוס משה ישועה טובייאנא ... קי דף. 17.5 ס"מ.

[94] בית תפלה כמנהג ק"ק איטאליאני ... לא חסר מאומה בו ... מנקה מכל שגיאה ... פה ליזורנו יע"א בשנת אשרי העם שה' אלקיו לפ"ג [=תרכ"ו]. מיד משה ישועה טובייאנא הי"ו. רפח דף. 8.5 ס"מ. כולל מזמור "למנצח בנגינות" בצורת מנורה.

[95] בית תפלה יקרא כסדר ומנהג קהלות קדושות איטאליאני ... ושמנו עליהם נוספות כל אחד במקומו הראוי לו כפי מנהג ק"ק רומא יע"א. פה ליזורנו יע"א שנת שלום רב לאהבי תורתך [=תרכ"ו] לפ"ק. בדפוס ... שלמה בילפורטי וחברו ... קיב דף. 17 ס"מ.

[96] סדר תפלות כפי מנהג ק"ק איטאליאני יצ"ו. עם קצור סדר תפלות לנערים לימי החול. מוגה הכל לפי משפטי הדקדוק מאת הצעיר מרדכי מורטארה יצ"ו משרת בקדש בקק"י מנטובה יע"א. מנטובה בשנת אשרי העם שיי אלקיו [= תרכ"ו] לפ"ק. [2], ו, תרגום, [2] עמ'. 10 ס"מ. מעבר לשער "למנצח בנגינות" בצורת מנורה. עם הקדמה קצרה באיטלקית מאת מ' מורטארה. כל עמוד מוקף מסגרת.

[97] סדר תפלות כפי מנהג ק"ק איטאליאני יצ"ו. עם תרגום איטלקי מלאכת רשד"ל זיע"א. ונוסף אליו קצור סדר תפלות לנערים לימי החול. הכל מוגה לפי משפטי הדקדוק מאת הצעיר מרדכי מורטארה יצ"ו משרת בקדש בקק"י מנטובה יע"א. מנטובה בשנת אשרי העם שיי אלקיו [תרכ"ו] לפ"ק. [6], 336, [2] עמ'. שער נוסף באיטלקית: *Formulario delle orazioni degli Israeliti di rito italiano colla traduzione di S.D. Luzzatto, corretto per M. Mortara Rabbino Maggiore Mantova, Tipografia E. Caranenti, 1866* עם הקדמה באיטלקית מאת מ' מורטארה. עברית ואיטלקית בעמודות מקבילות.

[98] שפ"ר בית תפלה כסדר ומנהג קהלות קדושות איטאליאני ... עם תוספת נפך תפלה על הפרנסה ... ושמנו עליהם נוספות כל אחד במקומו הראוי לו כפי מנהג ק"ק רומא יע"א. פה ליזורנו יע"א שנת הודו לו ברכו שמו [=תרל"א] לפ"ק. בדפוס ... שלמה בילפורטי וחברו ... קיב דף. 18 ס"מ.

[99] בית תפלה יקרא כסדר ומנהג קהלות קדושות איטאליאני ... עם תוספת נפך תפלה על הפרנסה ... ושמנו עליהם נוספות כל אחד במקומו הראוי לו כפי מנהג ק"ק רומא יע"א. פה ליזורנו יע"א שנת הודו לו ברכו שמו [=תרל"א] לפ"ק בדפוס ... שלמה בילפורטי וחברו ... קיב דף. 19 ס"מ.

ביבליוגרפיה

נדפס לפי הוצאת ליוורנו תקפ"ג (מס' 81).

[100] סדר תפלות כפי מנהג ק"ק איטאליאני עם תרגום איטלקי מלה במלה מאת שמואל גירון מטורינו. *Pregchiere degli israeliti di rito italiano, con traduzione italiana letterale interlineare del Cav. Rabbino Maggiore S. Ghiron ad uso degli allievi delle scuole elementari.* Livorno, S. Belforte e comp., 1879 [תרל"ט] v, 374, [2], עמ' 19 ס"מ.
התרגום האיטלקי מתחת למקור שורה בשורה ומלה במלה.

[101] שפ"ר בית תפלה כסדר ומנהג קהלות קדושות איטאליאני ... ושמונו עליהם נוספות כל אחד במקומו הראוי לו כפי מנהג ק"ק רומא יע"א. פה ליוורנו יע"א שנת זה השער לה' [=תרמ"ב] לפ"ק. בדפוס ... שלמה בילפורטי וחברו ... 224 עמ' 19 ס"מ.
נדפס לפי הוצאת ליוורנו תרל"א (מס' 98), בשינויים: חלק מן ההוראות וההסברים הוחלפו כאן בהסברים באיטלקית.

[102] שפ"ר בית תפלה כסדר ומנהג קהלות קדושות איטאליאני ... עם תוספת נפך תפלה על הפרנסה ... פה ליוורנו ... בדפוס ... שלמה בילפורטי וחברו ... [לאחר תר"ס]. 224 עמ' 19 ס"מ.
הפרט על השער: הודו לו ברכו שמו = תרל"א. נדפס לפי הוצאת ליוורנו תרל"א בשינויים אלה: חלק מן ההוראות וההסברים הוחלפו כאן בהוראות באיטלקית (ובחלקן הושמטו לגמרי); הפאגיה נאציה בספרות.

[103] *Formulario ordinato-tradotto delle preghiere israelitiche di rito italiano [per] Rabb. Dott. Augusto Hasdà, Torino, Tipografia Baravalle e Falconieri, 1902* [חלק א—ג]. 16 ס"מ.
איטלקית ועברית בעמודים מקבילים ובפאגיאציה כפולה.
גם בחלק העברי ההוראות וההסברים באיטלקית.
חלק א כולל תפלות חול ובסופו צדוק הדין, ברכות המזון, ברכות הנהנין ועוד. vii עמ', 183, 183, [1], 39, 39, [1] דף: *Pregchiere dei giorni feriali*.
חלק ב כולל תפלות שבת: *Giorni di Sabato*. חש"ד. 183, 183, [1], 185—187 עמ'.
חלק ג כולל תפלות לפסח, שבועות וסוכות: *Giorni solenni Pasqua, Pentecoste, Capanne e ottavo giorno di pia congregazione*. [2], 174, 174, [1], 177—180 עמ'.

[104] סדר תפלות כמנהג איטאליאני. *Formulario di orazioni secondo il rito italiano. Nuova edizione riordinata e corretta dal Rabb. Magg. D[onato] Camerini.* 421. Torino, F. Servi; (Parma, Unione Tipografia Parmense, 1912 [תרע"ב]) עמ' 20 ס"מ.

התפילות בעברית בלבד, עם הוראות באיטלקית ועם הסברים קצרים בשולי העמודים, באיטלקית.

י' יוסף כהן

[105] שפ"ר בית תפלה כסדר ומנהג קהלות קדושות איטאליאני ... ושמנו עליהם נוספות כל אחד במקומו הראוי לו כפי מנהג ק"ק רומא יע"א. פה ליוורנו יע"א שנת תרפ"ד לפ"ק. בדפוס ... שלמה בילפורטי וחברו ... 224 עמ'. 18 ס"מ. דפוס סטיריאוטיפי של הוצאת תרל"א (מס' 98).

[106] סדר תפלה כפי מנהג קהלות קדושות איטאליאני יע"א. הוגה בעיון נמרץ ... ע"י דוד יצחק פאנציירי הי"ו משרת בקדש בק"ק רומא יע"א. שנת כי ששון לבי המה [=תרצ"ח] לפ"ק. בדפוס יוסף שלעזינגער, וינה — בודאפשט. 288 עמ'. 20 ס"מ. ההוראות למתפללים בעברית ובאיטלקית.

[107] שפ"ר בית תפלה כסדר ומנהג קהלות קדושות איטאליאני ... ושמנו עליהם נוספות ... כפי מנהג ק"ק רומא יע"א. פה ליוורנו יע"א שנת תש"ח לפ"ק. בדפוס ... שלמה בילפורטי וחברו ... 224 עמ'. 18 ס"מ. דפוס סטיריאוטיפי של הוצאת תרל"א (מס' 98).

[108] תפלה לדוד Preghiere di rito italiano per i giorni feriali, per Sciabbat e per i Moadim תהיה שנת ישועה [=תש"י] לפ"ק. A cura del Prof. David Prato Rabbino Capo di Roma, (Quest' opera è pubblicata a cura dell'Unione delle Comunità Israelitiche Italiane con il contributo generoso di Sally e Astorre Mayer) Rosh Hodesh Elul 5709 (נדפס בבית הדפוס לא גיונטינא, Firenze 5.XI.1949, XIII). [2], [5], 521, [2] עמ'. 17 ס"מ. עברית ואיטלקית בעמודים מקבילים.

[109] סדר תפלה לימי חול, ליל ויום שבת קודש כמנהג אטלקית[!] של ק"ק טוריניו יע"א. Preghiere dei giorni feriali e Sabati secondo il rito italiano particolare della Comunità ebraica di Torino, Primo volume: Giorni feriali con traduzione e note esplicative del Prof. D. Disegni 5709-1949 תש"ט. Volume secondo: Sabato. Ad uso della Comunità di Torino. Livorno, Stabilimento Poligrafico Belforte 1950, 149, 149, [1], [2], 149, 149 עמ'. 19 ס"מ. דף [2]: מזכרת אהבה נוביל שי לכל אחינו בני ישראל שמסרו גופם ונשמתם על קדוש השם ובכללם היקירים איטורי אווזה (Ovazza) ואשתו נילא הכהן ובניו היקרים ריקררו ואילני. עברית ואיטלקית בעמודים מקבילים, בפאגינאציה כפולה.

[110] סדר תפלה לימי חול, ליל ויום שבת קודש כמנהג אטלקי של ק"ק מילאנו יע"א. Preghiere dei giorni feriali e Sabati secondo il rito italiano particolare della Comunità ebraica di Milano. Con traduzione e note esplicative del Prof. D. Disegni. 5710-1950 תש"י. Edizione ad uso della Comunità di Milano.

ביבליוגראפיה

(Livorno, Stabilimento Poligrafico Belforte) 282, 282, LXXXVI, [9] עמ'.
19 ס"מ.

מעבר לשער: לזכרון נפשות מהר"ר אלישע מפאנו, ממהר"ר מול טוב ישי קסטלבונוני אשר הרביצו תורה בק"ק מילאנו מגדל עזו לצאן מרעיתם שכרם במרום כפול ומשולש על התורה על העבודה ועל גמילות חסדים.

עמ' [3]: מזכרת אהבה נוביל שי... [כמו בהוצאה הקודמת].
עברית ואיטלקית בעמודים מקבילים, בפאגינאציה כפולה.

[111] סדר תפלת ערבית לשבת ושלוש רגלים כפי מנהג האיטליאני. מתורגם על ידי הצ' יצחק חיים קסטליוני ס"ט משרת בקדש בקק"י רומא רבתי יע"א. Preghiere per il venerdì sera e por le tre sere delle tre feste secondo il rito italiano. Tradotte da Vittorio Castiglioni Rabbino Maggiore dell'Università Israelitica di Roma. Ristampa a cura del "Hesed Veemed" 1956 [תשט"ז].

Casa editrice Belforte, Livorno. 72 עמ'. 17 ס"מ.

עברית ואיטלקית בעמודים מקבילים. ההסברים באיטלקית גם בעמודים בעברית.

[112] סדור תפלה כפי מנהג קהלות קדושות איטאליאני יע"א. הוגה בעיון נמרץ... ע"י מעלת החכם כמהר"ר דוד יצחק פאנציירי זצ"ל משרת בקדש בק"ק רומא יע"א. שנת והקריב את קרבנו [=תשי"ט] לפ"ק. בדפוס אחים הנכבדים סאבאדיני הי"ו בעיר רומא יע"א. 288 עמ'. 19 ס"מ.

דפוס צילום של הוצאת ויגה-בודאפשט תרצ"ח (מס' 106). מהדורה זו הופיעה לזכרו של הרב פאנציירי. מעבר לשער: מוקדש לזכרון המחבר [=המגיה] הנכבד ה"ה החכם החסיד וענו כמ"ר דוד יצחק פאנציירי נ"ע שכזכותו לא גפסקה התפלה מפינו בימי הרדיפה ובשנות המלחמה. ת.נ.צ.ב.ה.

בשנת תשכ"ה צולמה מהדורה חדשה של סדור זה בהשמטת ההקדשה ונדפסה ללא ציון שנת ההדפסה.

לוחות

דפי הספרים שבלוחות הבאים כאן הוחקנו על-פי טפסים שבבית-הספרים הלאומי האוניברסיטאי
בירושלים ושבאוסף של בית-הכנסת האיטלקי בירושלים.
כולם — לבד משני הדפים של מחזור בולווייא ש', שהוקטנו קימעה — באים בגודלם המקורי.

ערבית כפור

ועד - ונאמר כי פרה יא את יעקב ונאלו מיד חזק כמט ברוך אתה יא נאל ישראל

השכיבנו

יא אלהינו לשלום והשקיטנו מלכנו לחיים ולשלום ופרוס עלינו סיבת שלומך דגן בעדינו ותקננו כשעה שהיא טובה מלפניך והושיענו למען שמך והסר מעלינו אויב דבר וחריב ורעב ויגון ואנחה וטבור ששן מלפנינו ובאדרינו ושמור צאתנו ובאנו כעתה ועד עולם ופרוס עלינו סוכת שלומך ברוך אתה יא הפרוס סוכת שלום עלינו ועל עכו ישראל ועל ירושלים

ואם אינו עבד אומר ואלה מועדי

ואם הוא עבד אומר ואלה מועדי

ושמרו

בני ישראל את השבת לעשות את השבת לדורותם ברית עולם ובין בני ישראל ואות היא לעולם כי ששת ימים עשה יא את השמים והארץ וביום השביעי שבת וינפש

ואלה

מועדי יא ככראי קדש א אשר תקראו אותם במצב במועדים

ואומר קדים עד לעילא

ואחד כך מתחיל ואומר בלחש תשלט

יא שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך

ברוך

אתה יא אלהינו ואלהי אבותינו אלהי אברהם ואלהי יעקב ואלהי יעקב האל הגדול הגבור והגורא אל עליון גמול חסדים טובים וקונה את הדב הכל חוכר חסדי אבות ומביא גואל לבני בנידם למען טוב בארבה לחיים מלך חפץ בחיים וכתבנו בספר החיים למענך אל חי גואל עוה ופ ובגן ברוך אתה יא בגן אברהם

זכרנו

גבור לעולם יא מחיה מתים אתה ורכ להשיע מכלכל חיים ברוך מח מחיה מתים ברחמיך בים סימך נפלים ודופא חודים מתיר אסורים ו ומקים אסנתו לשיני עפר מי כבוד בעל גבורות וכי חמה לך מלך כמות ומחיה ומצמיח לנו ישועה בקרוב

אתה

מלך אב הרחמים זכור יצוריך ברחמיך ממת ומחיה ונאמן אתה להחי להחיות מתים ברוך אתה יא מחיה המתים

מי

ודור נגיד גדלך ולנצח נעזים קדושתך נקדיש ושכחך אלהינו כפינו לא ימוש לעולם ועד כי אל מלך גדול וקדוש אתה

להור

תן פחדך יא אלהינו על כל מעשיך ואימתך על כל מה שבראת וייראך כל המעשים וישתחוו לפניך כל הברואים ויעשו סולם אגודה אות לע לעשות רצונך בלבב שלם כמה שירענו יא אלהינו שהשלטון לפניך עו בדרך תבונה כמ מימינך ושכך נורא על כל מה שבראתה

וכבן

וגן כבוד יא לעמך תהלה ליראיך ותקנה טובה לדורשיך ופתחון פה

ובכו

ספריה עיש הרמזים חר'אביג

עמוד ממחזור שונצין רמ"ו, הראשון לכל המחזורים מכל מנהג שראה אור הדפוס - 'היתה התחלת בנין הספר הזה על ידינו בני שונצין בעיר שונצין בחודש תשרי שנת רמ"ו כאלף השישי (1485) והשלמתו קצאל מיורי בשני בשבת בעשרים יום לחדש אלול רמ"ו (1486)

נחמו

נחמו עמי יאכר אלהיכם: דברו על לב ירושלם וקראו אליה כי מלאה צ
 צבאה כי נרצה עונה כי לקחה סוד יי כפלים ככל חטאתיה: קול קורא ב
 במרר פט דרך יי ישור בערבה מסלה לאלוהינו: כל גיא ישא וכל דרך תכסה ישפלו והיה
 העקב למסור והרכסים לבקעה ונגלה כבוד יי וראו כל בשל יחדו כי פי יי דבר קול אומל
 קרא ואמר מה אקרא כל הבשר חציר וכל חסרו כצוף השדה: יבש חציר נבל צוף כי רוח יי
 נשבה בו אכן חציר העם: יבש חציר נבל צוף ודבר אלהינו יקם לעולם: על ודגלה
 על לך מבשרת ציון ורימי בכל קורך מבשרת ירושלם הריפו אלתראי אבול לער יודרה
 דגה אלהיכם: הנה יי אלהים בחוק יבא חרועו משלה לו דגה שכול אתו ופעולתו לפניו:
 כרועה שדור ירעה כרועה יקבץ שלא יסובחיך ישא עלות יגה: מי כדר בשעור
 מים ושמים בורת תפן וכל בשליש עפר הארץ ושקל כפלים הרים ובעות במאונס: מי תכן
 את רוח יי ואיש שצונו יורענו את מי נועץ ויבטרו וילפדרו כאורה משגל וילפדרו
 דעת ודרך תכונות יודענו: הן גוים כמר מדלי ובשחק פאזנים נחשבו: הן
 איים כדק ישור: ורבלון אן די בער וחיייתו אין די שולה
 גואלני

חלק ראשון נשלים - תהלה לאל עולם - אשר יבנה אולם - ישיב שכנות ישראל:
 ישלח לנו גואל - יבנה בית אריאל - עת ישענו יואל - נבא יחד ברון:
 נתחיל ספר אחרון - בהטר מנו חרון - וכל פה אתו ירון - מעתה ועד עולם

למעלה החתימה של חלקו הראשון של מחזור שונצין רמז בשלושה בתי שיר; למטה הקולופון של החלק השני - מתחת לקולופון חתימתו של הצטור קאמילו יאניל 1611, לונג

הנה נשלים תהלה לאל עולם

עלנו לבנה לחרון הכל אשר נתן לנו כח וזקן את היינו לכוונת את הימים ולהגלים הספר המקודש הזה נקבצנו בו הם
 האנשי המצויים בו ומה כריס העובדים והתפלות ותהינות וכקמת העובדות נבנו על ידי גדלי עמינו נקדכבם לבחירת
 המקדש להיות ומעצום מעוז ומסתד לעת הנבדך והיא האבונה הקדושה וזאת אבותינו מלא סבה
 ויקם וילבד היינו והמקדש יחלים וסוד דברי תפן היקדים נבטנו בו מלון חזק
 לבית שאר ונבנו עמינו להזנות עליהם עם היותם כולל כל נרטי הבית
 ומקדש טרבו מדינות ומלאה הבנה ונדי טעם ב
 במדד נזמן ומלאם כל יום
 נבנוהו כו נבנוהו ונסד על ידי ידעני ספר ומכיס מדע וזקן ואמר ילמי הסוד
 האותיות ויחזי בפני הנה כואמן היותם מלא סמארי כבינותו בו עם הצדקה שריתת כל נדוה על לא נבנו חבר וזה
 ויחזי בו עם האבנה הסוד יך אולם נתקף עלת קטנה כהי להאלות כחוד מלא סמארי משי האבנה לקול הקדוש את
 המקדש ק
 קול קדוש הנה ומאטלס א
 תהיה חכמי עמינו ומה ויחזי לכל אדם
 ונבנו עמנו יח מלא יהיה ומאמר הקול וזכר ומאטלס אלהים יי
 להנהיג ליו ולחיות אולם
 כזה אשר הוא מלא מתב
 לעלות בו למד ולתן כ
 חזק בעיני היי ויהי
 ללמד ולחיות דברי תורה
 מלאם לכל אדם ויהי
 וזה יח על היינו כו סבון
 ונתת רוח ספר ומאטלס מה קול ויהי כזה כזה ויהי אולם סגן חזקת אולם ומאטלס
 ומאטלס למחיות עולם דיענו מה ויהי כזה כזה ומאטלס כחודת הר כבנו ויבדק ויבדק ויהי כזה כזה
 חזק עמינו להנהיג ולחיות על כל כזה ויהי חזק מלא

אל ארון על כל המעשים כבוד ה
 הוא ומכבוד בלי כל נשמה
 גדלו וטובו מלא עולם דעת ותבונה סוב
 סובבים איתו המתנאה על היות הקדש
 ונהדר בכבוד על המדבכה ונות וכישור
 לפני כסאו הסוד ורחמים מלא כבודו טז
 טובים באורות שברא ארצנו יצגם בד
 כדעה בנינה ובהשכל כח ונברה נתן
 בהם להיות מושלים בקרב תבל מראים ז
 זיו ומפיקם נונה נאה זיום בכל העולם ש
 שמחים בצאתם ששים כבואם עושים ב
 באיכה רצון קוננים פאר וכבוד נורנים
 לשמו צהרה ורנה לזכר מלכותו כרא ל
 לשמש וזרח אור ראה והתקון צורת הל
 הרבכה שבח נותנים לו כל צבא קרום
 תפארת וגדולה שרפים והיות עם אופני
 הקדש אל אשר שבת ככל

כאבן עד יעבור עמך
 אל עד יע קניני תביאמו ותשעמו בדר
 נחלתך לטבתך פעלת יל מקדש יל
 כוננו יל מלך לעולם ועד יל
 מלך יל כן יל מלך לעולם ועד כי ליל
 המרוכה ומושל בגוים ועלו מושיעם ב
 בדר ציון לשפוט את דר עשו והיתה ליל
 דמלוכה וכתוב והיה יל למלך על כל ה
 דארץ ביום ההוא יהיה יל אחד ושמו א
 אחד

יעידון

יעידון כלס כיחד ה' אחד ושמו
 אחד שלמים ושתים כתיבות ש
 סבילך לכל מכין יסודם יספרו נולך והם כינוני
 הכל סלך ואתה האל המתחד יעידון

רצון מלפניך יל ארצנו הארץ אבותינו
 שתסלח ותמחול לנו על כל עונותינו ופ
 ופשענו ותכפר לנו על כל חטאתינו

נשלמו הימים של יום הכיפורים

וכבאן נאלמה תלביץ הקודש תזילתיחד הנהנה ז
 לבני עתיכי קהל קדוש רוחה כפי הסדר ומאזר טעו
 לטעם כחכמו הנקרא ללשונות סדורלי ואלס הם
 כסודי התמלת סלה על יתבטל ועד הסדר חס
 הניאות ויזאו כס גם נעשו כהטוביה אחיה תכלת
 מחזור תכל הארץ כס והינה השלמת הקדושה מה ס
 סוננו עני ימים לחוט אחד ענת מאתים ושסד יל
 ולכעים לאלף הטו יתברך ויתנוסס אמר עדנו צ
 על כל כרבה ותחלה

מחזור יעידון
 עמודים שלמטה חתימה

כל חי תברך את שמך יי אלהינו ורחם כל בשר תפארו ותרוםם וברך מלכנו מן העוים ועד העולם אתה הוא אל ומבלעדך אין לנו מלך אין לנו מלך נואל עוזר ומושיע פודה ומציל מן יגם ומרחם בכל עת צרה וצוקה אין לנו מלך אלא אתה אלהי הראשונים והאחרונים אלהי חך אנחנו מודים אילו פינו מלא שירה כים ולשונינו רנה כהמון גליו ושפתותינו שבח כמרחבי רקוע ועינינו מאירות בשמש וירח וירינו פרושות ככשרי שמים ורגליו קלות כאילות אין אנו מספקין להודות לך יי אלהינו ואלהי אבותינו ולברך את שמך על אחת מאלף אלפי אלפים ורבי רבבות הטובות שעשית עמנו ועם אבותינו ממצרים

גאלתנו ומבית עבדים פדיתנו ברעב ונתנו ובשוכע כלכלתנו מחרבה הצלתנו ומדבר טלשתנו ומחלואים רעים ורבים דליתנו עד הנה עזרנו רחמיק ולא עזבנו אל יעזובנו לחמיק וחסדיך יי אלהינו לכן אברים שפלתנו בנו ורוח וגשמה שכפחת באפינו ולשון אשר שמת בפינו וזה הם יודו ויברכו וישבחו את שמך יי אלהינו כי כל פה לך יודה וכל לשון בך תשבוע וכל בך לך תברע וכל קומה לפניך תשתחוה וכל הלכות יראת וכל קרב ובליות יזמרו לשמך כדבר שנאמר כל עצמות יתאמרה יי מי כמות:

מציל עמי מתוק מבנו ועמי צדיק מנולו ופתוח רגלנו צדיקים בני לישרים נאווה תהלה בני ישראל תתרוםם וברכרי צדיקים תתברךי וכל שון כל חסידים תתקדש וברקב קדושיב תתהלל ובמקלות רבבות עמך בית ישראל

מי ירסה לך ומי ישוה לך ומי יערוך לך ומי יעשה כמעשיך וכגבורותיך האל הגדול הגבור והנורא אל עליון קונה שמים וארץ האל בתעצומות עתך הגבוה והגבור שמך הגבור לכצח נוראותיך נהל לך ונשאוך ונכרך את שם קדשך ודוד עברך אמר לך נשכרבי נפשי את יי וכל קרבי את שם קדשו:

שמך וברך מלכנו בכל דור ודור שכן חובת כל היצורים מלפניך יי אלהינו ואלהי נו להודות להלל לשבח ולפאר לרוםם ולהדר ולקדש על כל דברי שירות ותושבחות שאמר דוד בן ישי עבדך משיחך יצאת לשמך לעד מלכנו האל המלך הגדול והקדוש בשמים ובארץ כי לך נאה יי אלהינו אבותינו שיר ושנחה הלל וזמרה ברכות וזמרה עז וממשלה נצח ונדרה ונבוכה תפארת קדושה ומלכות מעתה ועד עולם ברוך אתה יי מלך גדול בתושבחות ראות ארון הנפלאות הבוחר בשירי וזמרה מלך אל חי העולמים אמן

מחזור כל השנה לפי מנהג הלועזים, ארימיני, רפ"א (1521): עמוד מעוטר מן המהדורה השלישית של בני שונצין. משמאל: ההכרה על הפסח "בעם עולם" הנקראת בנינו בשבת הגדול

כך גזרו

רבתינו סקזרין גאנני עולם בבית מקדש שני כנבנה ונשלם
ואז נראח כסא אש בשלם ועליו מלכו של עולם

וקבלו כתר ותפשו חותם נעלם
ונתן ביד רבי אליעזר גדול שבכלם
ולא ארו ראש השנה
וכרסותם יש לנו חג המצות והיה יום פלוני
ישמחנו בו אלהי עולם
בבבלי עם לועז היות אסורים
בשום כהדוש גורן עמרים
וחוק ברית מילה מפירים ומעקרים
חוננם הקשיב משמי אומרים
ידע דברו ללא איש דברים
לשלח להחפיש רצוצים ושבורים
גם מי הוא אלהי העברים
ער כמה כרכים כבש בכל עברים

מסתלסל ועומד בין האהלים
ומנו ותקנו תקנת עולם
והתקין לא כדו פור ולא כדו פסח ולא כדו עצרת
ולא אגו יום כפור לעולם
ויום פלוני בעם עולם
או כגדל של שעבוד הורים
במרו לבלעם כרובים ונמרים
השליכו חטילי ליאור זכרים
ועקו וחננו לאל משפיל ומרים
שם וירא ובה להוציא אסורים
כציר נאמן הלך למלך מצרים
מרו וסרכ למלוו וחל להקשות אמרים
ספר לי כוחו ותדלו כבורים

פקדיו וצבאיו במה מתנברים :

ציד השיכו אלהינו אדיר באדירים קשתו אש וחציו שלהבת ורומחו לפידים בוערים
ראמים מעשיו ונפל אותיו ושחזותיו ברקים מאירים שאינו משבר סלעים ומפרק הרים
תקפו ותהלתו רום ותחת מספרים :

נרמה לעבר לא יוסר בדברים
ממכת דם ועד מכת כבודים
נכנע ערפם חוורד נאונם לעפרים
ערמי כסף וזהב ופנינים יקרים
קחת צאן ממבליאות עדרים
וגלים נעולות ומתנים חגורים ואזורים
ודאו ועפלו לנחלת צבי מהרים
כי הוצה לארץ פסחים לא נבשרים
לכן ימי הפסח קבועים לזרזי דורים

בכל זאת לא שב ולא רחק מבעתים
יוצר ננעז בננעים משונים ועבורים
יללו ונהמו והמו גדולים וצעירים
ואו של חום ולווס חשים ונמורים
חלפני צאתם החדרו בחקרים
ולאבלו על מצות ומרורים
ונעשה למו דמות כנפי נשרים
ואכלו שם הפסח בהלולים ושירים
וכו בלילה שבו לגיאי כפתורים

כחוק מצנת אלהינו ובהורית מורים

זכר לעבודת שש אשר היו חומרים
זכר לאהרן ומשה שני שלוחים וצירים
כרישי שארומה שונה ליל זה נערים
כי אין כבד שלמה בכלי עניים וחסרים
זכר לעברים שנעשו בני חודים
זכר למקדש החרב בחטא וסורים
זכר לארבעה גליות בני ציון הקרים
זכר לכום ושועות אשא וארים

מה טעם בהרוסת משבליים ושורים
מה טעם שכית בשילין בקערה סודרים
מה טעם שדחן ממקלמו עוקרים
מה טעם בוצע בפרוסת כפרות חררים
מה טעם בהיסבה שותים ת ומרים
מה טעם בלא ברבה אבילות מרורים
מה טעם כוסות ארבעה שעורים
מה טעם על כוס חמשי הלל הגדול צומרים

אלו מאה ברכות

קמייב אדם לאומרוס בכל יום והאומרוס בכל יום
 מוכנסו לג שהוא בן העולם הבא סגולתו נעתה ישראל
 מה ה' אלהיך שאל תעמך אל תקרי מה אלו מאה
 כטענותיו אדם ומטותו שריות בריך לברוך נקבו
 קודם תפלתו משום סגולתו הכון לקראת אלהיך
 ישראל ובכניסתו לבית הכנסת להתפלל תפלת
 שחרית מתחיל ואומר

כל העולמים יהי רצון מלפניך יי
 אלהי ואלהי אבותי שתתן חלקי
 בבתי נגסיות ובבתי מדרשות ולא
 תתן חלקי בבתי קרקסאות ובבתי
 סטראות של גזים שהם עמלים ואני

עמל אני עמל לחיי העולם הבא והם
 עמלים לבאר שחת : על כן אברך
 ארת יי אשר יעצני אף לילות יסרוני
 כליותי לכן שונתי יי לנגדי תמיד כי
 מיטיני כל אמוס : לכן שמח לכי ונגל
 כבודי אף בשריו ושכון לבטח : כי לא
 תעזוב נפשי לשאול לאתתן חסידך
 לראות שחת : תודיעני אורח חיים
 שובע טכחות ארת פניך געיסות
 ביטיך נעח : ואני תפלתי לך יי עת
 רצון אלהים ברוב חסדך ענני באמת
 ישעך : ואני ברוב חסדך אבא ביתך
 אשתחיה אל היכל כדשך ביראתך :
 מה טובו אלהיך יעקב משכנותיך
 ישראל : אכארה למשכנותיך
 אשתחיה להדוסרגליך : אקרבה
 פניך בתודה בזמירות ארעה לך :
 יי אלהי ישועתי יום צעקתי בלי לרא

שער לחלק השני של מחזור כפי מנהג קקרוסא רומא עם פירוש קברא דאבישונא מהרב יוחנן טריוש, בולונייא, ש' (1540).

אבינו מלכנו ובור כי עפר אנחנו
 אבינו מלכנו סחוק שטר חובותינו
 אבינו מלכנו סחה והעבר פשעינו וחטאתינו מנגר עיניך
 אבינו מלכנו החורינו בתשובה שלמה לפניך
 אבינו מלכנו וקרנו בוכרון טוב לפניך
 אבינו מלכנו כתבנו בספר זכיות
 אבינו מלכנו כתבנו בספר פרגסה וכלכלה
 אבינו מלכנו כתבנו בספר סליחה וסחילה וכפרה
 אבינו מלכנו הצמח לנו ישועה בקרוב
 אבינו מלכנו שפע קולנו וחוסר רחם עלינו
 אבינו מלכנו קבל ברחמים וברצון את תפלתנו אבינו מלכנו עשה למענך לא למענינו
 אבינו מלכנו עשה למען ששך הנרול הנבור והנורא
 אבינו מלכנו עשה למען רחמיך
 הרבים וחסדיך הגדולים ורחם עלינו והושיענו

ואמר קדיש גמור והולכין לבתיקן ואוכלין סעורתן : ולכה מתורין קודם שיאכלו שסא יארע להן בסעורתן סקרה ויזנכן
 בסעורה לכן מתורין קודם הסעודה ומפסיקין בסעודה יום : אחר שאכלו הולכין לבית הכנסת יחפין וסחעספין במליחן ויקום
 החזן וירד לפני התיבה וסחחיל באימה ובידאה ברחת ובויע ואומר כל גדרים :

נדרים ואסרים והקדשות וחרמים ושבעות וקיומים
 שגדרנו ושארנו ושקדשנו ושהחרמנו ושנשבענו
 ושקנסנו ושקבלנו על גפשותינו בשבעה ביום צום
 הכפורים שעבר עד יום צום הכפורים הנה הקא עלינו
 בכלם חורנו ובאנו לפני אבינו שבשמים אסגדר
 נדרנו אין כאן נדר אם אסר אסרנו אין כאן אסר אם הקדש
 הקדשנו אין כאן הקדש אם חרם החרמנו אין כאן חרם אם
 שבעה נשבענו אין כאן שבעה אם קיום קיסנו אין כאן קיום בטל
 הנדר מעקרו בטל האסר מעקרו בטל ההקדש מעקרו בטל
 החרם מעקרו בטלה השבעה מעקרה בטל הקיום מעקרו
 אין כאן לא נדר ולא אסר ולא הקדש ולא חרם ולא שבעה
 ולא קיום יש כאן סליחה וסחילה וכפרה על כל עונותינו

ערבית נכספי לבית הכנסת
 ויפ סמת טעמים
 בטלת למי מיום הכסורי עס
 לילי הוא כל יום סל רחמים
 ועליו הכתוב אומר לילה כיום
 ומהרם היה נהג
 יאיר
 ליהענף מעט חכמה יום
 ומכך עליו ליהעט בניבית
 ושליח כבוד אומר סהיינו
 כמו שחל' זמן אומר חפי בסון
 אז סתקנו לאומרו על הכוס
 היכ' דואי כוס והאז אי אסר
 אומרו על הכוס דואי אומרו על
 הכוס קבלי עליה ליה ואתה
 ליה לתמתי וכל היכסין ליה
 לניחא משה' דלמא חתי למסרך
 פרום יכא לסתואף לכפירי
 וכתב אחד מן החסתי' תמתי
 לי כיון קודם דיו הכסורי' ליה
 גוריון דלמא חתי למסרך
 והנה חנו מאכילין את הקטן
 ולא גוריון דלמא חתי למסרך
 כסאו גרול חנו מחככו אותו
 בכך תסע ועסר מעני הסכנה
 לסעוה ולא לסעלמיה ולמיה
 לא נוכל לסעוה כן כיון קודם
 ותירץ דמסוס הכי גוריון כיון
 קדום דלמא חתי למסרך כיון
 סח'רל ניתנין לו לסעוה
 הקודם יחא חנו מכתם לסעוה

דסכר מכוה היה חל חתי למסרך כסיהיה גרול
 אזל כסאנו מאכילין אותו כסאח מכתם לאכלו או אכילו סוף מכתם מעני סלן יסתכן
 לא חתי למסרך סח'רל סכסיל הסכנה האכילנו ומרע ירע ססיר וכרחב רכסו עתים מניא סלנו אחר סאכיליס ומותיס חוריס לבית
 הכנסת להסללל ססלל ערבית וכיון סיעמוד סליח ככור ליה סלל ערבית קודם יכרך בקול רס סח'חיני וזאחר כך מתחיל והוא רחוס ולא
 תח רעה לכרך כפני עכמו כסהלך ככית הכנסת הרמות כיון סוון ואמרו אכילו כסוק וכן כתב רב שלטו ערב כסרונא וכן אנו נוהגים
 כאלו הארבות האתים סים גאניס ארמים סח'לקיס ואתר סים לכרך סר'חיני לאחר תסלל ערבית כל גדרים די נדרנל ודי
 הרמנו ומסכסענו ומאסרנו מיום הכסורים עסבר ער יום הכסורים הנה ככלם חורנו וכס'סות כסוניס להתיר הגדרים והצ'מים והכפוסות
 חלנו עברו עליהם וכד' להטיר תן הסונם והקס'ה לרבינו תס מיה מועיל להתיר על תה עסברו ככר והגידכ למיר מיום כסורים חו

זה השער לך

**מחזור
חלק ראשון כמנהג
קק רומה**

עב מודה מקום מהפאקוס ועב פרוש למסכת
אבות מהכר המערבי הרמבם ז"ל והוסכנו
בו כבוד ראש המפרשים רש"י ז"ל אשר לא
כדעם אל לנו עד הכה"ג בס' השפעות
וההפגרות מהקדוים ומוטעקים
בדקדוק גדול כפי' בת
האשפרי: וסד י"א
בטובה עלינו:
ל"א

וקהי לאסית מלאכנו בימי חנוכה ש"ף לפק

פה מנטובה

תקת ממשתלת מעלת אדוככו הייכות גולילמו גוליאנה
י"ה ויבשא מלכותו אמן
בש' הסופר כמר מואיר י"ג כב"ר אשרים ז"ל מפרוה
בבית האומן מ"ט וההטורין רוס"לנו
ש"י יעקב כהן מעלונו
וידי כונעם י"א אלדיום עלינו אכ"ר

מחזור כמנהג קק רומה, מנטובה, שי"ז (1557): השער לחלק הראשון

סימנטה טרי

קורדוליוסו אי דומדית אי יוסטו אי להדיה נוס
 טרו רפייטוסו: נוארדה לי סינפיצי דומדית
 לפוורטי מיאה אי אמי סאלוח: סודנת
 אנטיה מיאה אלי ריפוסמינטי טואי קי דומדית
 ריסיטיטאו סופרי טי קי סקפסטי לאנימרה
 דבורטי לוקיו מיאו דלגריסה לו פידו מיאו די
 ספינטיאמינמו ייראו דינצי דומדית נלי טירי די
 לויטה קריסי קי פאוילאראו איאו מי אפליסי
 איניסיאו איאו דיסי נילו אינינמו מיאו אוני
 אומו מינטי: פח קחה

קי דיספוניראו אדומדית טאטי לי ריסיטיטי
 טואי סופרי מי: קופו די סאלוחינטינטי
 אלצראו אי נלו נומי די דומדית קייאמראו:
 לי ווטורה מיאי אדומדית רימינראו אנקונט
 דה סואטוטו לו פופול סואו: גריזו נוינטי
 דומדית לסרטי אלי חסדים טואי: סירצירי
 דומדית קי איאו סו סירזו טואו איאו סו סירזו
 טואו פיליו די לאנצילה טואה שולייסטי לי לינאר
 צי מיאי אטי סאנריפיקראו סגריפינאור מנומרי
 סואו אי נלו נומי די דומדית קייאמראו:

יוד א ci I

דומדית

ארינקורדה נואי בינדיקה
 בינדיקה לקסטה די ישראל
 בינדיקה לה קסאטה די אהרן: בינדיקה לי
 טימינטי די דומדית לי מיציני קולי גראני:
 אדונה דומדית סופרי וואי סופרי וואי סופרי
 לי פיליוילי ווסטרי: בנרטי סיאטיוואי דרומ
 רית פטורני צילי אי די טירה: לי צילי צילי
 די דומדית אי לטירה דיאו אלי פיליוילי די לומו:
 נון לי סורטי לאנדאנו דומדית אי נון טוי
 קווילי קי שניינו אלפוסה: אי נואי בנדימו
 דומדית רמו פין אסינפרי לודיטי דומדית:
 אלי מועדים אי אלו חנוכה דיצי אנקורה
 קוויסטו:

אמאי

קי אינטיס דומדית לוחי די לי
 רפייטמינטי מיאי: קיינאוו
 לרקית כואה אטי אי נלי די מיאי קייאמראו:
 אירארו מי דולורי די מורטי אי אנגוסטיא די
 פוסה מרווארו מי: אנגוסטיאה אי טריסטיצי
 מרוואראו אי נילונמי די דומדית קייאמראו:
 סירצירי דומדית סקנפה לאניסה מירר
 קורדוליוסו

תפלות וולגאר, מנטובה שכ"א (1561), סידור תפילה בשפה איטלקית באותיות עבריות: שער ושני עמודים ובהם פרקי הלל ה' זכרנו יברך, אהבתי, כי ישמע ה', זמה אשיב לה

מחזור כפי מנהג קק הלועזים יצרו, ויניצואה, שנת 1587) : השער לחלק הראשון ועמוד מתוך אותו מחזור ; בשוליים מראי מקומות והסברים קצרים

לצום אסתר קמא
 לנחלה טבסום מאו ולדורות כלה : לנוסך קמא אומס :
 נא כאזכר עתה קום לנקום נקמתו חיש מר
 וטיב אחריתי מראשיתי זרוי כמה להשיב
 אל קרש אדמתי קרשתך אז אערץ אל
 חדר הודתי : סוק
 אל אחד ואין שני תהי ידך לעורני ברית
 אמת בינך וביני שמורה לי ולניני
 ביום עשית דיני ביד הדסה ואיש ימיני ואני
 תמיד עמך אחות ביד ימיני :
 בני בכירח היא לאה שנים כשני מאורות
 ידי ראשן עת באה שמש עשו גבורות וכן
 פלגש נבאה וידיו היו אצרות ושקף ראש
 צפעוני ביד אחיו השני ולני סוק
 רחל ילדה שלשה גבורים בני חיל
 זרע בן נח חלשה מונב בא כדוב ליל
 גס יד בן קיש קשה וכתב בת אביחיל
 להושעני באויבי דאתה עיני : ולני סוק
 העוררת ימין ותפרה עיב נעפר ובעד
 לזכר האמין ומתן ידו נזכר וטוב מחיעת
 שקל מן עשרת אלפים נבר עמי לבר
 ימיתני : ולני סוק

סדר תפלות כל השנה כמנהג קהל קדוש איטאלייאני, ויניציאה, תקבל (1772): השער

ערבית של שבת

והזכור ענין ברוך יי המבורך לעולם ועד:
ברוך אתה יי אלהינו סלף העולם אשר בלה מעשו
ביום השביעי ויקראו שכרת קדש מטרכ ועד
ערב נתנו קנחה לעמו ישראל בקדושתו בורא יומם
ולילה זילל אור מפני חושך וחושך מפני אור המעביר
יום ומביא לילה המבדיל בין יום ובין לילה יי צבאות
שמו ושמו חי וקיים תמיד דא ומלוך עלינו לעולם ועד.
ברוך אתה יי המעריב ערבים:

אהבת עלום בית ישראל עמך אהבת תורה ומצות
חקים ומשפטים אורחנו למדת על בן יי
אלהינו בשבחנו ובקיימנו מן כלבנו לשיח בחקי רצונך
ונשמח ונעלה בדרכי תלמוד תורתך ובמצותיך לעולם
ועד כי הם חיינו וארץ ימינו ובחס נהנה יומם ולילה
ואהבתך אל תסר ממנו עד נצח נצחים ברוך אתה
יי אלהי ארץ עמו ישראל:

ואומרים קרית שמע שהוא ברוך כא עמוד ב

ואמנה בשביעי קנחת - נזרת - דבררת - הקשבנו
ושמיענו זכור חסדך מהירים וירשיה כהונה
היא לראש ארבעה מעת נתנה שמחה לב ישורון:
ענה פדית דקת קניית הממת שבת תמיד בייך ובנינו
אות היא לעולם כי ששת ימים עולמך תלנת - ובשביעי
נחת למנו שתנוח לשמך ישראל ולכבוד שמך שבתו
וזמרו ברוך הוא משה ובני ישראל לד ענו שירה
בשמחה רבה ואמרו כלם מי כפכה באלים יי מי
כמכה

ערבית של שבת

כפוכה נאדר בקדש נזרא תקלות עשה פלא: שוממי
שביעי ראו זכור רחוק על הים יחד כלם הודו והמליכו
ואמרו יי ומלוך לעולם ועד: רחוש ישועה לשוממי
ענונה חפדה לצאנך ואל ידיו עוד לבנה פכר טוב
יהושעתי לצאני ולא תהינה עוד לבנו - ברוך אתה יי
נאל ישראל:

הברכות לפני קרית שמע ולאחריה
שבערב שבת מאותו סדר תפלות

בית תפלה

**כמנהג ק"ק
איטליאני**

וזה יצא ראשינו
כאיתות קטנה
וכהנחה רבה
כרפום המשובח
של **פיסא** יע"א
שנת אוהך קי"ה
כל היום לפ"ק
ע"י שמואל כולכו

לשני וחמישי
כל הבא עלינו כי אבות עשינו
והנהנו הרשענו :
מה נאמר לפניך יישוב מרום
וברה נספר לפניך שיוכן
שחקים תלא כל תסקרות
והנגלות אלה יודע : אתה
יודע רני עולם ותעלמות סתרי
כל חי אלה חופש כד תרני
בטן וביהן בליות ולב אין כל
דבר געלם כסף ואין נסתר
מגד עיניך יתי רצון מלפניך
וי אלהינו ואלהי אבותינו
שתשלח ותבחול לנו על כל
עונותינו

לשני וחמישי
עונותינו ובשעינו וחכפר לנו
על כל חטאתינו :
בימי תשוב' אוסר א"מ ואח"כ
תכלה מפני אפק וחכתך :
תכלה מפני ביה ושבת :
תכלה מפני גלות ושלטול :
תכלה מפני דבר ובישחית :
תכלה מפני הנה על הזה :
תכלה מפני נסר עבירת
אלילים :
תכלה מפני נשם ונכרה :
תכלה מפני חרונך וקצףך :
תכלה מפני טנוף מפשיב
רעים

סדור בית תפלה כמנהג ק"ק איטליאני, פיסא, תקע"ו (1816): השער ושני עמודים של תחנונים

בית תפלה

ראיטליאני

ליורנו

על ירי
סאלמוני יינטליומו
וקצינין
כשנת התקצ"ו

סדר ברכת הסוון
שאכלנו משלנו :
ועונין
ברוך אלהינו שאכלנו משלנו
ובטובו חיינו :
ואם הוא יחיד אחר אכילתו
מכרך ומתחיד ואוסר
ברוך ששביע להעביוסו ברוך
הוא וברוך שמו :
ברוך אתה יי אלהינו מלך
העולם תנו את העולם
כלו בעבור שמו הגדול ובטובו
בחן ובחסד וברחמים באסור
נותן לחם לכל בשר כי לעולם
חסדו

ברכת הסוון רט
חסדו : ובחסדו הגדול יהי
עפנו כי הוא יאל זן מפרנס
ומברכ כל את הכל : ומכין כוון
לכל בריותיו ולכל פעשה ידיו
אשר ברא באסור פותח את
ידיו ומשביע לקל מי רצון
ברוך אתה יי תנו את הכל :
גידה לך יי אלהינו ונפאצרך
מלכנו ונשבךך יוצרנו
ונברךך שושיענו ונמלךך
מלכנו מלך יחיד חי העולמים
על שהנחלת לאבותינו ארץ
חסדה טובה ורחבה כריית
כס יי והיורה

סדור בית תפלה לאיטליאני, ליורנו, תקצ"ו (1837) : השער ושני עמודים מברכת הסוון

סדר תפלה
כפי מנהג קק"י בני איטליה י"ץ
מתורגם איטלקית

FORMULARIO
DELLE
ORAZIONI

DEGL' ISRAELITI
SECONDO IL RITO ITALIANO

TRADUZIONE

DI

SAMUEL DAVID LUZZATTO.

RIVEDUTA ED APPROVATA

DALL' ECCELLENTISSIMO SIGNORE IL SIGNOR

ABRAM COLOGNÀ,

CAVALIERE DELL' I. R. ORDINE DELLA CORONA DI FERRO.

RABBINO MAGGIORE DELLA COMUNITÀ ISRAELITICA

DI TRIESTE.

Parte I.

VIENNA

APPRESSO ANTONIO SOBILE DE SCHMID, STAMPATORE
CAFASERO • REGIO PRIVILEGIATO.

MDCCCXXIX.

סדר תפלה כפי מנהג קק"י
תל אביב

עמוד מתוך סדר תפלה ובו
ראשית הקדמה באיטלקית מאת ש"ל

סדר תפלה כפי מנהג
קק"י בני איטליה י"ץ
מתורגם איטלקית בידו ש"ל.
וינה תקפ"ט (1829)

PREFAZIONE.

Che agevol molto meno di che suppor non si potesse egli sia il tradurre da una ad altra lingua, ancorchè fra esse omogenee, non saprà dubitare chiunque del tutto novizio non sia in qual che sia genere di letteratura.

Senza far parola de' passi che apparir sembrano oscuri od antibologici, ove il traduttore, dopo aver ondeggiato fra' diversi sensi, di cui suscettibile a lui sembra il testo originale, vedesi infine dalla stessa incertezza strascinato ad abbracciarne, quasi direbbesi a cieca sorte, uno fra' molti; senza discorrere de' casi che luogo dar potessero a dubbj di lacune od interpolazioni nel tradotto testo; senza infine tener conto delle difficoltà, cui sovente incontrar può l'interprete, di rinvenire nella propria lingua voci che esprimano con precisione l'idea modificata o graduata, cui determina il vocabolo studiatamente impiegato dall'autore: può altronde mai attendersi di avere nella più fedele e nella meglio elaborata traduzione quella, per dir così, integrità metafisica, che a livello la sostenga dell'originale? Le circonlocuzioni, parecchie volte inevitabili, onde giovare alla chiarezza, e la

*

sin-

מחזור כל השנה

כפי מנהג

ק"ק איטאליאני יצ"ו

נרפס בשני חלקים

חלק ראשון

כולל תפלות של חול • שבת • ראש חדש • יוצרות של שבתות
המיוחדות • סדר תנוכה עם פרשיות • ותענית עשרה בטבת • ותענית
אסתר • וסדר פורים • סדר פסח עם הגדה וברכת המזון • ופרקי אבות
וחג השבועות • תענית שבעה עשר בתמוז • תשעה באב • ויוצר של
נחמו • וכל הדינים השייכים לכלם דבר יום ביומו • והרנום ההפטרות
המיוחדות • ופרשיות קטנות לכל השנה :

ונוסף גם זה חלק ראשון

ממבוא למחזור בני רומא

אשר חבר החכם המפורסם

כמוה"ר שמואל דוד לוצאטו הי"ו

מרבין תורה במדרש הרכנים אשר בפאדווא :

פה ליוורנו יע"א

שנת ה'תקצ"ח כי יי יסמכני לפ"ג

ברפוס המשובח

של שלמה בילפורטי וחברו הי"ו

מדפיסים ומוכרי ספרים

מבוא למחזור בני רומא

חלק ראשון

קדמונינו זכרונו לברכה קבעו לנו מטבע הברכות להודות לה' ולהתפלל לפניו, אך לא כתבנו בהקדמה שיהיה כוסח תפלותינו קבוע כיתד כל תמוס, עליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע, אבל היתה כוונתם לקבוע בקרב כל ישראל העניינים אשר עליהם נודה לאלהינו ונתפלל אליו, ולקבוע לנו סדר הברכות והתפלות, כגון בשחר מנרד שמים לפני קריאת שמע והאת להאריה, ובערב שמים לפני ושמם לאחריה, ושתהיה התפלה פותחת בשלש ברכות של הודיה, והאונה אבות, שניה גבורות, ושלישית קדושת ה', ואח"כ שמים עשרה ברכות לשאלת זרכיכו, ושתהיה תחלת הבקשות שנקש מהאל שימננו דפה בינה והשכל, ולאחריה נקש על התשובה, ואח"כ על הסליחה, ולאחריה על הגאולה, ולאחריה על הרפואה, וכן עד שומע תפלה, ואחר כן נסים בעבודה והודאה ושום שלום; וכל זה כדי שיהיה עיקר התפלה וענין כל ברכה וברכה, וסדר הברכות ופתיחתן וחימתן שיה בקרב כל ישראל בכל מקומות מושבותיהם.

אך לא כתבו קדמונינו ז"ל הברכות והתפלות על ספר, ובהפך אמרו (שנת קט"ו) כותבי ברכות כשורפי תורה, והניחו לכל יחיד ולכל שליח צבור שיאריך ויקצר כפי חכמתו, ולפיכך התקינו שמונה עשרה בלחש כדי שיסדר שליח צבור תפלתו בינו לבין עצמו קודם שיאמרה בלזינו כל העם (ראש השנה ל"ד), וד' הליעור אמר (ברכות פ"ק ד') העוסה תפלתו קבע אין תפלתו תחנונים, וחברו ר' שמעון בן נתנאל היה אומר (אבות פ"ק ב') אל תעשה תפלתך קבע, אלא רחמים ותחנונים לפני המקום, ופירוש קבע שמתפלל במלות קבועות ואינו מחדש בהן דבר, כמו שפירשו רבה ורב יוסף (ברכות כ"ט) ופירש רש"י והיינו לשון קבע, כיום כן התמול וכן מחר. (ועיין דברי הלמידי ודוי היקר מה"ר מרדכי מורטרה ה"י בשער האשכנזי אורחאשליטיסם אנהאלען 1840 עמוד 209 ובספר RIVISTA ISRAELITICA מן עמוד קל"ז עד קל"ח).

כך היה הדבר נוהג כל ימי חכמי המשנה, ומפני זה היה שהורכבו ללמדנו (ברכות פ"ק ב') האומר על קן צפור יגישו רחמך. ועל טוב יזכר שמך, מודים מודים, משתקין אותי; שאם היה הנוסח קבוע ממש. מהיכן יעלה על הדעת שיאמר אדם בתפלתו לשוכות אלו שאינם בנוסח המקובל בידנו? וכן בספרי (פרשת ויאת הברכה, על פסוק ויאמר ה' בסני בני) שנינו: ואף שמונה עשרה שתקנו חכמים הראשונים שיהיו ישראל מתפללים, לא פתחו בצרכם של ישראל תחלה עד שפתחו בשבחו של מקום. שנאמר האל הגדול הנבור והגורא, קדוש אתה וטורא שמך, ואח"כ מתיר הסורים: ואח"כ רופה חולים. ואח"כ מודים אגחנו לך. הנה נוסח קדוש אתה וטורא שמך. שאנו אומרים בראש השנה ויום הכפורים, היא זוכר כאן בשמונה עשרה של כל יום ויום, ועוד ברכת מתיר הסורים איננה בשמונה עשרה שלנו; ואם היתה תקנת קדמונינו ז"ל שנתפלל שמונה עשרה בנוסח אחד בלי שינוי, איך היה נוסח התפלות המפורסם מכמה דורות בישראל, משונה מנוסח ההגאונים בעלי ספרי דבי רב? ונראה כי מתיר הסורים היא ברכת נוהל ישראל; ובהמת יקשה מאל מה ראו להזכיר נאולת ישראל בברכות הראשונות שאינן אלא זרכי היחיד (דעה ינינה, קשוכה, שליחה ורפואה)? מלבד כי מה מקום לברכה זו, אחרי שאנו עתידין לומר אחר כן מקבץ נדחי עמו ישראל. בוטה ירושלם ומלמח קרן ישועה? לבן נראין הדברים כי ברכת ראה בענינו לא נקשה על נאולת האומה, אלא על נאולת היחידים העומדים בשניה וכנות כלא, ויפה נקביה

עמוד הפתיחה של מבואו של שד"ל למחזור בני רומא המתפרסם כאן מחדש; בזכותו של מבוא זה נקרא המחזור בפי הכל "מחזור שד"ל"

מהזור

לשבתות ולמועדים כמנהג קהלות איטאלייא

כפי הנסח שהתפסלו בו אבותינו מאז ומקדם
בגלילות רומא ואיטאלייא. וכאשר נרשנו משם
בשנות רנ"ב-רשי' מצאו להם מפלגת בשאלוניקו
ועד היום אנתנו אוחזים מעשה אבותינו בנדינו
להתפסל כפי הנסח בקרום תודה.

ונדוע להוא פי במשך הזמן בדורות אברו
נפלו דברים בין בני הקהלה הראשונה ונפרדו
לשלישה ראשים. ונקראו להם שמות תדשים:
איטאלייא ישן. איטאלייא חדש. איטאלייא שלום.
הם בנו להם איש איש בית כנסת מיוחד אשר עלו
בהם על המוקד בליל העברות שלשים לאב
שנת היתרעיו. ומן יתרה וישבו להיות אנדה
אחת בקראשונה ולא יחצו עוד עד בא מנתם
מבשר השלום אמן

טיפ. אשר ברודו - סאלוניקו

סדור תפלה

כפי מנהג קהלות קדושות
איטאליאני יע"א

הונה בעיון נמרץ
ומזוקק שבעתים
כפי השנת יהו
ע"י מעלת החכם
כמה"ר דוד יצחק פאנצ'ירי זצ"ל
משרת בקדש
בקק רומא יע"א

שנת והקריב את קרבנו לפ"ק
בדפוס אהים הנכבדים סאבאדיני הי"ו
בעיר רומא יע"א

מוקדש

לזכרון המחבר הנכבד ה"ה
החכם חסיד וענו
כמ"ר דוד יצחק פאנצ'ירי נ"ע
שבזכותו לא נפסקה התפלה מפינו
בימי הדיפה ובשנות המלחמה

תִּנְיָצִיבִיהִי

DEDICATO

Alla venerata memoria del pio e giusto Rabbino

DAVID IZHAQ PANZIERI

per il cui merito

*nella Comunità Israelitica di Roma neppure nei
momenti più oscuri della occupazione tedesca
vennero meno le pubbliche preghiere nè cessò
l'osservanza delle millenarie tradizioni d'Israele.*

סדור תפלה כפי מנהג קהלות קדושות איטאליאני
יע"א, יזמה תשי"ט (1959): השער- מהדורה מצולמת
מסידור שנתך בידי הרב ד"ר פאנצ'ירי ונדפס
לראשונה בשנת תרפ"ד (1924) בווינה — בודאפשט ;
כנד : ההקדשה לזכר המחבר

תפלות יום כפור

כפי מנהג ק"ק איטאלייאני

PREGHIERE DEL GIORNO DI ESPIAZIONE

SECONDO IL RITO ITALIANO

CON TRADUZIONE E NOTE ESPLICATIVE DEL

Prof. DARIO DISEGNI

התשכ"ג

5723 - 1962

EDIZIONE ad USO della COMUNITÀ di MILANO

1962

תפלות יום כפור כפי מנהג ק"ק איטאלייאני, הנהוג בק"ק מילאנו, מתורגם לאיטלקית בידי הרב הפרופסור דריו דיסיני, מילאנו, תשכ"ג (1962); השער; דפוס צילום של מהדורת ליורנו שנת תרצ"ה (1934)